

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

TOOVERWERK

De wederopbouw van hoeves in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

TOOVERWERK. De wederopbouw van hoeves in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 166

AUTEURS

Frank Becuwe, Vincent Debonne & Pol Vanneste

JAAR VAN UITGAVE

2021

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

OMSLAGILLUSTRATIE & SAMENSTELLING BINNENWERK

Wederopbouw van de voormalige abdijshuur van de hoeve Groot Kameroen in Oostkerke (Diksmuide)
Copyright (Privécollectie via Westhoek Verbeeldt, fotonummer: HEU014501423)
Samenstelling binnenwerk: Els Jacobs

agentschap Onroerend Erfgoed
Havenlaan 88 bus 5
1000 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.
This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 1371-4678
D/2021/3241/002

TOOVERWERK

De wederopbouw van hoeves in de
Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen

FRANK BECUWE, VINCENT DEBONNE EN POL VANNESTE

INHOUD

VOORWOORD	6
1 DE LANDBOUWCRIJS VAN CIRCA 1870 TOT 1895.....	8
2 DE HOEVE AAN DE VOORAVOND VAN DE EERSTE WERELDOORLOG	10
3 HET GEWICHT VAN DE OORLOG	12
4 DE WEDEROPBOUW ALS OPPORTUNITEIT.....	22
5 EEN RESEM ONGECOÖRDINEERDE WEDEROPBOUWINITIATIEVEN.....	31
5.1 HERSTELWETTEN VAN DE REGERING IN BALLINGSCHAP.....	31
5.2 DE RECHTBANKEN VAN OORLOGSSCHADE.....	32
5.3 DE SAMENWERKENDE VENNOOTSCHAPPEN VOOR OORLOGS-SCHADE	35
5.4 HET MINISTERIE VAN LANDBOUW.....	37
5.5 DE ADOPTIE VAN GEMEENTEN EN OPRICHTING VAN DE HOOG KONINKLIJKE COMMISSARIATEN	39
5.6 DE DIENST DER VERWOESTE GEWESTEN.....	41
5.6.1 DE GEMEENTEMAGAZIJNEN EN ZELFBOUWPREMIES.....	43
5.6.2 DE BOUWDIENST VAN DE DIENST DER VERWOESTE GEWESTEN	47
5.6.3 HET ‘SYSTEEM RENKIN’ OF DE ‘WEDEROPBOUW DOOR DE STAAT’	49
5.7 DE BOUWDIENST VAN DE BOERENBOND	59
6 TUSSEN DROOM EN WERKELIJKHEID. DE WEDEROPBOUWHOEVES DOOR DE OGEN VAN TIJDGENOTEN.....	61
7 DE WEDEROPBOUW VAN HOEVES: TUSSEN MODELBOEK EN PRAKTIJK	63
7.1 “ONDER OOGPUNT VAN GEZONDHEID EN SCHOONHEID”	63
7.2 DE BOERENWONING.....	63
7.3 DE PERSONEELSKEUKEN EN DE BAKOVEN.....	77
7.4 DE STALKEUKEN(S) OF HET VOEDERHOK.....	80
7.5 DE KOESTALLEN	83
7.6 DE PAARDENSTALLEN	96
7.7 DE VARKENSSTALLEN	102
7.8 HET KIPPENHOK	109
7.9 HET KONIJNENHOK	111
7.10 DE MESTVAALT	112
7.11 DE SCHUUR EN DE OPEN HANGAR	115
7.12 HET WAGENHUIS	123
7.13 DE MACHINEKAMER	126
7.14 HET HONDENHOK	128

7.15	DE AST.....	129
7.16	RONDON DE HOEVE: OMHAAGDE MOESTUIN EN SIERTUIN, ERFTOEGANG EN KAPEL...	141
	LITERATUUR.....	151
	BIJLAGE 1. GESTANDAARDISEERDE BOUWELEMENTEN VAN DE DIENST DER VERWOESTE GEWESTEN	160
	BIJLAGE 2. STANDAARDSCHRIJNWERK VAN ARCHITECT STEELS VOOR DE DIENST DER VERWOESTE GEWESTEN	169

VOORWOORD

Dit onderzoeksrapport brengt het verhaal van de wederopbouwhoeves: landbouwbedrijven die na de Eerste Wereldoorlog werden herbouwd in de frontstreek in West-Vlaanderen.

Bij de wederopbouw van de Verwoeste Gewesten denken we vaak aan de uit hun as herrezen stadskernen van Ieper, Diksmuide of Nieuwpoort. Stoere belforten, fiere stadshallen, rijkelijke stadswoningen. Maar de wederopbouw in de Verwoeste Gewesten was méér. De vier jaren oorlog lieten een zeer rijke landbouwstreek omgewoeld en vernield achter.

De landbouw in Vlaanderen had in de 19de eeuw al zware klappen gekregen. Na de misoogsten van de jaren 1845-1855 werd de markt opengegooid voor het goedkopere buitenlandse graan. De fabrieksarbeiders konden voortaan zonder loonsverhogingen beter worden gevoed, maar de landbouwers betaalden het gelag. Hervormingen drongen zich op, maar waren voor de eigenaars van de vele pachthoeves geen prioriteit.

De oorlogsverwoestingen zorgden in de Westhoek voor een tabula rasa, die ook nieuwe kansen bood. Al vóór en tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er studies en plannen gemaakt hoe een modern boerenbedrijf er zou kunnen uitzien. Naast gedreven auteurs zoals Alfred Ronse (1876-1962), Théodore Raison (1869-1937) en Léon Gras (1880-1957), namen ook de overheid en vele andere organisaties zoals de Boerenbond en de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon een rol op.

Het einde van de oorlog was dan ook het uur van de waarheid: kon men al deze plannen omzetten in realiteit, en vooral: hoe snel kon men dit? Tot in de jaren 1920 werden verschillende initiatieven op poten gezet: wetgevingen, fondsen, richtlijnen, organisaties. De bevoegdheden zaten verspreid, de overheid wisselde een aantal keren van strategie. Zelfs voor de lezer vandaag, die het allemaal duidelijk uitgeschreven krijgt, is het een complex kluwen. En toch: de boer, hij vond zijn weg en begon opnieuw te ploegen. En te bouwen. Startend met omgewoelde en vervuilde grond, midden een vernield wegennet, in een context van schaarste aan materialen en werkkrachten.

En zo verzezen er moderne boerenbedrijven, die zich inpasten in de bestaande vormelijke bouwtradities. Soms met eeuwenoude materialen en technieken: baksteen en hout, kalkwitsel en pek. Soms met het nieuwerwetse beton. Met plaats voor meer hygiëne en comfort, voor de logische afhandeling en zelfs motorisering van een deel van de arbeid. En met oog voor architecturale kwaliteit.

Dit *“Tooverwerk”*, zoals een tijdgenoot het beschreef, weerspiegelt zich in specifieke bouwkundige en architecturale kenmerken die kenmerkend zijn voor wederopbouwhoeves en bijgevolg een passend beheer verdienen. Met dit onderzoeksrapport willen we dan ook niet alleen het verhaal van de wederopbouw opnieuw onder de aandacht brengen, maar a fortiori ook beheersmatig interessante informatie aanreiken over een wederopbouwhoeve en haar vele bestanddelen. Deze genuanceerde analyse is gebaseerd op het recent thematisch inventariswerk en *in situ*- en archivalisch onderzoek dat door het agentschap Onroerend Erfgoed werd uitgevoerd en intussen voor verscheidene wederopbouwhoeves tot de opname in de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed* en voor enkele daarvan ook tot een onroerenderfgoedbescherming heeft geleid.¹

---

¹ De wederopbouwhoeves die reeds een beschermd statuut hebben, zijn in de tekst voorzien van een asterisk (*).

Samen met de nog vele andere wederopbouwhoeves voegen ze historische diepte en kwaliteit toe aan ons hedendaags landschap, én getuigen ze van de inventiviteit en veerkracht van de landbouwers en de andere betrokkenen, die van de Verwoeste Gewesten opnieuw een welvarende regio hebben gemaakt.

Leen Meganck

1 DE LANDBOUWCRIJS VAN CIRCA 1870 TOT 1895

Overal ondergaat de landbouw eene geweldige krisis. [...] Die krisis moet des te zwaarder vallen in een provincie zooals West-Vlaanderen, die geheel en al tot den landbouw behoort. De oorzaken daarvan zijn al te wel gekend, dan dat het noodig zou zijn u aan den slechten oogst dezer laatste jaren te herinneren, benevens het verduren van het handwerk, de ongelijkheden in de weerde van het geld, de wanverhouding in den opslag der pachten, den overgrooten invoer van granen uit het verre Westen van Amerika, - allemaal oorzaken waarbij misschien, alhoewel in mindere mate, de invoer van Amerikaansch vee, de overstromingen en verschillende andere redenen van minder belang te voegen zijn.

Théodore-Pierre Heyvaert (1881)²

De aardappel en de nieuwe intensieve landbouw hadden ervoor gezorgd dat de *crises de subsistances* vanaf de 18de eeuw minder rampzalig waren. Dit betekende echter niet dat massale hongersnoden definitief tot het verleden behoorden. Een mislukte aardappeloogst in 1845, gevolgd door een mislukte roggeoogst het jaar daarop en enkele misoogsten in de vroege jaren 1850, zorgde voor een decennium lange bevoorradingscrisis met rampzalige gevolgen. Om dergelijke catastrofes in de toekomst te vermijden volgde een geleidelijke afschaffing van invoerrechten om een massale import van overzeese, goedkopere voedingsmiddelen mogelijk te maken.

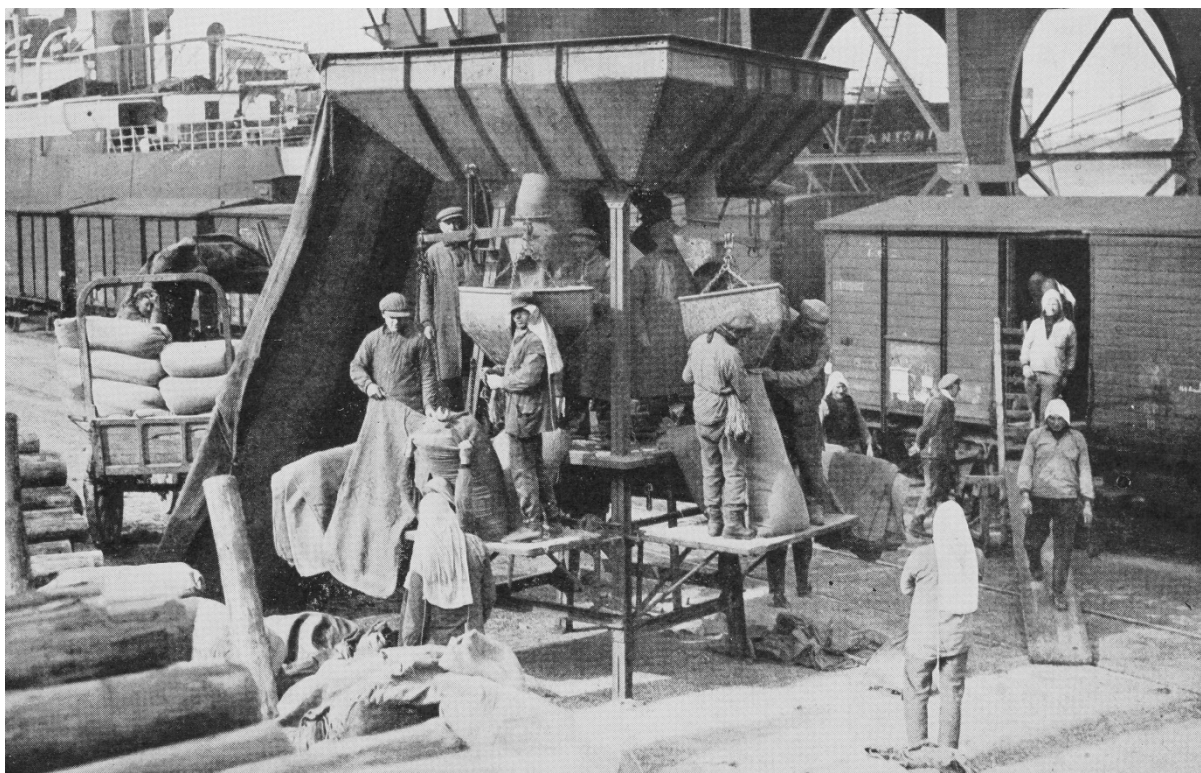

Fig. 1: het lossen en afzakken van graan in de haven van Antwerpen (Van Hissenhoven 1938).

Een zeer belangrijke draaischijf in de expansieve graanhandel werd de Antwerpse haven (fig. 1). Bij deze vrijhandelspolitiek voer vooral de industrie wel. Het fabrieksproletariaat kreeg immers in plaats

---

² HEYVAERT 1881.

van rogge- en masteluinbrood meer en meer smakelijker en calorierijker tarwebrood op tafel zonder dat er hogere lonen moesten worden uitbetaald.³ De landbouw daarentegen kwam tussen 1870 en 1895 terecht in een zware crisis die de sector ontwrichtte en zijn traditioneel karakter ontnam. In de sterk agrarisch gerichte provincie West-Vlaanderen liet deze agrarische depressie zich bijzonder zwaar voelen. In 1881 stelde de West-Vlaamse gouverneur Théodore-Pierre Heyvaert (1834-1907) dan ook dat “*de vrije invoer der granen (...), den ondergang onzer landbouwnijverheid ging teweegbrengen*”.⁴ Om de nationale landbouw beter te beschermen tegen de buitenlandse concurrentie en aldus ‘haar’ ongeruste boerenstand gerust te stellen, richtte de katholieke regering Malou in 1884, na zes jaar liberaal bewind, een Ministerie van Landbouw op. Voor het eerst zou België een actieve landbouwpolitiek voeren.⁵ Uiteindelijk bracht een vrij drastische omschakeling van akkerbouw naar veeteelt, die zowel op vlees- als zuivelproductie was gericht, soelaas.

Deze evolutie zorgde voor een verschuiving van het onderlinge belang van de vier basisfuncties eigen aan een hoeve, met name het stallen van vee, het opslaan van oogst, veevoer en werktuigen, het verwerken van nijverheidsgewassen en tot slot het wonen van de boer en zijn gezin.⁶ Zolang de klemtoon op akkerbouw lag, had een landbouwer vooral nood aan veel opslagruimte voor de geogste granen en andere veldvruchten. Deze vereiste vertaalde zich in grote graanschuren en ruime graanzolders boven de woonvertrekken en de stallen. Ruimte voor het bergen van de werktuigen die de landbouwer op het land van doen had, was daarbij ook belangrijk. Stalruimte had de landbouwer in principe alleen nodig voor de paarden die het zware landwerk verrichtten, en voor de veestapel die hem moest verzekeren van voldoende mest. Met dit ‘kostbaar goed’ – “*Mest is den God van den landbouw*”⁷ – werd immers de vruchtbaarheid van het landbouwareaal op peil gehouden. Omdat nijverheidsgewassen slechts in beperkte mate verwerkt werden, was de daarvoor voorziene ruimte navenant. De aandacht voor de huisvesting van het landbouwersgezin was minder door comfort en hygiëne ingegeven dan wel door de behoefte aan ruime bewaarzolders en door de sociale positie die de familie als eigenaar of pachter innam.⁸

---

³ BECUWE 2009b, 13-24 & 18-19.

⁴ BECUWE 2009b, 19.

⁵ VANDEVELDE 1917, 6; VAN MOLLE 1990, 31.

⁶ BECUWE, VAN DRIESSCHE & VERNIMME 2016, 9-10.

⁷ Titel van prent van circa 1823. Zie S.N. 1823: *Mest is den God van den landbouw* [online], <https://www.hetvirtueleland.be/items/show/36109> (geraadpleegd op 23 augustus 2018).

⁸ VANDEVELDE 1917, 8; BECUWE, VAN DRIESSCHE & VERNIMME m.m.v. BOONE, DE BACKER, DE SCHEPPER, NUYTTEN, THIERS & VAN TURTELBOOM 2016, 9-22.

2 DE HOEVE AAN DE VOORAVOND VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

En attendant qu'on arrive à solutionner avantageusement la crise agricole, il faut cependant que les champs soient labourés et semés, les prairies fauchées et le foin fané, les récoltes rentrées et battues, les animaux soignés et nourris; en un mot, il faut exécuter tous les travaux avec le personnel insuffisant dont on dispose et, cela, au moment voulu et dans de bonnes conditions économiques.

C'est le grave problème, devant lequel s'est déjà trouvée l'agriculture d'hier, mais qui s'imposera encore bien plus impérieusement à celle de demain.

Georges Bouckaert (1916)⁹

Het toenemende belang van de veeteelt ten nadele van de akkerbouw vertaalde zich in het bijzonder in een nood aan meer en grotere veestallen, terwijl grote graanschuren aan belang inboetten.¹⁰ Diverse schuren werden dan ook gedeeltelijk gebruikt om huisvesting te bieden aan de veestapel. Ook de geleidelijke mechanisering van de landbouw zocht zich een weg in de oude hoeve, in het bijzonder op het vlak van het vervoer of de horizontale en verticale verhandeling van goederen¹¹, de bewerkingen en distributie van veevoeder en de bereiding van hoeveproducten. De hoeve was daar echter niet op afgestemd, daar dit onder andere bredere deuropeningen en gangen veronderstelde (fig. 2).¹² De beslissing om belangrijke aanpassingen door te voeren lag echter zelden in handen van de landbouwers. In 1910 werd maar 28% van het landbouwareaal in eigendom uitgebaat. Het percentage pachthoeves was met andere woorden zeer hoog.¹³ Voor de verzuchtingen van hun pachters die aanstuurden op ingrijpende verbouwingen, hadden de meeste landeigenaars echter geen gehoor. De wijze waarop oude hoeves met ad hoc-oplossingen inspeelden op deze evoluties, kwam de esthetische kwaliteiten van het platteland dan ook zelden ten goede.

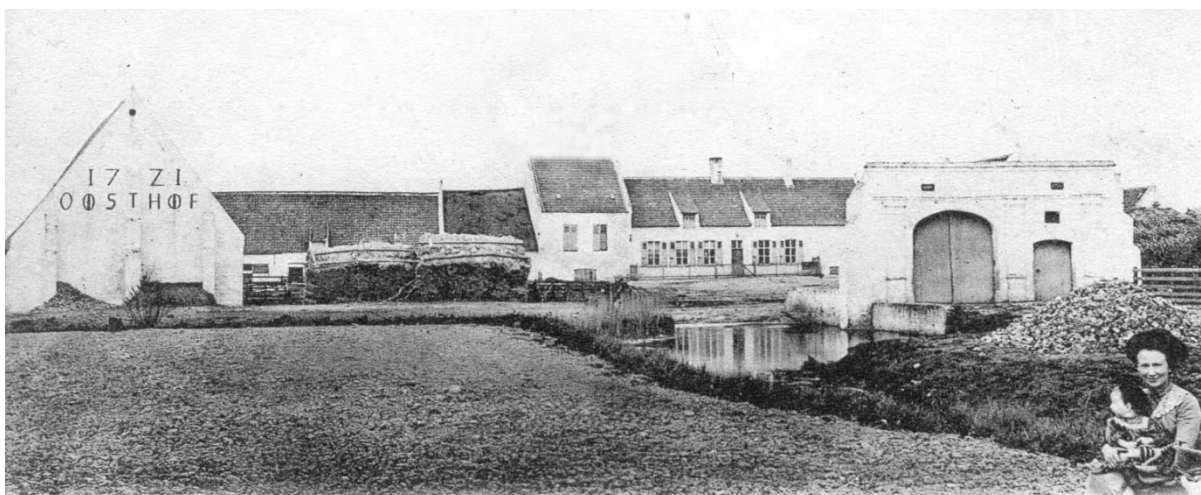

Fig. 2 : de hoeve Oosthof* in Ramskapelle (Nieuwpoort) vóór de Eerste Wereldoorlog (Collectie W. Lelièvre).

⁹ BOUCKAERT 1916, 31.

¹⁰ VANDEVELDE 1917, 31-32.

¹¹ Het horizontale transport van goederen gebeurde veelal met een vijs of schroef. Bij het verticale konden zogenaamde Jacobsladders, elevatoren of bekerliften gebruikt worden.

¹² BOUCKAERT 1916, 32. Zie ook PIRET 1916, [50].

¹³ In België werden tussen 1846 en 1930 ongeveer om de tien jaar landbouwstellingen gehouden. In 1929 was het percentage hoeves in eigendom verhoogd in de Westhoek, maar dit gold als een algemene trend in België. Zie DEMASURE 2014, 225; S.N. 2018: *Landbouw in cijfers* [online], <https://hetvirtueeleland.be> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

Daarenboven dreigde het platteland meer en meer haar typische eigenschappen te verliezen door de intrede in de dorpen van de zogenaamde stedelijke architectuur en het aansnijden van de open ruimte door de oprukkende verstedelijking: *“de vloedgolf van moderne lelijkheid die de steden reeds overspoeld heeft, dringt door in onze mooie, meest pittoreske dorpen”*.¹⁴ Om dit verval een halt toe te roepen kwam voor de Eerste Wereldoorlog een door historici, kunstenaars en architecten gedragen beweging op gang. Belangrijke vooroorlogse gangmakers waren onder andere de schilder Armand Heins (1856-1938), de ingenieur-architect Louis Cloquet (1849-1920) en de schrijver Stijn Streuvels (1871-1969).¹⁵ In tijdschriften als *Le Cottage* en *Bulletin des Métiers d’Art* stelde deze stroming tegenover een imitatie van de architectuur uit de stad de lokale traditionele landelijke architectuur als voorbeeld van een uitgerijpte en functionele schoonheid (fig. 3). Per streek werden de kenmerken van de traditionele landelijke architectuur geïnventariseerd. Hierbij werd veel aandacht besteed aan de integratie van de gebouwen in hun omgeving.

Fig. 3: titelblad van *Bulletin des Métiers d’Art*, 1911 (Collectie Bibliotheek Onroerend Erfgoed, Brussel).

De aandacht van de beweging bleef echter niet daartoe beperkt. Vanuit een veel bredere herwaardering van het platteland ging ze ook uit naar meer hygiëne¹⁶, naar een meer doorgedreven mechanisatie¹⁷ omwille van een gebrek aan landarbeiders, naar een grotere rentabiliteit en naar een betere aanleg en onderhoud van de hoeves. Op verschillende wereldtentoonstellingen werden modelhoeves gepresenteerd, zo ook op de wereldtentoonstelling van 1913 in Gent, waar behalve een modelhoeve ook een modeldorp werd gebouwd.¹⁸ Op deze expo werd ook de Commissie ter Verfraaiing van het Landleven¹⁹ opgericht, die bij de wederopbouw – onder meer via figuren als Albert Dutry (1860-1918)²⁰ en August Poppe (1867-1947)²¹ – een belangrijke rol zou spelen.²² Intussen was ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten (KCM) in 1912 uitgebreid met een afdeling Landschappen, die het pittoreske aspect van het rurale en stedelijke landschap eveneens onderkende.²³

¹⁴ In dit verband merkte A. Poppe (1916, 5) op: *“Vele lieden, de alledaagsche en eenvormige huizen der voorsteden willende nabootsen, bouwen te hoog; hunne huizen verliezen daardoor het karakter van landelijke woningen.”* *Le Cottage*, 1914; CELIS 1985, 136.

¹⁵ CORNILLY 2007, 78-79; VAN SANTVOORT 2008, 100-121. Zie HEINS 1905, HEINS & DUTRY 1915 en 1916, CLOQUET 1901, CLOQUET 1907, 1908, 1909 en 1919, STREUVELS 1913 en 1923.

¹⁶ GIELE 1916, 23-29.

¹⁷ BOUCKAERT 1916, 31-40.

¹⁸ Dit ‘Moderne Dorp’ zou zich achteraf als een soort blauwdruk van de wederopbouw van een dorp laten lezen. Zie CORNILLY 2016, 276. LEONARD 1916, 19; SCHMITZ & LIEFOOGHE (red.) 2008, 39; DE CAIGNY 2012, 30-32; MEGANCK 2013, 78.

¹⁹ Ook de Commission d’Embellissement de la Vie Rurale genoemd.

²⁰ Zie DUTRY 1915 en DUTRY 1916.

²¹ Zie POPPE 1916.

²² SCHMITZ & LIEFOOGHE (red.) 2008, 39; MEGANCK 2013, 75. Voor een overzicht van de activiteiten van de Commissie ter Verfraaiing van het Landleven, zie NOTTEBOOM 2009, 367-389.

²³ STYNEN 1985, 99-100; STYNEN 1998, 211-219; CORNILLY 2007, 7.

3 HET GEWICHT VAN DE OORLOG

Geen pen kan beschrijven, geen penseel vermag te schilderen, hoe het Yzerfront er uitzag na den wapenstilstand.

Woestenij en eenzaamheid, schrikwekkend chaos. Onafzienbare modderige vlaktes, spokige boomstronken, walgelijke loopgraven, vuil-grijze onderstanden, verroeste prikkeldraad-versperringen, wijd-gapende granaatrechters, half in den grond gezakte kanonnen, rottende lijken...

Hier en daar een stuk van een toren en hoopen steengruis in 't ronde: akelige overblijfsels van een stadje of een dorp... Afschuwelijke ellende alom... Dood en vernieling, kilometers ver.

Raphaël Verwilghen (1923)²⁴

De menselijke en economische oorlogsschade was enorm. Bij de wapenstilstand verbleven, afgezien van de duizenden binnenlandse vluchtelingen, meer dan een half miljoen Belgische vluchtelingen in Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland.²⁵ Hallucinant was de vlucht uit de Westhoek. Aangenomen wordt dat ongeveer 150.000 mensen er hun woonplaats hebben ontvlucht, terwijl de drie Westhoekarrondissementen Ieper, Diksmuide en Veurne in 1913 samen maar 225.000 inwoners telden. Aan het einde van de zomer van 1918 waren de zwaarst getroffen arrondissementen Ieper en Diksmuide voor 80% ontruimd.²⁶ De Westhoek was voor de meeste vluchtelingen uit het binnenland en de frontzone dan ook een transitzone op weg naar Frankrijk of Engeland. Toch bleven er gedurende (het grootste deel van) de oorlog, ondanks de zachte dwang om door te reizen, duizenden vluchtelingen achter in de streek. Niet alleen in de dorpen vlakbij de Franse grens, zoals Roesbrugge of Watou, bleef het aantal vluchtelingen groot²⁷, maar ook elders bleven er vluchtelingen wonen. In 1915 telde pastoor Achiel Van Walleghem (1879-1955) in zijn parochie Dikkebus, gelegen ten zuidwesten van Ieper, vijfmaal zoveel inwoners als in 1914.²⁸ In mei 1917 verbleven in Veurne nog meer dan duizend vluchtelingen.²⁹

De economische schade aan de landerijen en het gebouwde patrimonium was enorm. Naar schatting waren van het landbouwareaal in de Verwoeste Gewesten 80.000 tot 125.000 hectaren verwoest. In de arrondissementen Ieper en Diksmuide had de oorlog nagenoeg alle landerijen omgewoeld (fig. 4 & fig. 5).³⁰ Volgens ingenieur Léon Boereboom (1877-?), hoofd van de "(bijzondere) dienst voor de heropbouw der (door de oorlog) verwoeste streken in West-Vlaanderen" (Ministerie van Landbouw), was ongeveer één derde van de provincie West-Vlaanderen "herschapen in eene uitgestrekte verwarde woestijn, waar alle spoor van leven verdwenen was". In de polderstreek in het noorden waren "de vermaarde weiden van het Veurne-Ambacht op onafzienbare afstanden met water overdekt". In het zuiden waren de gronden "tot in onwaarschijnlijke diepten omwoeld". Aan de horizon tekenden zich enkel "uiteengesloten boomtronken, ontzaglijke gebetonnerde schuilplaatsen of wrakken van in het slijk verzonken tanks" af.³¹

---

²⁴ VERWILGHEN 1923a, 59.

²⁵ GERARD 2017, 26.

²⁶ Het is onduidelijk waarop het cijfer voor 1913 gebaseerd is. Mogelijk houdt het verband met de invoering van de algemene dienstplicht in dat jaar. Zie BAERT 2009, 18.

²⁷ AMARA 2004, 6-37.

²⁸ VAN WALLEGHEM 2014, 17-18.

²⁹ DAWYNDT 1981, 40-45; BECUWE 2009a, 50-51.

³⁰ DEMASURE 2014, 206.

³¹ Boereboom 1923, 29-30.

Fig. 4: het verwoeste landschap in de omgeving van Pervijze (Collectie F. Becuwe).

Fig. 5: "Drawing of Ferme Paratonnerres" in Boezinge, september 1917, Ernest Procter (1885-1935). De *Friends' Ambulance Unit* bouwde hier een medische post uit (Cadbury Research Library: Special Collections, University of Birmingham).

Niet alleen het oorlogsgeweld maar ook de militaire inrichting van de frontzone lagen daarvan aan de basis. Bij de uitbouw van stellingen speelden natuurlijke elementen zoals reliëf, waterlopen en beken, bomen en hagen een belangrijke rol. Loopgravenstelsels doorsneden het 'tactische landschap'.³² Strategisch gelegen hoeves, zoals het Oosthof* in Ramskapelle³³ en de Roode Poort in Westende (fig. 6), werden ingericht als versterking of schuilplaats, al naar gelang ze deel uitmaakten van de eerste of tweede verdedigingslinie die onderling met verbindingsloopgraven waren verbonden. Passerelles en smalspoorlijnen voor de bevoorrading van troepen en proviand trokken vanuit de kantonnementen lijnen naar de vuurlinies.

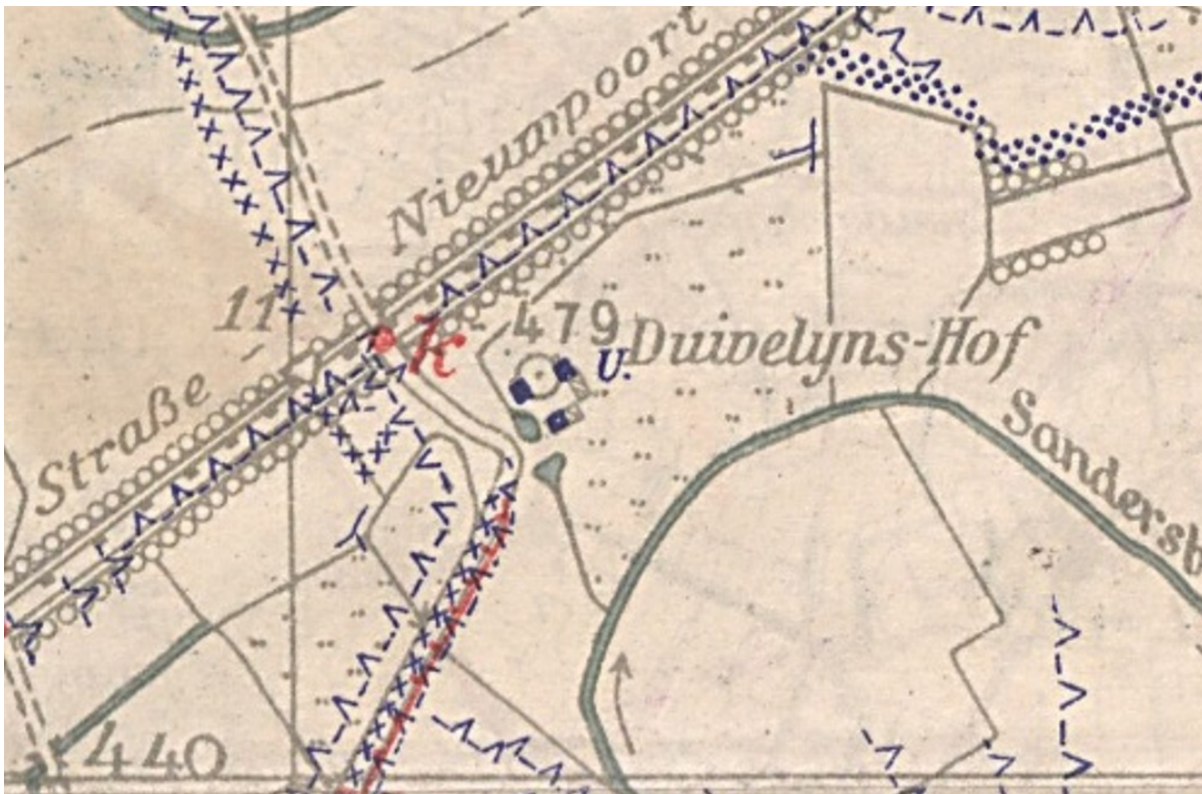

Fig. 6: de hoeve De Roode Poort in Westende, op een Duitse militaire stafkaart van 27 augustus 1918 aangeduid als "Duivelyns-Hof". Op de hoeve worden drie bunkers aangegeven. De kolonneweg is met camouflageschermen en draadhindernissen afgezet (Militärarchiv_Freiburg\PH3-Karte-1829).

Naarmate de oorlog zijn tol eiste, werd het pokdalige landschap rond Ieper ook ingezaaid met militaire begraafplaatsen, in het bijzonder van Britse soldaten. Vanaf veertig doden werden zij immers ter plekke begraven. De 124 begraafplaatsen van de *Commonwealth War Graves Commission* in het Ieperse getuigen dan ook tot op vandaag van de schermutselingen en gevechten die op of nabij de veranderlijke frontlinie van de Ieperboog plaatsvonden, of van de veldhospitals of verbandposten die in het zog van deze frontlijn mee verschoven (fig. 7).

Ook al vertoonde dit gebied "geen huis, geen boom, geen levend wezen, slechts gapende kuilen en modderpoelen, gekanteld of verzonken legertuig, ... weggeworpen wapens en kisten munitie, kadavers van paarden en lijken"³⁴, toch deelde Boereboom niet de mening van de 'pessimisten' dat deze landbouwstreek voorgoed verloren was. Voor de leden van de Belgische Bosbouwvereniging die in

³² Zowel de geallieerde als de Duitse legers maakten in hoge mate gebruik van het landschap. Zie DENDOOVEN 2006, 21-24.

³³ Diksmuidse Weg 11, Ramskapelle (Nieuwpoort). De hoeve Oosthof* werd heropgebouwd tussen 1920 en 1927 naar een ontwerp van de Veurnse architect Camille Van Elslande (1890-1962). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

³⁴ VAN ISACKER 1983, 43.

1919 de frontstreek bezochten, was de enige uitweg immers het aanleggen van een uitgestrekt bos in het centrale gedeelte van de frontstreek. Dit plan zou volgens Boereboom echter leiden tot een onverantwoord verlies van 1/20 van de vruchtbaarste landbouwgrond van België en tot het van de kaart vegen van maar liefst honderd dorpen.³⁵

Fig. 7: de Britse begraafplaats *Railway Dugouts Burial Ground of Transport Farm*, aanleunend tegen de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Hoe dan ook was het geen evidente opdracht om het verwoeste en deels verzilde frontgebied opnieuw in cultuur te brengen. De vernietiging en opeising van de veestapel vormden bovendien een bijkomend probleem voor de heropleving van de landbouw. Boeren hadden bij hun vlucht naar het onbezette gebied of naar Frankrijk (een deel van) hun veestapel meegenomen, die ze uiteindelijk moesten verkopen of laten slachten tegen goedkope prijzen.³⁶ Met het tekort aan vee stelde zich ook het gebrek aan mest, die voor het herstel van het landbouwareaal nochtans onontbeerlijk was.

Ook het gebouwde patrimonium betaalde een zware oorlogstol. Volgens een schatting van de toenmalige minister van economie Henri Jaspar (1870-1939) waren er bij de wapenstilstand in november 1918 ongeveer 75.500 huizen onbewoonbaar.³⁷ Staatsagronoom Edmond Leplae (1868-1941) berekende in 1920 dat dit in 24.000 gevallen om hoeves ging.³⁸ Volgens *L'Annuaire statistique*

³⁵ BOEREBOOM 1923, 30-31; DENDOOVEN 2009, 83; DEMASURE 2014, 207.

³⁶ Dagboeknotitie van 24 november 1914: een landbouwer die uit Langemark naar Dikkebus (Ieper) gevlucht was, kon door vijandelijke linies geraken om wat nog restte van zijn vee op te halen op zijn "hofstee". "Gehele dagen passeren er koeien. Soms grote benden, van mensen die zijn moeten vluchten en ze nu gaan halen" (Van WALLEGHEM 2014, 105).

³⁷ R. Verwilghen geeft in 1923 het iets hogere cijfer van 78.937 onbewoonbare huizen, samengesteld uit 66.198 "volledig verwoeste huizen" en 11.929 "onbewoonbaar gemaakte huizen". Zie VERWILGHEN 1923a, 61; S.N. 1920e, 622-623.

³⁸ LEPLAE 1920.

waren in geheel België 36.000 hoeves deels of volledig vernield.³⁹ Het zwaartepunt van de oorlogsdestructie lag hoe dan ook in West-Vlaanderen: van de 64.000 totaal verwoeste huizen en 11.500 deels vernielde maar onbewoonbare huizen situeerden er zich telkens ongeveer twee derden in deze provincie.⁴⁰ De frontzone in het westen van West-Vlaanderen met bijna 100% vernieling werd dan ook al vlug bestempeld als de 'Verwoeste Gewesten'. Bij wet van 15 november 1919 op de "Herstelling der verwoeste streken" werd tussen Nieuwpoort in het noorden en Heuvelland in het zuiden (ongeveer 55 kilometer) een gebied aan beide zijden van de frontlinie afgebakend als de "vernieldde strook" (fig. 8). Naargelang de heftigheid en beweeglijkheid van het front varieerde de breedte van deze zone, van 10 kilometer aan de kust bij Nieuwpoort en 5 kilometer bij Diksmuide tot 17 kilometer bij Ieper.

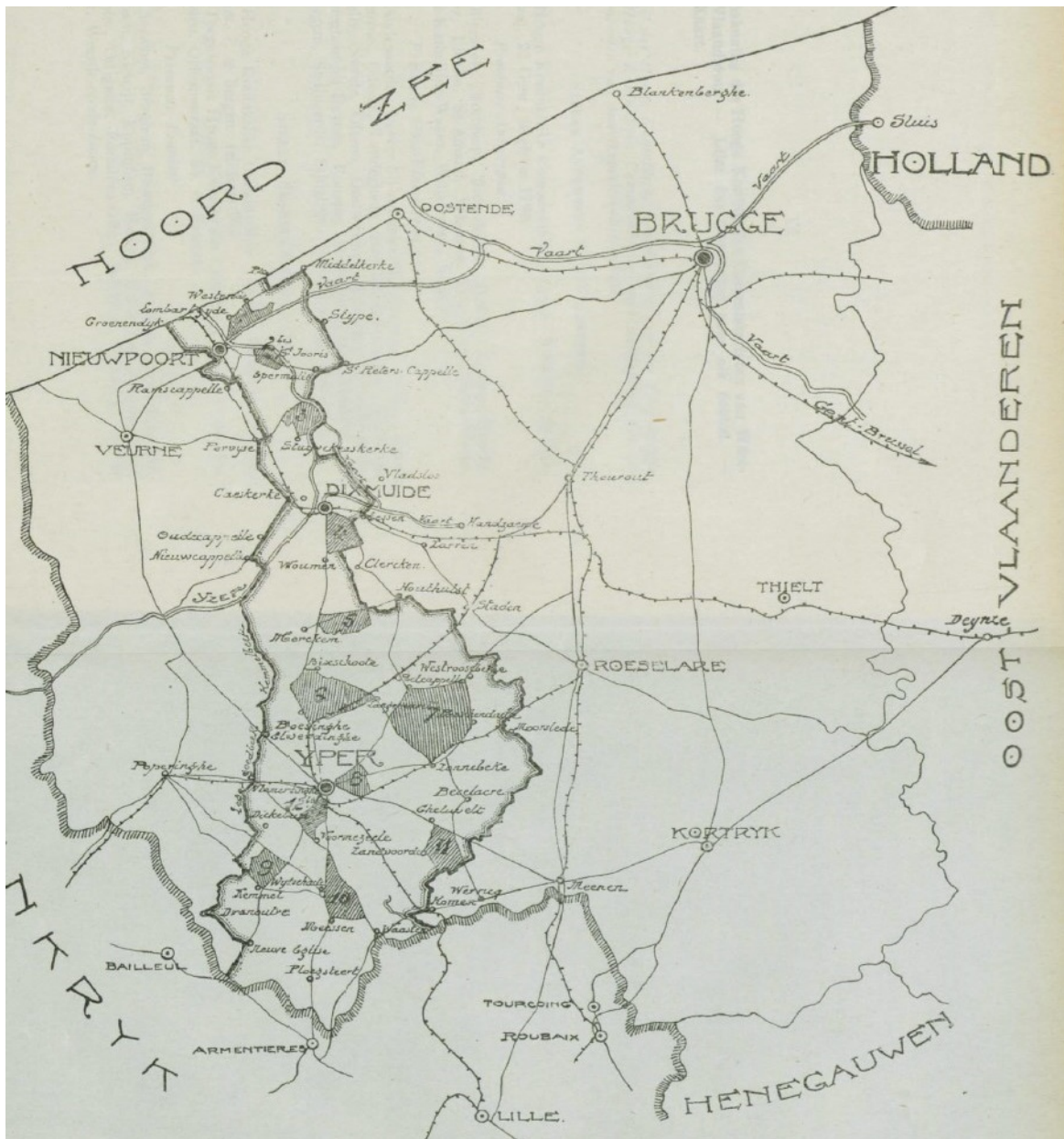

Fig. 8: de verwoeste frontzone volgens de wet van 15 november 1919 (Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten, maart 1920, 176-180).

³⁹ *Annuaire Statistique 1915-1919*, 102.

⁴⁰ S.N. 1920e, 622-623; CARNEL 2002, 48.

Voor de verslaggevers en burgers die kort na de wapenstilstand het frontgebied bezochten, was het al vlug duidelijk: hoe dichter een plaats op een bepaald ogenblik bij de vuurlinies lag, hoe groter de verwoesting. In *Une visite à l'Yser* beschreef journalist A.G. De Graeve de graduele toename van de verwoestingen naarmate men van west naar oost de frontlinie bij Diksmuide naderde: heeft de gemeente Alveringem (volgens hem) niet geleden⁴¹, dan worden de eerste vernielingen duidelijk in Lampernisse. Verder naar het oosten is Oostkerke (nabij Diksmuide) “*un amas de pierres pulvérisées*” en van Kaaskerke, op de spoorlijn Diksmuide-Nieuwpoort, rest niets meer dan “*quelques abris belges aménagés dans les caves des maisons détruites*”⁴². Illustratief is ook de beschrijving van pastoor Van Wallegghem van zijn terugkeer op 11 januari 1919 naar de verwoeste streek rond Ieper. Vanop de trein vanuit het onverwoeste Pittem zag hij van oost naar west de vernieling toenemen. In Hooglede waren hier en daar reeds gronden bewerkt. Dicht bij Staden was er “*nergens nog beroerd land [en] van langsom meer verwoesting*”. De kerk was er herleid tot een geraamte en weinig huizen kwamen nog in aanmerking voor herstelling. “*En toch waren er al burgers die het puin bewoonden.*” Vanaf Stadenberg (Staden) was “*de grond zodanig door de beschietingen doorwoeld dat men noch hagen, noch beken, noch grachten meer kon ontwaren.*” In Poelkapelle was de verwoesting met obusputten zo groot dat gebouwen noch puin te onderscheiden waren.

Fig. 9: potloodtekening van het verwoeste Dikkebus met op de voorgrond het “Dikkebusch Cemetery” (Collectie In Flanders Fields Museum).

⁴¹ De stelling van A.G. De Graeve dat Alveringem niet heeft geleden is, dient genuanceerd. Zo werd het gemeentehuis nabij de kerk verwoest en na de oorlog naar een ontwerp van Camille Van Elslande heropgebouwd. Het gehucht Fortem, ‘de poort naar het front’, werd zelfs meermaals beschoten en de bevolking werd er in 1917 zelfs tijdelijk geëvacueerd. Zie WACKENIER 2006, 151 & 159-160; BECUWE 2014, 12-13.

⁴² DE GRAEVE [s.d.], 14.

In de lente van 1919 reed de Amerikaanse president Woodrow Wilson (1856-1924) met zijn gevolg door het bos van Houthulst voorbij Poelkapelle naar Ieper zonder ook maar één spoor van dit dorp te bekennen.⁴³ Hallucinant was ook de verwoesting rond het station van Langemark: *“Was hier het station, dan moest daar de dorpsplaats zijn. Men zou veeleer geloven dat het altijd land of weide was geweest dan een mooi dorp vier jaar geleden.”* Vanaf Boezinge - waar de dorpsplaats even onvindbaar was - ging de tocht te voet door de woestenij naar Ieper en Dikkebus. Langs de eenzame baan zonder woningen waren enkele Engelse soldaten die op de kerkhoven werkten, het enige teken van leven. In zijn parochie bemerkte Van Walleghem *“overal dezelfde wildernis”*. Op de dorpsplaats zouden er slechts drie of vier huizen kunnen hersteld worden (fig. 9). Toch waren er eind 1918 reeds drie huisgezinnen, waarvan twee zelfs in oktober, naar Dikkebus teruggekeerd.⁴⁴

Fig. 10: een verwoeste hoeve langs de weg van Beerst naar Dixmude (Collectie Stadsarchief Dixmude).

Parallel met de vernieling van de dorpskernen verliep ook de destructie van de hoeves (fig. 10), zoals een vergelijking tussen de grote vooroorlogse gemeenten Passendale (op 12 kilometer ten noordoosten van Ieper) en Vlamertinge (op vier kilometer ten westen van Ieper) illustreert. In Passendale waren alle 900 vooroorlogse huizen vernield, in Vlamertinge ‘slechts’ 575 (of 80%) van de 735.⁴⁵ Vermoedelijk zorgde de Derde Slag bij Ieper, die in juli-november 1917 bij Passendale werd uitgevochten,⁴⁶ in Passendale in die mate voor een ‘tabula rasa’ dat van de huizen of hoeves zelfs geen ruïnes overbleven. Cijfers over de vernietiging(sgraad) van hoeves zijn slechts benaderend en niet opgesplitst per gemeente, maar de opname van hoeves in de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed* geeft een interessante indicatie. In Passendale dateren de 20 opgenomen hoeves alle uit de wederopbouwperiode na de Eerste Wereldoorlog. In Vlamertinge daarentegen betreffen slechts 17

⁴³ BOERENBOOM 1923, 30.

⁴⁴ Vanuit zijn nieuw onderkomen in de onderpastorie van Reningelst vanaf juni 1916 bezocht hij dagelijks Dikkebus. Op 18 april 1918 dwong de oorlog hem om te vluchten naar Normandië. Zie VAN WALLEGHEM 2014, 13-14 & 585-588.

⁴⁵ De cijfers over het aantal vernietigde woningen komen uit een krantenartikel van 30 juli 1922. Vermoedelijk zijn hoeves niet meegerekend. Zie S.N. 1922: De Heropbouw en Herleving in West-Vlaanderen, *Gazet van Poperinghe* (30 juli) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 februari 2018).

⁴⁶ De Derde Slag bij Ieper wordt ook als de Slag bij Passendale aangeduid.

van de 39 opgenomen boerderijen in hun totaliteit wederopbouwhoeves. Bij een aantal hoeves gaat het om een combinatie van bewaard gebleven vooroorlogse gebouwen en na de Eerste Wereldoorlog heropgebouwde constructies. Een representatief voorbeeld daarvan is de hoeve in de Vlamertingestraat 61. Het geelbakstenen jaartal “1908” in de zijgevel van de schuur (fig. 11) wordt er geflankeerd door het in de zijgevel van de stal vermelde bouwjaar “1920” (fig. 12).⁴⁷

Fig. 11: het op de zijgevel van de schuur vermelde jaartal “1908” op de hoeve in de Vlamertingestraat 61 in Vlamertinge (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 12: het op de zijgevel van de stal vermelde jaartal “1920” op de hoeve in de Vlamertingestraat 61 in Vlamertinge (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Andere voorbeelden zijn de deels heropgebouwde hoeve* in de Du Parcwijk 1-3⁴⁸ en de hoeve De Roo Balie in de Groenejagerstraat 15⁴⁹ die nog 18de-eeuwse onderdelen bewaren. Bij de hoeve Manquetiendehof in Dikkebus (fig. 13), met kenmerkende gebouwen uit het laatste kwart van de 19de eeuw, diende na de oorlog enkel de gevel van de schuur hersteld te worden.⁵⁰ Wellicht liepen deze verder van het front gelegen hoeves vooral schade op door langeafstandsgeschut of door brand na onvoorzichtigheid van ingekwartierde soldaten.⁵¹ Een vergelijkbaar voorbeeld aan de Duitse zijde van het front is de hoeve Watervliet* in Handzame.⁵² Handzame, dat op een tiental kilometer ten oosten van de frontlinie lag, fungeerde als rustplaats voor de Duitse troepen. De hoeve lag nabij het station en het Duitse pioniers- en munitiepark. Op 30 juli 1917, de dag vóór de Derde Slag bij Ieper van start ging, werd Handzame hevig beschoten door de geallieerden, wat wellicht de oorlogsschade aan de hoeve Watervliet* verklaart. Bij de wederopbouw konden de muren van de stal evenwel nog hergebruikt worden.

⁴⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve met losse bestanddelen* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30844> (geraadpleegd op 21 augustus 2018).

⁴⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve met losse bestanddelen* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30819> (geraadpleegd op 21 augustus 2018). De 18de-eeuwse boerenwoning is beschermd als monument sinds 20 maart 2013.

⁴⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Hofstede De Roo Balie* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30784> (geraadpleegd op 21 augustus 2018).

⁵⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve Manquetiendehof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30684> (geraadpleegd 1 juni 2018).

⁵¹ Talrijke voorbeelden in het dagboek van Achiël Van Walleghem. Op 29 januari 1915 en 2 maart 1916 noteerde hij dat een hoeve afbrandde door onvoorzichtigheid van soldaten. Op andere data brandden hoeves af ten gevolge van beschietingen. Zie VAN WALLEGHEM 2014, 127, 139-140.

⁵² Kronevoordestraat 59, Handzame (Kortemark). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Watervliet met grachtrestanten* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/91229> (geraadpleegd op 3 maart 2020).

Fig. 13: de hoeve Manquetiendehof in Dikkebus liep beperkte oorlogsschade op. Na de oorlog werd een hoek van de schuur hersteld in nieuwe baksteen (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

De (ruïnes van) dicht bij het front gelegen gebouwen werden tijdens de oorlog veelal in het verdedigingswerk ingeschakeld en versterkt tot observatiepost, commandopost of steunpunt. De vooroorlogse industriële maalderij Les Moulins de Dixmude werd, nadat de geallieerden deze op 10 november 1914 deels hadden opgeblazen, door de Duitsers uitgebouwd tot een onneembare bunker.⁵³ De ruïnes van Kaaskerke, die de soldaten als schuilplaatsen hadden ingericht, waren omgeven met loopgraven.⁵⁴ De Vicogne*, een landgoed met hoeve in Stuivekenskerke, werd door de Duitsers uitgebouwd tot een belangrijke voorpost in geallieerd gebied.⁵⁵ Aan geallieerde zijde fungeerden onder meer de hoeves Madelstede* in Boezinge⁵⁶ en Hospitaalhof⁵⁷ in Elverdinge als veldhospitaal. Kenmerkend voor de geallieerde zijde ontstonden er nabij deze hospitalen militaire begraafplaatsen. Nabij en zelfs in de gebouwen van een aantal hoeves werden betonnen bunkers gebouwd. Zo is tussen de heropgebouwde woning en schuur van de hoeve De Roode Poort in Westende⁵⁸ een Duitse bunker bewaard. In de oude schuur van de hoeve Blauwhof in Schore bouwden de Duitsers een observatiepost. De schuur diende als camouflage, maar werd geleidelijk aan vernietigd door beschietingen.⁵⁹

---

⁵³ BECUWE 2007, 294.

⁵⁴ HANS 1920-1921, 250-251.

⁵⁵ Kasteelhoevestraat 2, Stuivekenskerke (Diksmuide). Ook Viconia genoemd. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Heropgebouwd landgoed Vicogne* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78531> (geraadpleegd op 3 maart 2020).

⁵⁶ Ravestraat 24, Boezinge (leper). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵⁷ Hospitaalstraat 33, Elverdinge (leper). De hoevenaam 'Hospitaalhof' verwijst naar een middeleeuwse oorsprong. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Hospitaalhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30698> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁸ Westendelaan 195, Westende (Middelkerke). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Duitse observatiepost 't Blauwhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/216760> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

Veelvuldige beschietingen van deze doelwitten vermaalden de ruïneuze hoevegebouwen uiteindelijk tot oorlogspuin, terwijl betonnen schuilplaatsen, prikkeldraadversperringen, loopgraven en mijn- en obuskraters bezit hadden genomen van de moestuin, boomgaard en omgevende landerijen.⁶⁰ Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de precieze inplanting van de hoeves zich na de oorlog soms nog nauwelijks liet achterhalen. “De verwoesting was zoo groot”, schreef ingenieur Boereboom, “dat in de loop onze werken, de werklieden somtijds de grondvesten van belangrijke hoeven vereffenden, zonder deze grondvesten van de omliggende landerijen te kunnen onderscheiden”.⁶¹ Dit was onder meer het geval voor de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere⁶² en de hoeve De Rode Poort in de nabijheid van Pervijze, die als “kenschetsend geheel van het Belgische front” zelfs een ‘lieu de mémoire’ had moeten worden.⁶³

---

⁶⁰ Rapport van 1921 door hoofdinspecteur Miserez gericht aan de minister van Landbouw. Zie CARNEL 2002, 257.

⁶¹ BOEREBOOM 1923, 30.

⁶² Zwarteweg 22, Mannekensvere (Middelkerke). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁶³ De precieze locatie van de hoeve De Rode Poort nabij Pervijze kon niet achterhaald worden. Van de voluntaristische beleidsdoelstelling om oorlogssites te bewaren kwam uiteindelijk weinig terecht. Zie S.N. 1919, Het glorieus front, *De Poperingenaar* (3 augustus) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 25 april 2018).

4 DE WEDEROPBOUW ALS OPPORTUNITEIT

Hoevele oude methoden werden zonder ernstig onderzoek verworpen in naam der moderne kunst in den loop der verledene eeuw en die nochtans nu als hoogst rationeel worden erkend.

Het ware even onredelijk de hoeven van het Veurne-Ambacht herop te bouwen zonder rekening te houden met de lessen van het verleden, als lijdelijk de oude hoeven dezer streek in hunne minste bijzonderheden met al hunne gebreken te herstellen.

Om te besluiten, moet de bouwer alle lessen der moderne wetenschap toepassen en tevens getrouw blijven aan de plaatselijke overlevering.

Joseph Viérin (1921)⁶⁴

Hoe zwaar het gewicht van de oorlog ook werd ervaren, de wederopbouw van de frontstreek zou echter de opportuniteit vormen om – zoals Edward Léonard (1890-1981) in 1916 met zijn publicatie *Land en Dorp* betrachtte – “de toekomstige hoeven en landelijke woningen zóó op te richten, dat het karakter van onze landstreek bewaard blijve en de schoonheidsband, die zoo heerlijk oude woningen en hunne omgeving vereenigt, ook de nieuwe werken zou verbinden met hun omgeving”.⁶⁵ De beoogde landelijkheid mocht echter de kwaliteiten van de nieuwe tijd niet in de weg staan. Voor Léonard moest de moderne hoeve ook een “technische overwinning” zijn.⁶⁶

Fig. 14: bij de Kasteelhoeve in Beerst werd het woonhuis of het “kasteel der heeren van Beerst” op de oude grondvesten, binnen het omwalde opperhof heropgebouwd door architect Richard Acke (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Onder de wederopbouwhoeves kan in principe een eerste onderscheid gemaakt worden tussen de boerderijen die heropgebouwd werden op de oude funderingen en deze die, soms op een belendend perceel, volledig nieuw werden gebouwd (fig. 14).⁶⁷ Het opnieuw optrekken van de hoeve op de

⁶⁴ VIÉRIN 1921, 69.

⁶⁵ LÉONARD 1916, 8.

⁶⁶ LÉONARD 1916, 20.

⁶⁷ RONSE & RAISON 1918A, I, 81-82.

vooorlogse funderingen, op voorwaarde dat ze nog in goede staat verkeerden, betekende hoe dan ook een flinke besparing op de bouwkost. Om deze optie kracht bij te zetten stelde het Hoogcommissariaat voor de Kuststreek een *Bijzonder Lastencohier nr. 70* ter beschikking, waarbij artikel 5 stipuleerde dat “*de architect, de vertegenwoordiger van de Hoog Koninklijk Commissaris en de aannemer zullen overeenkomen welke delen van de puinen nog bruikbaar zijn*”.⁶⁸ Voor zijn hoeve-ontwerpen, zoals voor de wederopbouwhoeve Oosthof* in Ramskapelle⁶⁹, liet de Veurnse architect Camille Van Elslande (1890-1962) zich alvast leiden door deze budgettaire consequentie, “*uitgenomen daar waar volgens het plan nieuwe grondvesten voorzien zijn om het nieuw ontwerp te kunnen verwezenlijken*”.⁷⁰ Een nadeel was echter dat daardoor, voor zover alle hoeve-onderdelen heropgebouwd werden, de oude configuratie noodgedwongen moest gerespecteerd worden.

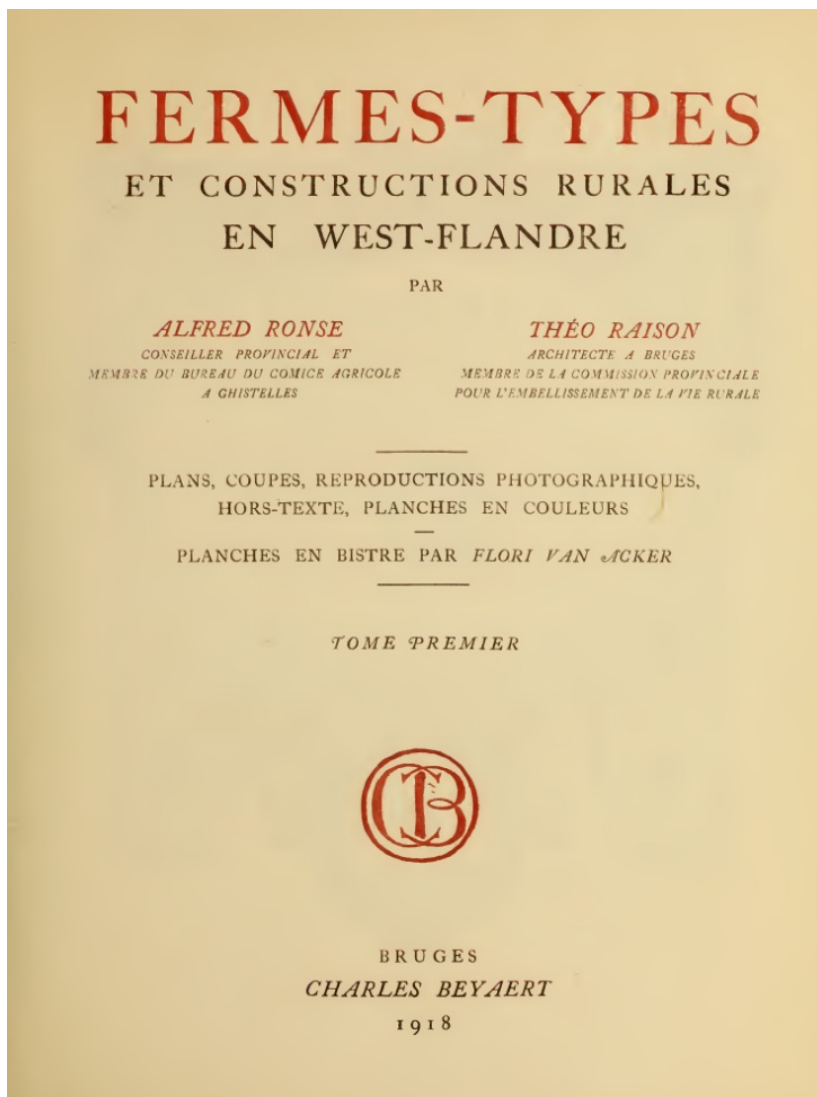

Fig. 15: titelblad van het toonaangevende werk *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* van Alfred Ronse en Théodore Raison (1918).

⁶⁸ ALGEMEEN RIJSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 12468.

⁶⁹ Diksmuidse Weg 11, Ramskapelle (Nieuwpoort). De hoeve Oosthof* werd heropgebouwd tussen 1920 en 1927 naar een ontwerp van de Veurnse architect Camille Van Elslande (1890-1962). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020). Zie ook: DEGRAEVE 2011, 82.

⁷⁰ PROVINCIAAL ARCHIEF WEST-VLAANDEREN, Archief Van Elslande, P.B., 2009/2c.

Een volledige wederopbouw van de hoeve, zonder rekening te houden met de oude funderingen, bood wel de opportuniteit om een nieuwe en moderne hoeve neer te zetten, die ofwel meer centraal op de landbouwexploitatie of dicht bij de straat was gelegen. Een centrale inplanting op de landbouwexploitatie werd onder meer in 1918 door de molinoloog Alfred Ronse (1876-1962) en de Brugse architect Théodore Raison (1869-1937) bepleit in hun tweedelige publicatie *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre*⁷¹ (fig. 15). Bij de keuze van een nieuw bouwperceel wezen ze op het belang van een droge en waterdoorlaadbare ondergrond en de aanwezigheid van drinkbaar water. Ook benadrukten ze de belangrijkheid van de nabijheid of gemakkelijke bereikbaarheid van de openbare weg via “*eenen weg of eene dreef met boomen beplant*”.⁷² Zodoende was het mogelijk om ten volle te beantwoorden aan de nieuwe noden van een veeteeltbedrijf, een akkerbouwbedrijf of een op nijverheidsgewassen gericht agrarisch bedrijf.⁷³

Fig. 16: luchtfoto van de wederopbouwhoeve Madelstede* in Boezinge, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Onroerend Erfgoed, J. Van Laecke).

Niettemin is het aantal hoeves dat op een nieuwe site werd heropgebouwd, vermoedelijk eerder beperkt. Een interessant voorbeeld hiervan vormt de hoeve Madelstede* in Boezinge⁷⁴ die na de Eerste Wereldoorlog op het aanpalende perceel herbouwd werd, waardoor onder het maaiveld op de oude site de fundamenten van de 19de-eeuwse hoevegebouwen nog bewaard zijn (fig. 16).⁷⁵ Illustratief

⁷¹ RONSE & RAISON 1918, 2 dln.

⁷² RONSE & RAISON 1918a, I, 82 ; RONSE & RAISON 1918b, 2.

⁷³ RONSE & RAISON 1918a, I, 82-84.

⁷⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁷⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020); Dewilde & Goemaere 2010, 273-285.

is ook de hoeve 't Langhof (of Lan(c)khof) in Zillebeke⁷⁶, die teruggaat op een belangrijke hoevesite met omwald opperhof. Op dit wooneiland stond tot voor de Eerste Wereldoorlog een “Château”, dat circa 1900 nog in Louis XV-stijl was herbouwd. Wederopbouw op het opperhof was uitgesloten doordat de Britse artillerie er in de loop van de oorlog betonnen schuilplaatsen had gebouwd (fig. 17).⁷⁷ Het Oost-Bellegoed in Ieper verrees bij zijn wederopbouw naar ontwerp van Cyrille Schmidt dichterbij de straat dan de vooroorlogse omwalde hoeve. Binnen de nieuwe configuratie werd de boerenwoning gesitueerd aan de straatzijde en voorzien van een representatieve voorgevel en een voortuin (fig. 18).⁷⁸ Andere voorbeelden van hoeves die bij hun wederopbouw dichterbij de straat werden ingeplant, zijn onder meer de pachthoeve van het Bureau van Weldadigheid van Bikschote in de Diksmuidestraat in Bikschote⁷⁹ en de pachthoeve van wijlen baron Franz Bonaert-Vercruyse in de Zonnebekestraat in Langemark.⁸⁰

Fig. 17: luchtfoto van de heropgebouwde hoeve 't Langhof in Zillebeke met op het omwalde opperhof Britse bunkers (Geoportaal - geo.onroerenderfgoed.be).

⁷⁶ Rijselsestraat 101, Zillebeke (Ieper). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve 't Langhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30890> (geraadpleegd op 8 oktober 2020).

⁷⁷ Wederopbouwhoeves met een onbebouwd omwald opperhof kunnen aanleiding geven tot verkeerde conclusies. Zo is het opperhof van de hoeve Hospitaalhof in Elverdinge mogelijk reeds op de Ferrariskaart (1771-1778) onbebouwd. De bebouwing op het opperhof van het Langhof is daarentegen nog bewaard op de kaart van 1904 (NGI Basemap). Overigens is het goed mogelijk dat een aantal hoeves een nieuwe inplanting kregen ten gevolge van de bloei van de landbouw in het laatste kwart van de 19de-eeuw en de beginjaren van de 20ste eeuw. Dit is onder meer het geval bij De Roode Poort in Westende, met een verplaatsing in 1902. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2018: *Hoeve 't Langhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30890>, *Zeven schuilplaatsen Langhof Farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/301963>, *Hoeve Hospitaalhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30698>, *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

⁷⁸ Wieltjestraat 1, Ieper. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Oost-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30592> (geraadpleegd op 16 januari 2020). Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 1263 (hoeve Lemahieu).

⁷⁹ Diksmuidestraat 21, Bikschote (Langemark-Poelkapelle). Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307529> (geraadpleegd op 27 februari 2020).

⁸⁰ Zonnebekestraat 99, Langemark (Langemark-Poelkapelle). Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307533> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

Een belangrijk uitgangspunt bij de wederopbouw van hoeves was de implementatie van “*de modernste toepassingen en uitvindingen*”.⁸¹ Bij deze vooropgestelde rationalisatie stonden in het bijzonder de hygiëne en gezondheid van mens en dier centraal. Dit pleidooi, dat onder meer ook in 1915 door de Belgische Boerenbond⁸² en in 1916 door architect Edward Léonard⁸³ werd gehouden⁸⁴, was reeds vóór de Eerste Wereldoorlog ingezet. Gangmakers waren alvast de volksvertegenwoordiger Emile Tibbaut (1862-1935) en zijn neef Pierre De Vuyst (?-?), directeur-generaal bij het Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, met hun modelhoeves en bijhorende publicatie *Le village moderne* op de Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent.⁸⁵

Fig. 18: de wederopbouwhoeve Oost-Bellegoed in Ieper met de naar de straat gerichte representatieve voorgevel van de boerenwoning en de daarop aansluitende toegangspoort met dakruiter (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Kenmerkend was ook telkens het streven naar meer efficiëntie door het inzetten van mechanisatie bij een doordachte inrichting van de hoevegebouwen.⁸⁶ In hun publicatie *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* onderschreven Alfred Ronse en Théodore Raison dit uitgangspunt door de installatie van een zuiggasmotor⁸⁷ aan te bevelen die de toestellen in het voederhok en eventueel in andere ruimtes door middel van overbrengingsassen en drijfriemen aandreven.⁸⁸ Om het brandrisico te verkleinen promoveerden Ronse en Raison ook het gebruik van nieuwe, brandveiliger bouwmaterialen voor specifieke toepassingen, zoals gewapend beton voor plafonds, zuilen, dorsvloeren en troggen.⁸⁹

Voor de auteurs en instanties die zich om zowel het bedrijfseconomische als het esthetische aspect van de plattelandshoeve bekommerden, was het ook erg belangrijk dat bij de ontwerpen de ‘genius loci’ gerespecteerd werd. De ‘style régional’ vormde dan ook het uitgangspunt bij de wederopbouw.⁹⁰

---

⁸¹ DUTRY 1915, 19; VANDEVELDE 1917, 9, 19; MEGANCK 2013, 75-78.

⁸² Zie het boekje *Bouwen en heropbouwen van huis en stal*, in 1915 uitgegeven door de Boerenbond (GIELE & VAN DEN ABEELE 1915).

⁸³ VAN LOO (red.) 2003, 395; VAN HAUTE 2009, 39-44.

⁸⁴ LÉONARD 1916, 20.

⁸⁵ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 1-16.

⁸⁶ LÉONARD 1916, 20; CORNILLY 2016, 276; HOUBEN 2017, 76-80.

⁸⁷ In verband met de installatie van een zuiggasmotor, zie BECUWE 2009b, 181-182.

⁸⁸ RONSE & RAISON 1918a, I, 13 & 131-133.

⁸⁹ RONSE & RAISON 1918a, I, 13, 100, 108, 112 & 127; HOUBEN 2017, 71.

⁹⁰ CELIS 1985, 131-152 ; MEGANCK 2013, 73-93.

Ook los van de oorlogsdestructie waren er in het recente verleden al te veel hoeves gesloopt onder het voorwendsel dat moderne landbouw en een historisch hoevecomplex niet konden samengaan.⁹¹ Trouw blijven aan de regionale bouwstijl stond bij de hoevebouw immers niet voor identieke reconstructies, maar voor moderne constructies met een traditioneel uitzicht.⁹² Bij de wederopbouw werden met andere woorden de vooroorlogse gebouwen niet gekopieerd, maar juist aangepast naar een nieuwere en betere esthetiek, comfort en efficiëntie.⁹³ De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) onderschreef eveneens het gebruik van een regionale architectuurtaal als model voor de wederopbouw.⁹⁴ Reeds in 1914, kort nadat de Eerste Wereldoorlog zich aan de IJzer als een stellingoorlog had gestabiliseerd en de ravage van deze regio duidelijk werd, pleitte de Commissie voor een artistieke wederopbouw vanuit een regionale inspiratie.⁹⁵ Tot voorbeeld strekte daarbij de wijze waarop de wederopbouw van de Grote Markt in Brussel na de beschieting van 1695 was gebeurd.⁹⁶ Door voor de verwoeste steden en dorpen algemene schoonheidsregels op te leggen hoopte de Koninklijke Commissie “*de conserver l’originalité de ces belles agglomérations, en empêchant que l’élément utilitaire ne contribue à l’anéantissement de l’intense charme artistique et pittoresque de ces vieilles et délicieuses communes*”.⁹⁷

Om dit te realiseren hanteerde de commissie bij haar adviesverlening voor verwoeste of beschadigde monumenten drie belangrijke principes.⁹⁸ Oude monumenten met belangrijke artistieke of historische kenmerken werden bij voorkeur volledig naar de vooroorlogse vorm met dezelfde materialen en hetzelfde uitzicht heropgebouwd. Had het monument geen grote kunstwaarde, dan werd omwille van de contextuele harmonie een heropbouw in een oudere bouwstijl (gebaseerd op de regionale baksteenarchitectuur) bepleit. Tot slot werd in sommige gevallen een nieuwe bouwkundige vorm getolereerd, waardoor herstelde gebouwen op een van de klassieke vormen afwijkende manier werden versierd of om de efficiëntie te verhogen moderne aanpassingen ondergingen.⁹⁹ In een reflectie in 1935 bij het resultaat van de wederopbouw meende de KCML dat aan deze bezorgdheid in grote mate tegemoet was gekomen en “*aldus een blijvende en kostbare documentatie in zake nationale bouwkunst aan de vergetelheid werd onttrokken*”.¹⁰⁰ In welke mate bij de wederopbouw van hoeves bouwdoossiers en -plannen voor advies aan de KCML werden voorgelegd, is echter nog onduidelijk.

Om een wederopbouw als modern landbouwbedrijf in “*gewestelijken bouwtrant*” bij het grote publiek te promoten werden zowel tijdens als na de oorlog verscheidene tentoonstellingen opgezet over hoevearchitectuur en landbouw, zoals in 1916 in Antwerpen en in 1919 in Brussel.¹⁰¹ Ten behoeve van architecten en ambachtslieden publiceerde de redactie van het *Bulletin des Métiers d’Art* kort voor de wapenstilstand de handleiding *Kenmerkende onderdelen van landelijke gebouwen in België* met de veelzeggende ondertitel *Een bundel nota’s en platen samengesteld en in het licht gegeven tot opleiding der ambachtslieden in de bouwbedrijven*.¹⁰² Dit werk van senator en oudheidkundige Philippe de Wouters de Bouchout (1857-1935) en hoofdredacteur Emile Gevaert (1876 -?) moest helpen “*het vraagstuk op te lossen in den aesthetischen en practischen zin*”.¹⁰³ Lag de klemtoon daarbij vooral op

---

⁹¹ CORNILLY 2007, 84.

⁹² Dit was wat onder meer de *Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven* en de *Société Centrale d’Architecture de Belgique* promootten. Zie DE CAIGNY 2009, 149-170.

⁹³ DE BUSSCHER 1983, 4-7; MEGANCK 2013, 75-78; HOUBEN 2017, 10.

⁹⁴ CORNILLY 2009, 129.

⁹⁵ LAGASSE DE LOCHT & SAINTENOY 1914, 253-264; STYNEN 1998, 234-235.

⁹⁶ LAGASSE DE LOCHT & SAINTENOY 1914, 255-257.

⁹⁷ LAGASSE DE LOCHT & SAINTENOY 1914, 259-260; LAGASSE DE LOCHT 1919, 274-297.

⁹⁸ STYNEN 1985, 99-127; STYNEN 1998, 221-247, 249-261.

⁹⁹ MAERTENS 1935, 445-446; HOUBEN 2017, 9, 72-73.

¹⁰⁰ MAERTENS 1935, 448.

¹⁰¹ CALLEWAERTS 1919, 102-107; DE CAIGNY 2009, 165; MEGANCK 2013, 87.

¹⁰² DE WOUTERS DE BOUCHOUT & GEVAERT 1918.

¹⁰³ CORNILLY 2007, 83.

de Brabantse architectuur, met zijn publicatie *Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust* bracht architect Jozef Viérin (1872-1949)¹⁰⁴ een uitgebreid overzicht van de belangrijkste onderdelen van een hoeve in de West-Vlaamse kuststreek.¹⁰⁵ Naast enkele beschouwingen over de wederopbouw gaf hij ook praktische aanbevelingen.¹⁰⁶ Hiermee sloot hij nauw aan bij het monumentale werk van Alfred Ronse en Théodore Raison uit 1918.

Een belangrijke handleiding voor de technische facetten, eigen aan een moderne hoeve, reikte architect Léon Gras in 1919 aan met zijn *Un Manuel de Génie rural*, die door de Dienst der Verwoeste Gewesten werd uitgegeven.¹⁰⁷ Met dit educatief geïllustreerde werk wenste deze pas opgerichte dienst geenszins voorschriften op te leggen, maar vooral aan te geven hoe herbouwde hoeves aan hygiënische eisen en landbouwnoden konden voldoen. De nadruk lag daarbij op het belang van afzonderlijke stallen voor koeien, varkens en paarden, het belang van de voeder gang bij de koestal en het voordeel van ventilatie. Ook aan de technische vereisten van de gierput en de mestvaalt, respectievelijk bedoeld om de vloeibare en de vaste mest te bewaren, werd de nodige aandacht besteed. In dat kader werd tevens een lans gebroken voor de overdekte mestvaalt. Voor het uitwendige aspect werd in deze publicatie eens te meer, omwille van de voorgehouden regionale architectuur, zoveel mogelijk teruggeslagen naar traditionele lokale bouwmaterialen.¹⁰⁸ Op hetzelfde elan ging de Dienst der Verwoeste Gewesten in 1920 verder bij het opstellen van haar *Verordening op de bouwwerken*. In dit richtsnoer ten behoeve van de gemeentebesturen werd opnieuw zeer veel belang gehecht aan hygiëne, licht en lucht, voor huizen, stallen en zelfs hondenhokken.¹⁰⁹

Om deze visie te promoten stelde het Ministerie van Landbouw vanaf april 1920 ook de *Prijs des Konings - Prijskamp van hoevenherbouwing* in, met een eerste prijs van 25.000 frank. Enkel hoeves met een maximale oppervlakte van 10 hectaren, gelegen in de 'vernieelde strook', mochten meedingen.¹¹⁰ Ook moest de wederopbouw van de hoeve, via privaat initiatief of 'door de staat', reeds voltooid zijn. Verder moest de hoeve voldoen aan de eisen van de gezondheidsleer, de hedendaagse landbouwtechniek en de schoonheidsleer én rekening houden met de "*eigenaardigheden van stijl en streek*". In concreto betekende dit dat bij de schikking en inrichting van de hoevegebouwen voldoende aandacht werd besteed aan het verminderen van handwerk, het verbeteren van het toezicht op de hoeve en het verkorten van de vervoersketen. Ook moest de landbouwer kunnen werken onafhankelijk van de weersomstandigheden. Belangrijke technische aanbevelingen waren de voorziening van niet alleen waterleiding maar ook elektriciteit. Ook goedkope loods en bergingen van hooi en stro en waterdichte mest- en aalputten werden ten zeerste aangeprezen. Tevens werd er bij de wederopbouw van de boerenwoning van uitgegaan dat er aandacht werd besteed aan de ruimte-indeling met onder andere een gezinskamer en aparte slaappleatsen voor het gezin. De gekozen materialen moesten sterk en duurzaam zijn. Verder werden "*eenvoudigheid, kunstsmaak, versiering der woning en omgeving*" en de "*stijl der streek*" in hoge mate aanbevolen, maar nutteloze kosten dienden hoe dan ook vermeden te worden. De landbouwer kreeg daarom de raad om samen te werken met zowel een landbouwingenieur als een bouwkundige. Ter inspiratie voorzag het Ministerie van

---

¹⁰⁴ COOMANS 2009, 91-92.

¹⁰⁵ VIÉRIN 1921.

¹⁰⁶ CORNILLY 2007, 83.

¹⁰⁷ *Un Manuel de Génie rural* werd in 1919 uitgegeven door de Dienst der Verwoeste Gewesten. In 1921 werd het werk lovend besproken in het tijdschrift *La Cité - Architecture Urbanisme Art public*. Zie GRAS 1921, 181-187.

¹⁰⁸ HOUBEN 2017, 71.

¹⁰⁹ Het is niet bekend hoeveel gemeenten dit afwegingskader overnamen. Het eerste deel is gewijd aan de maatregelen te nemen door het College van Burgemeester en Schepenen, en geeft suggesties voor de opmaak van het lijnrichtingsplan. Zie S.N. 1920a, 118-131.

¹¹⁰ De *Prijs des Konings*, bij de aanvang ervan in 1918 door het Ministerie van Landbouw aangewend voor landherstel, wordt bij Koninklijk Besluit van 8 april 1920 omgevormd tot "*Prijskamp van hoevenherbouwing*". Het wedstrijdreglement dateerde van januari 1920. In dit eerste wedstrijdjaar dong een hoeve in Slijpe (Middelkerke), ontworpen door de Brusselse architect Georges Hendrickx, mee. Zie *21-10-1918 Prijs des Konings* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018); S.N. 1920a, 253; DE CAIGNY 2009, 148, 164-165.

Landbouw dat in Poperinge en Brugge werken over landelijke gebouwen en modelontwerpen van hoeves ter inzage lagen. Het belang van het opzet en de uitgangspunten werd extra onderlijnd met de aanstelling van baron Raymond Pecsteen (1867-1965), voorzitter van de West-Vlaamse afdeling van de Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven, tot juryvoorzitter en de benoeming van figuren als ingenieur Léon Boereboom van het Ministerie van Landbouw, architect Théodore Raison en provinciaal bouwkundige Jozef Viérin tot jurylid. De winnende hoeves moesten gelden als “voorbeelden van waardigheid” voor de landbouwers in de verwoeste streek en mochten met een gedenksteen boven de voornaamste deur hun eerste, tweede of derde prijs afficheren.¹¹¹ Deze wedstrijden bleven bestaan tot 1922: in september van dat jaar werd de *Prijs des Konings* uitgereikt op de landbouwtentoonstelling in Ieper.

Fig. 19: de boerderij van landbouwer Omer Bonte in Komen (Comines), winnaar van de *Prijs des Konings* 1922 (Collectie In Flanders Fields Museum, Concours du Prix du Roi).

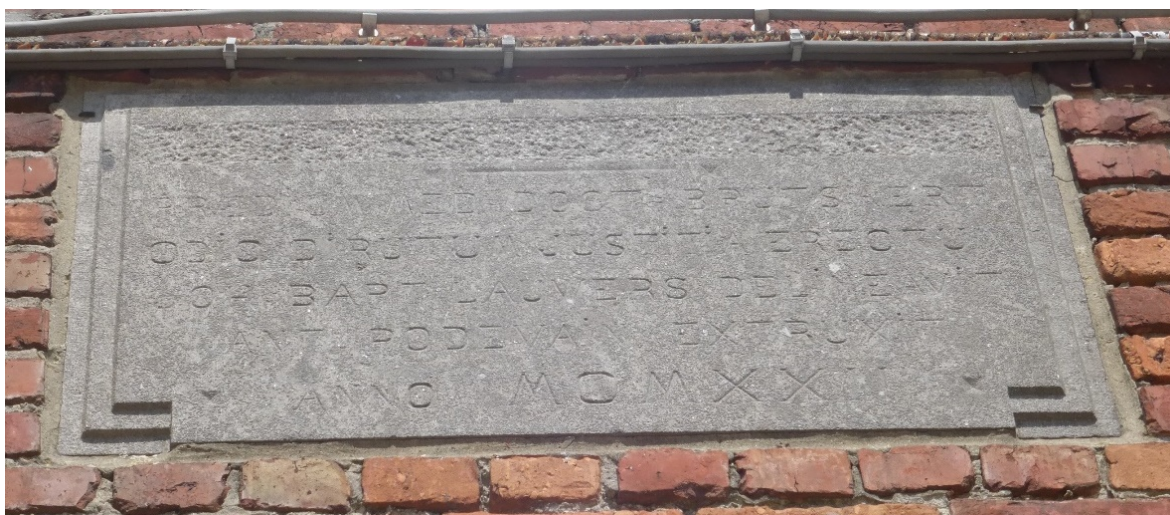

Fig. 20: de gedenksteen boven de huisdeur van de hoeve in de Oude Kortrijkstraat in Ieper herinnert aan de *Prijs des Konings* 1922 voor wederopbouw van hoeves: “PREDIUM MED. DOCT. BRUTSAERT ODIIO DESTRUCTUM JUSTIT ERECTUM JOH. BAPT. LAUWERS DESINAVIT ANT.PODEVAIN EXERUXIT ANNO MCMXXII”(Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

¹¹¹ 21-10-1918 *Prijs des Konings* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018); S.n. 1920a, 253.

De eerste prijs voor de “*schoonste herbouwde hofstede*” werd toegekend aan landbouwer Omer Bonte in Komen “*die zijn eigen architect was*” (fig. 19)¹¹², de tweede en derde prijs gingen naar wederopbouwhoeves in Ieper en Geluwe. De hoeve in de Oude Kortrijkstraat 75 in Ieper is vandaag nog bewaard en getuigt van een rationeel opzet met een ruime stal met voederkeuken en een bakhuis dat geïncorporeerd is in de woning. Een gedenksteen in het Latijn boven de huisdeur (fig. 20) vermeldt als eigenaar de toegevoegde koninklijk commissaris dokter Henri Brutsaert (1868-1938), als architect de Mechelaar Jean-Baptiste Lauwers (1898-1988) en als aannemer Antoine Podevain (1875-1933).¹¹³

---

¹¹² CLAEYS 2019, 367-368.

¹¹³ De Brusselse aannemer Podevain was zeer actief in Dikkebus en Elverdinge (Ieper). Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30407> (geraadpleegd op 7 oktober 2018); S.N. 1922: Landbouwtentoonstelling te Yper, *De Gazet van Poperinghe* (24 september) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

5 EEN RESEM ONGECOÖRDINEERDE WEDEROPBOUW-INITIATIEVEN

De louables initiatives ont été prises par les pouvoirs publics qui ont amené certains résultats, mais il n'en est pas moins vrai de dire qu'en présence de l'énormité de la tâche les résultats ont été en dessous de ce qu'on pouvait légitimement espérer.

Cet insuccès relatif ne tient pas seulement à la complexité de l'oeuvre à réaliser, mais à un vice de méthode qui pêche par le manque d'unité dans le commandement et par un excès de centralisation dans l'exécution.

Gustave Bruneel de la Warande (1920)¹¹⁴

5.1 HERSTELWETTEN VAN DE REGERING IN BALLINGSCHAP

Reeds tijdens de oorlog werd het materiële herstel van de zwaar geteisterde oorlogsgebieden door de Belgische regering in ballingschap in Le Havre voorbereid. Verschillende wettelijke initiatieven werden genomen en diverse officiële instellingen werden opgericht. Een belangrijke herstelwet was de besluitwet *Heropbouw der vernielde Belgische gemeenten* van 25 augustus 1915 die zwaar getroffen gemeenten verplichtte om algemene inrichtingsplannen te laten opmaken.¹¹⁵ Deze moesten na de oorlog als basis dienen bij de goedkeuring van bouwaanvragen. De minister van Openbare Werken en Landbouw, die deze plannen mee moest beoordelen, kon zich hierbij laten adviseren door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en het provinciebestuur. Op deze manier vergrootte de hogere overheid haar greep op de gemeenten.¹¹⁶ De weinige inrichtingsplannen die door gemeentebesturen in ballingschap werden opgemaakt, getuigen van een engagement om grootscheepse stedenbouwkundige verbeteringen door te voeren. Voorbeelden zijn het inrichtingsplan dat de Brusselse architect Charles Patris in 1916 in Parijs opmaakte voor de stad Diksmuide en het inrichtingsplan dat de Brugse architect Joseph Viérin in 1917 voor de stad Nieuwpoort ontwierp.¹¹⁷

Bij de besluitwet *Voorlopige Woningen - Koning Albertsfonds* van 23 september 1916 werd het Koning Albertsfonds (KAF) opgericht. Deze instantie moest “naarmate de omstandigheden het toelaten” voorzien “in de eerste noodwendigheden van de huisvesting in de door de oorlog verwoeste gewesten van België”.¹¹⁸ Naast het uitvoeren van herstellingen aan beschadigde gebouwen en het verschaffen van materialen aan slachtoffers van oorlogsschade had het fonds als specifieke opdracht het bouwen of leveren van noodwoningen. Nog tijdens de oorlog ontwierpen ingenieur Franz Zanen (1855-1943) en architect Raymond Moenaert (1882-1977), respectievelijk directeur-generaal en secretaris van het K.A.F., demonteerbare houten woningen van 6 meter op 6 meter (met drie kamers) en 4 meter op 4 meter (met twee kamers). Beide varianten konden uitgebreid worden met een aangebouwd stalletje. Door een tekort aan financiële middelen, een schaarste aan hout en het ontbreken van vervoersmiddelen duurde het evenwel tot het late voorjaar van 1919 vooraleer de eerste

¹¹⁴ S.N. 1920: *Séance du jeudi 22 janvier 1920* [online], <https://www.senate.be> (geraadpleegd op 17 maart 2020).

¹¹⁵ Besluitwetten zijn opgemaakt door de regering, en niet goedgekeurd door het parlement.

Zie 25-08-1915 *Heropbouw der vernielde Belgische gemeenten* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018); CORNILLY & VANDEWALLE 2009, 54-56; DENDOOVEN 2009, 81, 84.

¹¹⁶ SMETS 1985, 75-78.

¹¹⁷ SMETS 1985, 88.

¹¹⁸ Openbare instelling in de schoot van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Zie 23-09-1916 *Koning Albertsfonds* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

noodwoningen van het type Zanen & Moenaert konden worden opgericht.¹¹⁹ Eind oktober 1919, het tijdstip waarop het KAF normaal zijn opdracht moest volbracht hebben, waren nog maar 850 barakken opgericht. Om de grootste nood te lenigen kocht het KAF van het Britse leger 4.500 legerbarakken uit golfplaten, zogenaamde 'Nissen Huts' (8,5 x 5 meter).¹²⁰ Van het Belgische leger werden drie-, vijf-, zes- en twaalfgezinsbarakken van het type 'Generaal Dossin' afgenomen. Intussen had het KAF ook nog een andere types Zanen & Moenaert van 9 meter op 6 meter en 9 meter op 9 meter ontwikkeld. In de volksmond werden deze barakken aangeduid als 'Canadese barakken'. Voor hun bouw werden immers, naast afbraakmateriaal van oude militaire barakken, Canadees hout en Canadese dakpannen gebruikt. Naast nog veel andere types van noodwoningen liet het KAF ook semipermanente woningen als noodwoning bouwen in betonblokken door de firma Monobloc¹²¹ en in hout en beton door de firma Jouret & Speltinckx, die naargelang de grootte een 'Jouret Simple' (7,84 x 6,14 meter), een 'Jouret Double' (15,68 x 6,14 meter) en een 'Jouret et Demi' werden genoemd.¹²² Het in hoge mate ontoreikende resultaat van het KAF leidde dan ook tot veel squatterbouw¹²³.

Duidelijk onder de indruk van de verschrikkelijke verwoestingen in de frontstreek keurde de regering op 23 oktober 1918 ook nog twee besluitwetten goed die aan de basis lagen van de oorlogsschaderegeling die na de oorlog zou worden toegepast.¹²⁴ Bij een eerste besluitwet werd het recht van de Belgen op volledige schadeloosstelling van rechtstreekse oorlogsschade erkend.¹²⁵ In de euforie van de nakende overwinning ging de Belgische regering toen immers uit van het weinig realistische principe van de volledige terugbetaling van de Duitse oorlogsschuld.¹²⁶ Tot het toepassingsveld van de wet behoorden zowel particuliere als overheidseigendommen van zowel onroerende als roerende aard. Een van de belangrijke uitgangspunten was het treffen van een schaderegeling met elke individuele eigenaar. Dit zou echter, zoals later zou blijken, de realisatie van wederopbouwprojecten voor gronden van meerdere eigenaars sterk bemoeilijken.¹²⁷

5.2 DE RECHTBANKEN VAN OORLOGSSCHADE

Een tweede besluitwet van 23 oktober 1918 richtte per gerechtelijk arrondissement een Rechtbank van Oorlogsschade op die de oorlogsschade waarop een 'geteisterde' (of getroffen eigenaar) recht had, moest berekenen. Om voor schadevergoeding in aanmerking te komen moest een getroffen eigenaar zijn aanvraag met bijhorende bewijsstukken via het gemeentebestuur aan de voorzitter van de rechtbank in zijn gerechtelijk arrondissement overmaken. De staatscommissaris die aan deze

---

¹¹⁹ Voorbeelden van het type Zanen & Moenaert zijn onder meer de in 2010 beschermde noodwoning in de Brugseweg 164 in Sint-Jan (Ieper) (zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Houten noodwoning* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30746> (geraadpleegd op 9 januari 2020) en de in 2017 beschermde houten noodwoning in de Schoondonkstraat 5 in Epepegem (Zemst) (zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Noodwoning* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/214845> (geraadpleegd op 9 januari 2020).

¹²⁰ S.N. 1920a, 259.

¹²¹ De Brusselse firma Monobloc bouwde onder meer in 1921 de Nieuwpoortse Theo Goedhuyswijk, een tuinvijl van 100 arbeiderswoningen. Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Theo Goedhuyswijk* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/127230> (geraadpleegd op 9 januari 2020).

¹²² S.N. 1920a, 259. Voorbeelden van de door de firma Jouret & Speltinckx gebouwde noodwoningen zijn de in 2010 beschermde noodwoning in de Calonnegracht 10 in Veurne (zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Noodwoning Koning Albertfonds* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/212489> (geraadpleegd op 6 januari 2020) en de eveneens in 2010 beschermde noodwoning in de Handzaamse Nieuwstraat 9 in Kortemark (zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Noodwoning uit het interbellum* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/209040> (geraadpleegd op 6 januari 2020).

¹²³ GOBYN 1985, 169-170 & 173-180; DECOODT 2009; UYTENHOVE 2003, 420-423.

¹²⁴ NOTEBAERT, NEUMANN & VANDEN EYNDE 1986, 38.

¹²⁵ 23-10-1918 *Vaststellen en ramen van de schade uit de oorlog voortspruitend* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

¹²⁶ Volgens Emmanuel Gerard getuigt dit van een "grenzeloos en naïef optimisme". Zie GERARD 2017, 108.

¹²⁷ DENDOOVEN 2009, 84.

rechtbank was verbonden en de economische belangen van de staat moest behartigen, zou deze aanvraag onderzoeken en op basis daarvan een voorstel van minnelijke schikking met de aanvrager uitwerken. Dit voorstel zou tot slot door de rechtbank bekrachtigd worden, tenzij een vergelijk tussen de staatscommissaris en de eigenaar uitbleef. In dit geval zou de rechtbank zelf een oordeel vellen na beide partijen gehoord te hebben. Voor de effectieve wederopbouw van het onroerend goed diende de eigenaar zelf in te staan.¹²⁸

Vrij vlug stelde zich de nood aan een duidelijker berekening van de schadevergoeding. Deze kwam er met de wet van 10 mei 1919 betreffende het *“herstel van schade voortvloeiend uit oorlogsfeiten”*.¹²⁹ Het uitgangspunt werd de waarde van een onroerend goed op 1 augustus 1914, waarvan vervolgens de *“waardevermindering wegens verval”* of ouderdom werd afgetrokken. Om een eigenaar aan te sporen de ontvangen schadevergoeding daadwerkelijk in de getroffen streek te investeren door een gebouw in situ te herbouwen, werd deze vermeerderd met een aanmoedigingspremie van ‘wederbelegging’. Deze ‘wederbelegging’ moest in principe binnen dezelfde gemeente gebeuren. Enkel bij nijverheids-, handels- of landbouwondernemingen kon de rechtbank een uitzondering maken.¹³⁰ De premie van ‘wederbelegging’ overbrugde het verschil tussen de waarde van het goed in nieuwe staat in 1914 en de reële kosten van herstelling of wederopbouw. Aanvankelijk werd daarvoor in de regel een wederbeleggingscoëfficiënt van 2,5 gehanteerd¹³¹, die in een poging om de prijsstijgingen bij te benen reeds op het einde van 1920 werd verhoogd tot 4.¹³² Een wijziging van de wet van 10 mei 1919 maakte vanaf 6 september 1921 ook een bestemmingswijziging van de herstelde gebouwen mogelijk. Om te verhelpen aan het woningtekort mocht de schadevergoeding voor roerende goederen voortaan ook aangewend worden voor de bouw van een woning.¹³³ De schadevergoeding werd door het Ministerie van Financiën uitbetaald in een titel op naam, met vermelding van de voorwaarden voor ‘wederbelegging’. De titelhouder kon de titel, met een intrest van 5% vanaf 1 januari 1920, verkopen of in pand geven bij het Bureau voor Afstand en Inpandgeving, op voorwaarde dat het ontvangen bedrag besteed werd aan het herstel van het beschadigde of vernielde goed.¹³⁴ Via een klein voorschot ten belope van de *“waardevermindering wegens verval”* kon de rechtbank de bouwheer liquiditeit verschaffen om de bouwwerf op te starten.¹³⁵ Dit geplafonneerde voorschot was echter veel te klein om met een grotere werf, zoals die van een (middelgrote tot grote) hoeve, van start te gaan.¹³⁶ Desgevallend kon de eigenaar de puinen van een

---

¹²⁸ SMETS 1985, 193; VERWILGHEN 1923a, 63.

¹²⁹ *10-05-1919 Herstel van schade voortvloeiend uit oorlogsfeiten* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

¹³⁰ Zo mocht een fabrikant uit leper zijn fabriek in Kortrijk heropbouwen. Zie COLEBRANTS 2015, 49.

¹³¹ Het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* geeft een voorbeeld van de berekening van de wederbeleggingscoëfficiënt 2,5. Uitgangspunt is een totaal vernield gebouw met *“wezenlijke waarde”* van 86.000 frank in 1914. *“Om het gebouw in 1914 herop te richten had men de 100.000 frank betaald of de waarde in nieuwen staat. Om het vernielde woonhuis tegen de huidige prijzen herop te bouwen moet men over eene som van 250.000 frank beschikken.”* De geteisterde zal een *“vergoeding voor herstel”* ontvangen van 86.000 frank (=de wezenlijke waarde in 1914). De bijkomende *“vergoeding voor wederbelegging”* bedraagt $(100.000 \times 2,5) - 100.000 = 150.000$ frank. In totaal zal hij dus 236.000 frank ontvangen. De geteisterde kan een voorschot van 14.000 frank ontvangen. Zie S.N. 1920a, 79. In geadopteerde gemeenten gold een coëfficiënt 3 om er de hogere prijzen te compenseren (WILLAERT 1930, 50-52).

¹³² WILLAERT 1930, 51-52.

¹³³ Dit gebeurde onder Aloïs Van de Vyvere die van 20 november 1920 tot 20 november 1921 als minister van Economische Zaken verantwoordelijk was voor wederopbouw. Zie *06-09-1921 Herziening van de wet van 10/05/1919* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018); NOTEBAERT, NEUMANN & VANDEN EYNDE 1986, 51-52.

¹³⁴ Zie *10-05-1919 Herstel van schade voortvloeiend uit oorlogsfeiten* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

¹³⁵ De door de rechtbank bepaalde voorwaarden en termijnen voor de ‘wederbelegging’ of de wederopbouw worden gecontroleerd door daartoe gemachtigde inspecteurs. Architect Moenaert noemde deze de *“inspecteurs du emploi”*. Zie *10-05-1919 Herstel van schade voortvloeiend uit oorlogsfeiten* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018); MOENAERT 1921, 66; NOTEBAERT, NEUMANN & VANDEN EYNDE 1986, 44-45.

¹³⁶ CARNEL 2002, 122-123.

vernietigd pand met de rechten op schadevergoeding verkopen¹³⁷. Hoeveel hoeves er op deze wijze verkocht werden, valt echter moeilijk te becijferen. Ook deden sommige, veelal in het buitenland verblijvende eigenaars huizen en hofsteden van de hand uit vrees geen of te weinig oorlogsschade te verkrijgen.¹³⁸

De over het hele land verspreide Rechtbanken van Oorlogsschade stonden echter voor een gigantische opdracht. Van de in totaal ongeveer 1,3 miljoen ingediende schadeclaims waren er op het einde van 1921 nog maar een kleine 100.000 afgehandeld.¹³⁹ De overheid had de desastreuze toestand en de omvang van de verwoestingen duidelijk onderschat, zoals de vaststelling van 1 maart 1919 als de einddatum voor het indienen van oorlogsschadedossiers trouwens ook illustreert.¹⁴⁰ Jammer genoeg kwam de werking van deze rechtbanken daarenboven nét in de zwaar geteisterde gemeenten van de Verwoeste Gewesten moeizaam op gang. De oprichting van een rechtbank in een tot puin geschoten stad als leper was sowieso geen sinecure, waardoor de leperse Rechtbank van Oorlogsschade, opgericht op 15 april 1919, zich genoodzaakt zag uit te wijken naar het veel minder vernielde Poperinge, 15 kilometer westwaarts.¹⁴¹

Bovendien betekende voor een getroffen eigenaar, als deze al was teruggekeerd, het indienen van een aanvraag via het dikwijls nog afwezige gemeentebestuur hoe dan ook een administratieve lijdensweg. Op 30 augustus 1920 hadden de intussen 62.400 bij de leperse rechtbank ingediende verzoeken nog maar tot 136 definitieve en 127 voorlopige uitspraken geleid.¹⁴² Aan schadevergoedingen had de rechtbank in 1920 nog maar 12,6 miljoen frank toegekend, terwijl in de (veel) minder geteisterde arrondissementen Veurne en Kortrijk de rechtbanken reeds 50 respectievelijk 60 miljoen frank hadden uitbetaald. Dat de rechtbanken van Brussel en Luik datzelfde jaar respectievelijk 160 en 455 miljoen frank hadden uitbetaald, leidde tot venijnige commentaren in de streekpers. *De Poperinghenaar* schreef op 9 mei 1920: in Brussel en Wallonië zijn "reeds 90% van de geteisterden vergoed. [Wij krijgen niets] omdat wij Vlamingen zijn! Ze proberen ons tevreden te stellen met enige hennen, geiten en schapen (...), wat koeien en enige paarden! Maar geld om ons arm Vlaanderen te doen herleven dat hebben zij niet! Het moet allemaal gaan naar de grote maatschappijen, die nochtans niet vergaan van de honger zoals wij!"¹⁴³

Omdat dit systeem van meet af aan weinig blij gaf van doelmatigheid, nam de Boerenbond, die als beroepsorganisatie echter niet erg sterk stond in de Verwoeste Gewesten, reeds in het voorjaar van 1919 initiatieven om voor de geteisterde eigenaars klaarheid te scheppen in de moeilijke procedures. Een vlugschrift met uitleg over het claimen van schadevergoeding werd gepubliceerd en op 24 augustus 1919 werd in Roeselare de Dienst voor het herstel van West-Vlaanderen opgericht, waar getroffen eigenaars zich konden informeren. Via deze buitendienst gaf de Boerenbond ook her en der "publieke voordrachten" en richtte ze in de dorpen burelen op om informatie te verstrekken en aldus het werk van de staatscommissarissen te faciliteren.¹⁴⁴

---

¹³⁷ Talrijke krantenadvertenties getuigden van dergelijke verkopen. Zo werden in augustus 1922 de "puinen eener hofstede met 22 hectaren" in Kimmel, Voormezele en Vlamertinge openbaar verkocht. "Alle recht aan oorlogsschadevergoeding wegens gebouwen, boomen, hagen, landen, enz., wordt medeverkocht." S.n. 1922: Openbare Verkoop van de puinen eener hofstede, *De Poperinghenaar* (13 augustus) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd dd. 18.05.2018).

¹³⁸ BAERT 2009, 40-41.

¹³⁹ GERARD 2017, 108-109.

¹⁴⁰ Deze datum werd bepaald in een provinciale omzendbrief van 14 februari 1919. Zie COLENBRANTS 2015, 105.

¹⁴¹ COLENBRANTS 2015, 17 & 59.

¹⁴² GERARD 2017, 108-109; SMETS 1985, 194.

¹⁴³ CARNEL 2002, 110-111.

¹⁴⁴ Deze dienst groeide van vier medewerkers in 1919 tot meer dan vijftig in 1922. Zie DEMASURE 2014, 215-217; LUYTGAERENS E. 1920: De Boerenbond in West-Vlaanderen, *De Iseghemnaar* (8 mei) [online], <http://www.tenmandere.be/kranten> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

5.3 DE SAMENWERKENDE VENNOOTSCHAPPEN VOOR OORLOGSSCHADE

Door de trage werking van de Rechtbanken van Oorlogsschade in de Verwoeste Gewesten ontbraken net in het gebied met de hoogste vernietigingsgraad de noodzakelijke financiële incentives voor privaat landherstel en wederopbouw. Om daaraan te verhelpen mochten, met het oog op kredietverlening, vanaf juli 1919 erkende Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade optreden als tussenpersoon tussen de geteisterde eigenaars en het Ministerie van Staathuishoudkundige Zaken (het latere Ministerie van Economische zaken). In tegenstelling tot de rechtbanken verleenden deze vennootschappen een substantieel voorschot, waarmee de wederopbouw daadwerkelijk van start kon gaan. Het voorschot, in de vorm van een titel op naam, bedroeg maximaal 70% van de waarde van het goed op 1 augustus 1914. Vanaf december 1919 werd dit verhoogd tot 70% “van de algehele waarde, wederbeleggingspremie erin begrepen” of van de reële waarde.¹⁴⁵

Fig. 21: Publiciteit van het Verbond der Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade (Collectie Loterijmuseum, kleurenlitho op papier).

¹⁴⁵ WILLAERT 1930, 49-50.

Het Verbond der Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade (fig. 21)¹⁴⁶ stimuleerde de oprichting van nieuwe vennootschappen in de Verwoeste Gewesten. Tegen het einde van 1919 waren reeds 80 vennootschappen met typische benamingen zoals De Yzer (Diksmuide), De Leievallei (Wervik), 's Lands Herleven (gemeenten in de omgeving van Langemark-Poelkapelle), Moed van Passchendaele, Heropbouw van Roeselare of Westende Heropbouw¹⁴⁷, operationeel (fig. 22). Door de lokale inbedding, met werking over één of meerdere gemeenten, was de vennootschap beter geplaatst dan de rechtbank om de juistheid van het door de geteisterde eigenaar aangevraagde voorschot in te schatten.

Fig. 22: spreidingskaart van de Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade. Let ook op de grote dichtheid van deze vennootschappen buiten de Verwoeste Gewesten (Willaert 1930, Collectie Bibliotheek Kortrijk).

De rechtbank bleef evenwel een rol spelen: de plaatselijke vennootschap maakte het dossier over aan de staatscommissaris, die het voor betaling naar het verbond in Brussel stuurde. In de loop der jaren werd de rol van de staatscommissaris als tussenpersoon echter steeds kleiner tot onbestaande. Het verbond deelde de toegekende som in twee of drie delen op, waarna onmiddellijk de eerste betaling volgde *“om aan de geteisterden toe te laten de werken te beginnen”*. Op het einde van de rit werd het voorschot afgehouden van de door de Rechtbank van Oorlogsschade uitgesproken definitieve vergoeding. Waar het verbond aanvankelijk nog overheids gelden uitbetaalde, putte het vanaf september 1920 uit eigen kapitaal, verworven via een lening met staatswaarborg.¹⁴⁸ Een substantieel voorschot kon echter ook toegekend worden via de *Middenkrediet- of Raffeesenkassen*, een spaar- en leengilde van de Boerenbond.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Koninklijke Besluiten van 11 en 12 juli 1919. Zie 11-07-1919 *Voorschotten voor oorlogsschade* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

¹⁴⁷ CORNILLY & VANDEWALLE 2009, 65; S.N. 1919d, 273-277.

¹⁴⁸ WILLAERT 1930, 41, 51-58, 66-67, 92.

¹⁴⁹ Interview met baron Albert Ruzette, minister van landbouw in *“De Standaard”*. Zie VANDEKERCKHOVE 1999, 102 & 105; BAERT 2009, 32. LUYTGAERENS E. 1920: De Boerenbond in West-Vlaanderen, *De Iseghemnaar* (8 mei) [online], <http://www.tenmandere.be/kranten> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

5.4 HET MINISTERIE VAN LANDBOUW

Door de enorme schade aan gebouwen en landerijen in de Verwoeste Gewesten was er echter vooral nood aan een directe financiële of materiële staatstussenkomst. Daarom werd de juridische poot om oorlogsschadevergoeding toe te kennen al vroeg geflankeerd door staatsinstellingen die premies uitbetaalden voor landherstel en voorlopige woningen.¹⁵⁰

Het Ministerie van Landbouw nam als eerste overheidsinstelling via een tweesporenbeleid concrete maatregelen op het terrein. Voor het herstel van zwaar verwoeste gronden en infrastructuur stond het ministerie zelf in, terwijl bij minder zwaar verwoeste gronden het privé-initiatief werd gestimuleerd. Met de oprichting in oktober 1918 van de Bijzondere Dienst voor de Heropbouw der (door de oorlog) Verwoeste Streken in West-Vlaanderen kreeg het ministerie hiervoor de nodige slagkracht. Deze dienst, die vanuit Brugge door ingenieur Léon Boereboom werd geleid, had aanvankelijk een zeer ruime taakomschrijving, gaande van het opnieuw bebouwbaar maken van de landbouwgronden en het herstellen van de wegen tot het opnieuw opbouwen van de dorpen.¹⁵¹

In de periferie van het front, met minder zwaar verwoeste gronden, stimuleerde het ministerie via de *Prijs des Konings of Wedstrijden voor landherstel* teruggekeerde landbouwers om in eigen beheer gronden te effenen.¹⁵² Ingesteld in oktober 1918 beloonden ze de “*beste ontwerp[en] voor het spoedig in staat van bebouwing brengen van de gronden die in België momenteel onbebouwbaar zijn*”.¹⁵³ Weerhouden werden vooral projecten met een grote haalbaarheidsgraad, die in zeer veel gevallen door landbouwers met “*een gezond verstand en een onverzettelijk optimisme*” werden aangebracht. Hun werkinstrument bij uitstek bleek de spade. Voorstellen als de inzet van vliegtuigen om obusputten op te vullen of een “*monsterachtige machine*” om de gronden te effenen, de obussen te stapelen, en in één moeite ook te ploegen, te eggen en te zaaien, werden gezien de urgentie vlug als dromerig en irrealistisch weggezet.¹⁵⁴

Deze praktische benadering zorgde ervoor dat in 1919, het eerste wedstrijdjaar, via 42 wedstrijden reeds 9000 hectaren landbouwgrond waren hersteld.¹⁵⁵ Bij de tweede reeks *Wedstrijden voor landherstel* in 1920 werden ook premies in natura uitgereikt, zoals zaden van gras, klaver en voederbieten, en 30.000 jonge fruitbomen. Verder deelde de Bijzondere Dienst voor de Heropbouw landbouwwerktuigen, vee en plantgoed van aardappelen uit aan de bevolking die naar de frontstreek en aangrenzende gemeenten terugkeerde. Het ministerie kocht ook paarden en muilezels van het gedemobiliseerde Britse leger om onder de landbouwers te verdelen. Belangrijk was dat de uitgekeerde wedstrijdpremies geen voorschot op de oorlogsschade vormden.¹⁵⁶

---

¹⁵⁰ Deze premies vormden geen voorschot op de door de rechtbank toegekende oorlogsschadevergoeding.

¹⁵¹ Deze dienst werd opgericht bij Besluitwet van 22 oktober 1918. Vanaf 20 januari 1919 wordt de bijzondere dienst opgeslorpt in de Dienst voor het herinrichten van de landbouw. Zie *Ministerie van Landbouw en Openbare Werken* [online], <http://www.wederopbouw.be/actor> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

¹⁵² Deze wijdverbreide wedstrijden werden niet alleen door het ministerie zelf georganiseerd maar ook uitbesteed aan een landbouwverbond dat als tussenpersoon optrad.

¹⁵³ Dit koninklijk initiatief van oktober 1918 werd bij Besluitwet van 21 oktober 1918 geformaliseerd door een reglement van het Ministerie van Landbouw. De (eerste) prijs bedroeg 25.000 frank.

Zie *21-10-1918 Prijs des Konings* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 februari 2018); CARNEL 2008, 258.

¹⁵⁴ BOEREBOOM 1923, 36-37.

¹⁵⁵ Deelnemende landbouwers moesten lid zijn van een bestaand of nieuw opgericht verbond. Vanaf september 1919 bundelde het Landbouwverbond der verwoeste streek van West-Vlaanderen, met zetel in Poperinge en onder leiding van dokter Henri Brutsaert kleinere landbouwverbanden. Carnel bespreekt onder meer wedstrijden in de gemeentes Kimmel, Nieuwkerke (Heuvelland), Mesen en Wervik. Ook in Dikkebus werden deze wedstrijden georganiseerd. Zie CARNEL 2008, 261; VAN WALLEGHEM 2014, 625.

¹⁵⁶ CARNEL 2008, 263.

Ondanks een gebrek aan middelen en personeel startte de Bijzondere Dienst ook nog in 1919 het herstel op van de infrastructuur zoals wegen en waterlopen. In zwaarder verwoeste gebieden vormde dit immers de voorwaarde voor privaat landherstel.¹⁵⁷

De *Wet op de herstelling der verwoeste streken* van 15 november 1919 liet het Ministerie van Landbouw toe om zijn tweesporenbeleid inzake landbouwherstel te consolideren. De ‘vernieldde strook’, waarop deze wet van toepassing was, werd op 23 januari 1920 wettelijk vastgelegd.¹⁵⁸ Een tiental zones van 500 tot 2000 hectare groot werden daarbij afgebakend als zwaar verwoest (zie fig. 8). In deze gebieden, voor zover ze voor een bepaalde datum niet door de eigenaar of pachter terug waren ingenomen, kon de Bijzondere dienst zich in de plaats van de landbouwer stellen. Aan het IJzerfront ging het daarbij in het bijzonder om de overstromde gebieden aansluitend bij de IJzer, ten oosten van Sint-Joris-aan-de-IJzer (Nieuwpoort) en bij Schoorbakke (Pervijze en Schore). Voor de Ieperboog betrof dit onder meer gebieden ten noorden van de Kemmelberg en ten oosten van de dorpen Wijtschate en Mesen. De grootste gebieden vormden echter een blok tussen de dorpskernen van Boezinge, Zuidschote, Bikschote en Langemark, en een blok tussen de dorpskernen van Poelkapelle, Westrozebeke, Passendale en Zonnebeke. Soms waren (delen van) de dorpskernen inbegrepen in het gebied. Voorbeelden hiervan vormen Bikschote en Poelkapelle.

Tegelijkertijd werden de wegen en waterlopen heraangelegd en hun tracé enigszins verbeterd. Soms ging dit gepaard met een beperkte ruilverkaveling. In deze zones was de vernieling van de hoeves vermoedelijk in evenredigheid met de verwoesting van de landerijen. De grondvesten waren dan ook soms niet meer herkenbaar, waardoor werklui van de Bijzondere dienst restanten van belangrijke hoeves opruimden *“zonder deze grondvesten van de omliggende landerijen te kunnen onderscheiden”*.¹⁵⁹ Op deze staatswerken waren op een bepaald moment 30.000 *“aardewerkers”* actief, waarvan een gedeelte dagelijks vanuit het binnenland pendelde. Via dit systeem had de Bijzondere Dienst voor de Heropbouw der (door de oorlog) Verwoeste Streken in West-Vlaanderen tegen oudejaar 1922 18.669 hectare hersteld.¹⁶⁰ Omdat de omvang van dit werk in een totaal ontvolkte streek op voorhand moeilijk in te schatten was, werd met de aannemers een zogenaamd Amerikaans contract aangegaan. Zij werden betaald op basis van de door hen gedane kosten en het contract kon te allen tijde zonder vergoeding door de staat worden opgezegd.¹⁶¹ Om twijfelende landbouwers te overtuigen legde de Bijzondere Dienst proefvelden aan. Zo werd voor de IJzerpolders een proefveld aangelegd nabij Schoorbakkebrug tussen Pervijze en Schore. Dat dit veld in 1920 een uitzonderlijk goede tarweoogst opbracht, bewees dat deze zoute gronden na vier jaar onderwaterzetting zeker niet onvruchtbaar waren.¹⁶²

Om het private land(bouw)herstel te bevorderen werd in de ‘vernieldde strook’ ook het landbouwherstelcontract ingevoerd, dat een eigenaar of pachter de mogelijkheid bood om tegen vergoeding zijn landerijen zelf te effenen. Aldus had een grondeigenaar of -gebruiker de keuzemogelijkheid: *“Ofwel zelf effenen en dan werd een schatter aangesteld door het ministerie van Landbouw en ontving men een contract. Ofwel laten effenen door de staat en dan was men van alle last ontslagen en de staat liet dan de werken uitvoeren door aannemers, vooral door de Boerenbond. Kleine boeren en werkvolk deden doorgaans het effenen zelf, grote boeren lieten het doorgaans over aan de staat.”*¹⁶³ Voor deze laatsten bleek dit achteraf gezien niet altijd zo’n goede keuze. Bij slechte

---

¹⁵⁷ CARNEL 2008, 257.

¹⁵⁸ 15-11-1919 *Herstelling der verwoeste streken* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 18 februari 2018); S.n. 1920a, 233-241; BOEREBOOM 1923, afbeelding 6; ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 1849.

¹⁵⁹ BOEREBOOM 1923, 30.

¹⁶⁰ BOEREBOOM 1923, 40-41; LIDDLE 1997, 442.

¹⁶¹ BOEREBOOM 1923, 32-34; VERWILGHEN 1923a, 70-71.

¹⁶² De toevoeging van kalk bleek een goede grondverbeteraar. Zie BOEREBOOM 1923, 34-35.

¹⁶³ VAN WALLEGHEM 2014, 624.

uitvoering zagen zij zich genoopt om een deel van het werk dan toch zelf te doen zonder vergoeding.¹⁶⁴ Tegen 31 december 1922 waren er 6.254 contracten afgesloten voor de herstelling van 17.900 hectare. Gezien de trage werking van de Rechtbanken van Oorlogsschade, voorzag de wet ook dat het contract retroactief kon afgesloten en uitbetaald worden. *“In de gemeenten bij het front gelegen, waar de geleden schade min belangrijk was, hadden een groot aantal landbouwers, zonder de inrichting der openbare diensten af te wachten, zelf de hand aan het werk geslagen, hetzij met hunne eigene hulpmiddelen, hetzij met de medewerking (...) van de Belgische Heidemaatschappij, eene vertakking van den Boerenbond (...), die, vanaf de eerste jaren, grootelijks bijdroeg tot het herstellen der frontstreek”*. Deze mogelijkheid zorgde ervoor dat in enkele maanden tijd 16.500 aanvragen werden ingediend voor het effenen van 48.000 hectare.¹⁶⁵

Vanaf midden 1919 ontwikkelde de Boerenbond ook eigen initiatieven voor landherstel in de Verwoeste Gewesten. Hiervoor werd de Belgische Heidemaatschappij – in 1913 door de Boerenbond gesticht voor de ontginning van onbebouwde gronden – ingeschakeld. In oktober 1919 waren 1200 werklieden aan het werk op 24 plaatsen in West-Vlaanderen, maar op piekmomenten liep hun aantal op tot meer dan 7.000 arbeiders. In de periode 1919-1922 saneerde de Heidemaatschappij 9375 hectare of meer dan 10% van de verwoeste landerijen en herstelde ze tevens 325 kilometer waterlopen.¹⁶⁶

5.5 DE ADOPTIE VAN GEMEENTEN EN OPRICHTING VAN DE HOOG KONINKLIJKE COMMISSARIATEN

Om de wederopbouw te versnellen stelde de *Wet van 8 april 1919 nopens de nationale aanneming der gemeenten en het herstel der verwoeste gewesten*¹⁶⁷ gemeenten met meer dan 10% vernietigde gebouwen en een ontoereikende financiële toestand in de mogelijkheid om zich door de staat te laten adopteren. Daartoe werd de functie van Hoog Koninklijk Commissaris in het leven geroepen. In de geadopteerde gemeenten nam deze commissaris het gros van de bevoegdheden van de bestendige deputatie en de provinciegouverneur over. Het commissariaat voorzag geld voor het herstel van het openbaar domein (met inbegrip van de openbare gebouwen) en de openbare diensten in ruil voor een verregaande beslissingsmacht over de uitgaven van de gemeente in dat kader. De adoptie verplichtte de gemeenten tot het opstellen van een algemeen rooilijnenplan, een algemeen aanlegplan en een politieel bouwreglement. De achterliggende bedoeling bij deze voorschriften was om zowel de veiligheid en de hygiëne als het esthetische karakter van de uit te voeren herstellingen en bouwwerken te garanderen. De plannen en het reglement werden overigens ter goedkeuring aan de Commissaris voorgelegd, die de gemeente kon verplichten deze bij te sturen.¹⁶⁸

Zonder wettelijke definitie was het aanlegplan echter een lege doos. Aangenomen gemeenten (fig. 23) vielen immers niet langer onder de besluitwet van 25 augustus 1915¹⁶⁹, waardoor geen planmatige

---

¹⁶⁴ VAN WALLEGHEM 2014, 624.

¹⁶⁵ BOEREBOOM 1923, 38-39.

¹⁶⁶ *Boerenbond (situering)* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 29 mei 2018); DEMASURE 2014, 215-217; LUYTGAERENS 1920: De Boerenbond in West-Vlaanderen, *De Iseghemnaar* (8 mei) [online], <http://www.tenmandere.be/kranten> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

¹⁶⁷ *08-04-1919 Aanneming van de gemeenten* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 januari 2018). SMETS 1985, 81.

¹⁶⁸ NOTEBAERT, NEUMANN & VANDEN EYNDE 1986, 40-41. Zie ook POPPE 1916, 8-13.

¹⁶⁹ Besluitwet *Heropbouw der vernielde Belgische gemeenten* van 25 augustus 1915 (SMETS 1985, 82). Zie hoger.

herstructurering van de gemeente meer werd geëist. Rooilijnenplannen en aanlegplannen waren voortaan synoniemen.¹⁷⁰

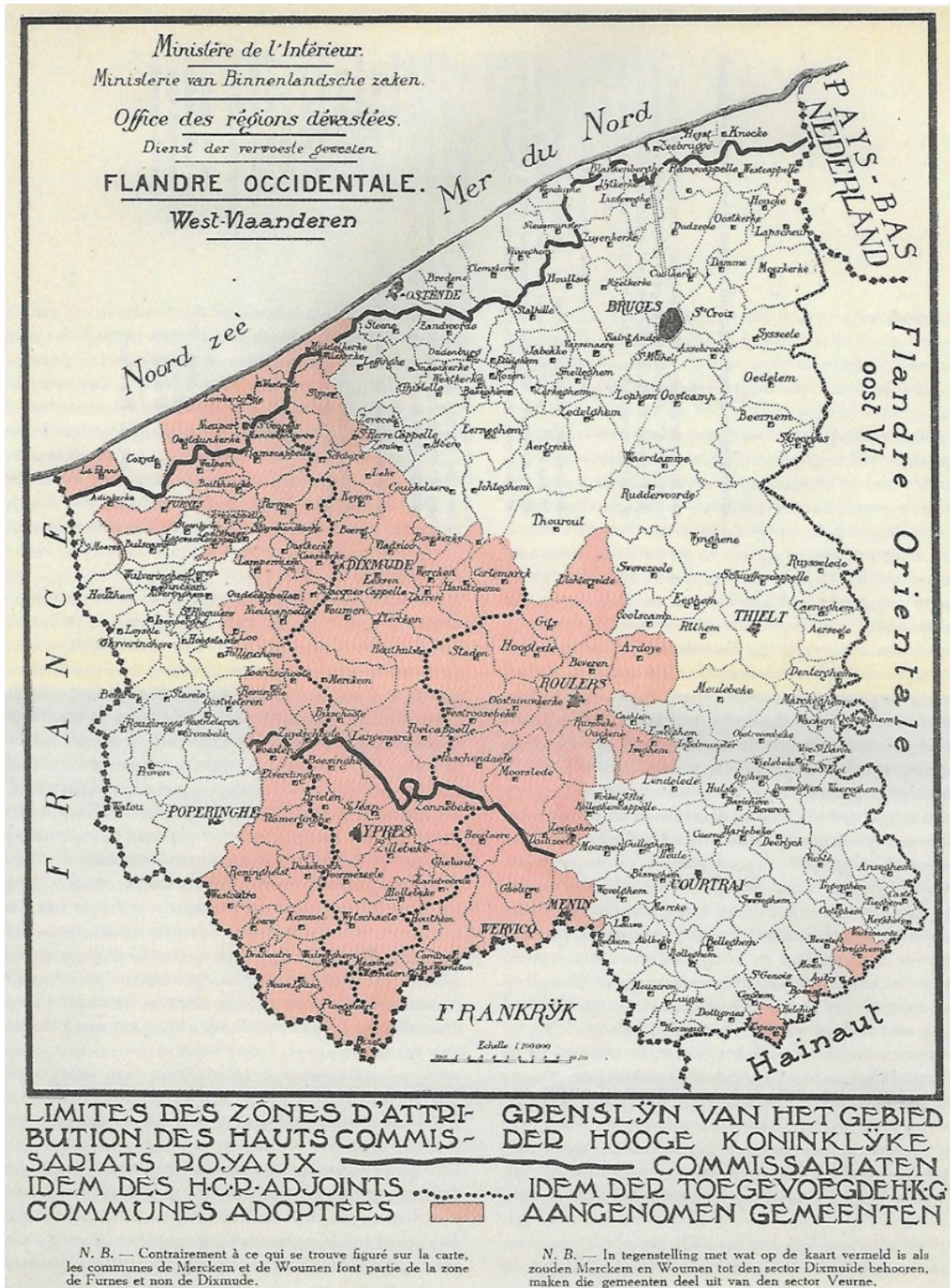

Fig. 23: de aangenomen gemeenten met indeling in Hoog Koninklijke Commissariaten, gepubliceerd in *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, maart 1920 (Cornilly & Vandewalle 2009, 58).

¹⁷⁰ In het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* is een voorbeeldreglement van "verordening op de bouwwerken" opgenomen. Zie *08-04-1919 Aanneming van de gemeenten* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 15 januari 2018); S.N. 1920a, 118-131; DENDOOVEN 2009, 84.

Uiteindelijk werden 242 gemeenten geadopteerd, waarvan er 90 of meer dan 40% in West-Vlaanderen waren gelegen.¹⁷¹ Aanvankelijk waren de adoptiegemeenten gegroepeerd in vijf gewesten die elk onder het gezag stonden van een Hoog Koninklijk Commissaris, bijgestaan door een Toegevoegd Hoog Koninklijk Commissaris.¹⁷² In februari 1920 werd een zesde gewest gecreëerd voor het zwaar vernietigde Zuid-West-Vlaanderen, met het Ieperse als kern. De Westhoek ressorteerde aldus onder drie gewesten, namelijk de 'Kuststreek' (met slechts zeven gemeentes, waaronder Westende en Nieuwpoort), de 'Noorderstreek' van West-Vlaanderen (met 57 gemeenten, in grote lijnen samenvallend met de noordelijke Westhoek en met uitlopers tot de regio Roeselare, Ardoioe en Lichtervelde) en de 'Zuiderstreek' van West-Vlaanderen (met 35 gemeenten, grotendeels samenvallend met de zuidelijke Westhoek en met uitlopers tot Menen en Avelgem).¹⁷³

Interministeriële Raden, samengesteld uit ambtenaren van de betrokken ministeries en van de provinciale technische dienst, ondersteunden de Hoog Koninklijk Commissariaten. Léon Boereboom bijvoorbeeld zetelde vanuit het Ministerie van Landbouw in de raad voor de Zuiderstreek. In deze raden hadden ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, de Bond der Steden en Gemeenten en de Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven een raadgevende stem. Zo traden de architecten Jozef Viérin en Jules Coomans op namens de Koninklijke Commissie, en 'stedenbouwkundige' Huib Hoste namens de steden en gemeenten. Alfred Ronse, bekend van de publicatie *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* (1918), droeg twee petjes voor wat de Noorderstreek betreft: naast toegevoegd commissaris¹⁷⁴ was hij immers ook raadgevend lid voor de Nationale Commissie. Daarnaast gaf ook een "raadgevend plaatselijk comiteit" advies aan de gemeente en de Hoog Koninklijk Commissaris.¹⁷⁵ Of deze interministeriële en plaatselijke raden effectief wogen op de besluitvorming, is nog onduidelijk.

5.6 DE DIENST DER VERWOESTE GEWESTEN

Vanaf 9 april 1919, een dag na de goedkeuring van de wet op de zogenaamde Aangenomen Gemeenten, kregen de Hoog Koninklijk Commissariaten ondersteuning van de coördinerende *Dienst der Verwoeste Gewesten*, die aanvankelijk onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken (1919-1920) en later onder de Ministeries van Economische Zaken (1920-1924) en van Landbouw (1924-1926) ressorteerde. Kaderde de oprichting van deze dienst volgens artikel 1 van het oprichtingsbesluit¹⁷⁶ in principe binnen de adoptie van de gemeenten, haar takenpakket was echter veel ruimer.¹⁷⁷ Van de dienst werd bijvoorbeeld ook verwacht het Koning Albertfonds te ondersteunen, de terugkeer van de

---

¹⁷¹ Hieronder worden gemeenten van voor de fusie van 1970, of met andere woorden deelgemeentes van de actuele fusiegemeentes begrepen. Een viertal van deze toenmalige West-Vlaamse (deel)gemeentes maken nu deel uit van het Waals Gewest. De kaart van de aangenomen gemeentes geeft grosso modo de zwaar vernietigde zone in de Westhoek aan. Op zich is het geen absoluut criterium voor de omvang van het vernietigde gebied. Enerzijds vormde 10% vernietigde gebouwen de ondergrens voor adoptie, anderzijds was adoptie niet verplicht. Voor de kaart met aangenomen gemeentes in West-Vlaanderen, zie CORNILLY & VANDEWALLE 2009, 58.

¹⁷² NEUMANN 1986, 40.

¹⁷³ Dit laatste commissariaat werd pas in februari 1920 afgesplitst en onder leiding van Hendrik-Frans De Schoonen gesteld. Dokter Henri Brutsaert was één van de drie toegevoegde commissarissen. Zijn gebied omvatte 12 gemeenten, voornamelijk in de huidige fusiegemeenten Heuvelland en Ieper. Dokter Brutsaert communiceerde vaak via de plaatselijke pers. Zie VANDEKERCKHOVE 1999, 117-118).

¹⁷⁴ LONCKE 2017.

¹⁷⁵ S.N. 1920a, 15-19.

¹⁷⁶ Deze dienst werd opgericht bij Koninklijk Besluit van 9 april 1919 en bleef functioneren tot augustus 1926. Zie *09-04-1919 Dienst der Verwoeste Gewesten* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 1 februari 2018).

¹⁷⁷ NEUMANN 1986, 42.

vluchtelingen te bevorderen en herstelkredieten voor de Verwoeste Gewesten toe te kennen.¹⁷⁸ De bedoeling was namelijk dat ook de private wederopbouw vruchten zou plukken van de adoptie van een gemeente. Veel problemen waarvoor de wederopbouw in de Verwoeste Gewesten van meet af stond, bleven zich immers stellen. Zo bleken de voorschotten om een bouwwerf op te starten nog altijd te klein, terwijl de totale ontreddering van de transportwegen en het gebrek aan bouwmaterialen en werkrachten de kostprijs bleven opdrijven. Om grondeigenaars toch tot medewerking aan 's lands herstel aan te zetten werd door toedoen van de *Dienst der Verwoeste Gewesten* dan ook werk gemaakt van hogere coëfficiënten voor de premie van 'wederbelegging' in de geadopteerde gemeenten.¹⁷⁹ Voor het eerst werd dankzij het coördinerende initiatief van de *Dienst der Verwoeste Gewesten* een belangrijke voorwaarde ingevuld voor het welslagen van de maatregelen die vanaf de lente van 1919 werden genomen ter ondersteuning van de private wederopbouw. Zo maakten het tijdschrift *Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten* (vanaf zomer 1919) en het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* (1920) (fig. 24) de geteisterde eigenaars voor het eerst wegwijs in de diverse systemen voor wederopbouw waarop ze beroep konden doen.¹⁸⁰

Fig. 24: *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* van 1920 (Collectie Bibliotheek Brugge).

¹⁷⁸ 09-04-1919 *Dienst der Verwoeste Gewesten* [online], <http://www.wederopbouw.be> (geraadpleegd op 1 februari 2018); *Dienst der Verwoeste Gewesten (situering)* [online], <http://www.wederopbouw.be/actor.php?actorID=5> (geraadpleegd op 1 februari 2018).

¹⁷⁹ Om de hogere prijzen te compenseren gold hier coëfficiënt 3 tegenover 2,5 in een niet-geadopteerde gemeente. Door de inflatie werden deze coëfficiënten echter reeds op het einde van 1920 opgetrokken tot 4,5 en 4. Zie WILLAERT 1930, 50-52.

¹⁸⁰ Het eerste nummer van *Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten* verscheen op 15 augustus 1919. Het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* werd uitgegeven in 1920. Tijdschrift en handboek bieden ook informatie over de werking van andere diensten, zoals de Rechtbanken van Oorlogsschade.

5.6.1 De gemeentemagazijnen en zelfbouwpremies

Om de schrijnende woningnood, die door de weinige barakken van het Koning Albertfonds geenszins was gelenigd, te verhelpen stelde de Dienst der Verwoeste Gewesten vanaf het voorjaar van 1919 tegen betaalbare prijzen bouwmaterialen ter beschikking van de teruggekeerde bevolking.¹⁸¹ Door rechtstreeks bij de producenten aan te kopen schakelde de Dienst der Verwoeste Gewesten immers de tussenhandel uit. Om aankoop en distributie vlot te laten verlopen werden binnen de dienst een Middenbureel voor aankoop en verdeling der bouwmaterialen en een Inzamelingsdienst opgericht.

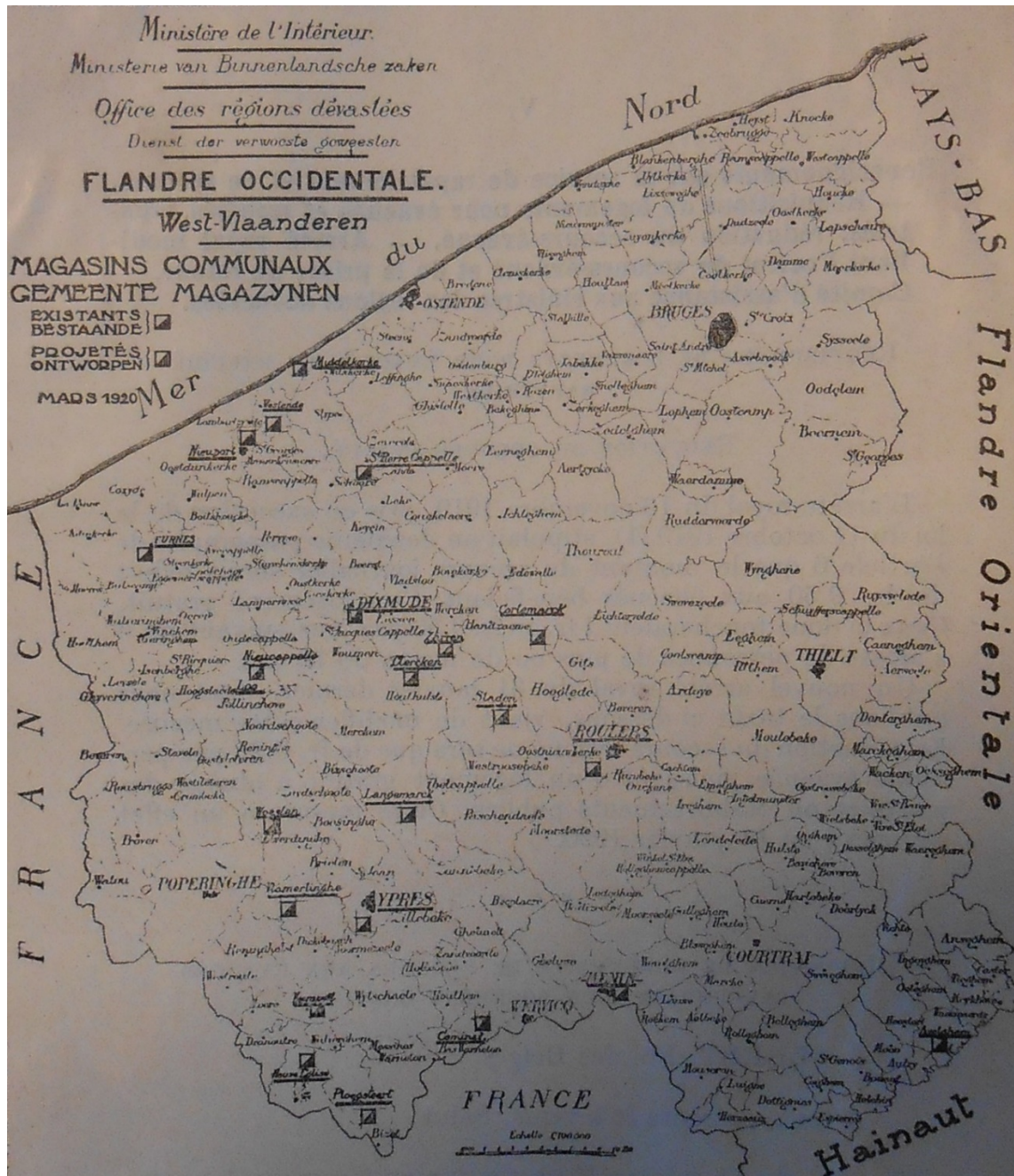

Fig. 25: kaart met het netwerk van gemeentemagazijnen in (de Verwoeste Gewesten van) West-Vlaanderen (Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten, februari 1920, 106).

¹⁸¹ NEUMANN 1986, 47.

Het Middenbureel, dat in het bijzonder voor de vlotte levering van bakstenen en pannen instond, sloot contracten af met producenten en nam maatregelen met betrekking tot de prijs en de formaten van de stenen (door bijvoorbeeld “in de afmetingen eenheid te brengen”). De Inzamelingsdienst richtte zich vooral op de aankoop en verdeling van hout en ijzer.¹⁸²

Voor de verdeling van deze bouwmaterialen werd vanaf mei 1919 ook een netwerk van gemeentemagazijnen opgericht. Deze magazijnen werden uitgebaat door gemeentebesturen en hadden veelal een ruimer afzetgebied dan de eigen gemeente. De eerste magazijnen werden in Roeselare en Menen, in de periferie van de Verwoeste Gewesten, opgestart. Op het einde van 1919 waren ook in Diksmuide, Ieper, Langemark, Nieuwpoort, Vlamertinge en Veurne gemeentemagazijnen operationeel. In 1920 werd dit netwerk nog uitgebreid tot onder meer Lo, Kortemark, Nieuwkerke, Middelkerke, Westende en Passendale (fig. 25).¹⁸³ In deze magazijnen werden onder meer timmerhout, baksteen, pannen, cement, kalk, nagels, verven, vensterglas, stopverf, zink en asfalt papier, ijzer voor beton en ijzeren liggers en cementbuizen aangeboden.¹⁸⁴ Ook kolen en cokes werden er verkocht. Het assortiment was echter niet in alle magazijnen gelijk.¹⁸⁵ Sommige gemeentemagazijnen waren ook meer dan een verdeelcentrum. Zo konden getroffen eigenaars vanaf oktober 1919 in het magazijn van Menen, dat over een houtwerf en -zagerij beschikte, terecht om het aangekochte hout op maat te laten zagen.¹⁸⁶ In welke mate van dit aanbod bij de wederopbouw van hoeves gebruik werd gemaakt, is moeilijk nog te achterhalen.

Om de aanvoer van de bouwmaterialen te faciliteren werd in de zomer van 1919 binnen de Dienst der Verwoeste Gewesten een Vervoerdienst opgericht.¹⁸⁷ Deze dienst, met hoofdzetel in Roeselare en “mindere autostands” in onder meer Vlamertinge, Veurne, Sint-Idesbald en Menen, zette niet alleen in op het wegverkeer met vrachtwagens, maar herstelde ook het Decauville-spoornet (met smalsporen van 60 cm breed) dat tijdens de oorlog in het frontgebied was aangelegd (fig. 26).¹⁸⁸

De betrachting was immers om bouwmaterialen naar “de verste van de gewone wegen afgelegen plaatsen” te transporteren.¹⁸⁹ Aan aannemers werd de mogelijkheid geboden de gemakkelijk aanpasbare Decauville-sporen te huren.¹⁹⁰ In het najaar van 1919 beschikte de transportdienst reeds over 260 vrachtwagens en trekmotors met sleepwagens.¹⁹¹ Ondanks deze inspanningen bleven de vernielde infrastructuur en gigantische hoeveelheden voor transportproblemen zorgen. Alleen reeds aan bakstenen moesten er tussen 1 januari 1920 en 30 juni 1922 zes miljard stuks worden geleverd. In

---

¹⁸² S.N. 1920a, 96-97.

¹⁸³ S.N. 1920a, 180-181. Langemark is een deelgemeente van Langemark-Poelkapelle, Vlamertinge van Ieper, Lo van Loreninge, Nieuwkerke van Heuvelland, Westende van Middelkerke en Passendale van Zonnebeke.

¹⁸⁴ S.N. 1920a, 181-182. In eerder zeldzame gevallen werden ook gebinten en pompen aangeboden.

¹⁸⁵ S.N. 1920a, 181-182.

¹⁸⁶ NEUMANN 1986, 47.

¹⁸⁷ S.N. 1919: Voor de geteisterde Gemeenten - Inlichtingen nopens de Gemeentemagazijnen, *De Poperinghenaar* (14 september) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 25 februari 2018); S.N. 1920a, 183-184; BAERT 2009, 30; NEUMANN 1986, 47. Deze ‘vervoersdienst’ werd meestal aangeduid met de Franse afkorting E.T.R.D. zonder . ? (*Exploitation des Transports des Régions Dévastées*).

¹⁸⁸ S.N. 1919e.

¹⁸⁹ De transportdienst nam dit spoornet in het najaar van 1919 over van het Ministerie van Oorlog. Het ging meer bepaald over het Engelse en het Belgische Decauville-spoornet. Zo ontstond een netwerk van 500 kilometer spoor. Zie S.N. 1919: Voor de geteisterde Gemeenten - Inlichtingen nopens de Gemeentemagazijnen, *De Poperinghenaar* (14 september) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 25 februari 2018); S.N. 1919a, 28-29; S.N. 1919b, 118-119; S.N. 1919e, 289 (kaart); VANDEKERCKHOVE 1999, 109.

¹⁹⁰ Dit blijkt onder meer uit de briefwisseling tussen de Vervoerdienst en het bedrijf Batteauw, Van Overmeire & Devos uit Oudenaarde. In een brief van 25 mei 1922 vroeg de vervoerdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten aan het bedrijf om de door hen gepachte Decauville-spoorlijn te verleggen. De Britse dienst voor militaire begraafplaatsen wou immers ‘Bedford house’ definitief inrichten, en de spoorlijn vormde daar een obstakel voor. Zie ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 4105. Zie ook S.N. 1920a, 185-186.

¹⁹¹ S.N. 1919a, 28-29; S.N. 1919b, 118-119; S.N. 1919e, 289 (kaart); VANDEKERCKHOVE 1999, 109.

de *Beknopte Bekendmaking* van februari 1920 stond dan ook te lezen dat de “*Dienst der Verwoeste Gewesten de praktische middelen [bestudeerde] om de steenen, in den loop van het laatste jaargetijde door de steenbakkers der kust vervaardigd, op het terrein waar men ze nodig heeft te voeren.*”¹⁹² Soms verliep de levering van bakstenen ook buiten de gemeentemagazijnen om door, waar mogelijk, plaatselijk een steenbakkerij op te starten. In Nieuwkerke bijvoorbeeld keurde het gemeentebestuur in oktober 1920 de oprichting van een permanente steenbakkerij in het dorpscentrum goed. Enkele maanden later werd ook een exploitatievergunning voor één seizoen gegeven aan een steenbakkerij.¹⁹³

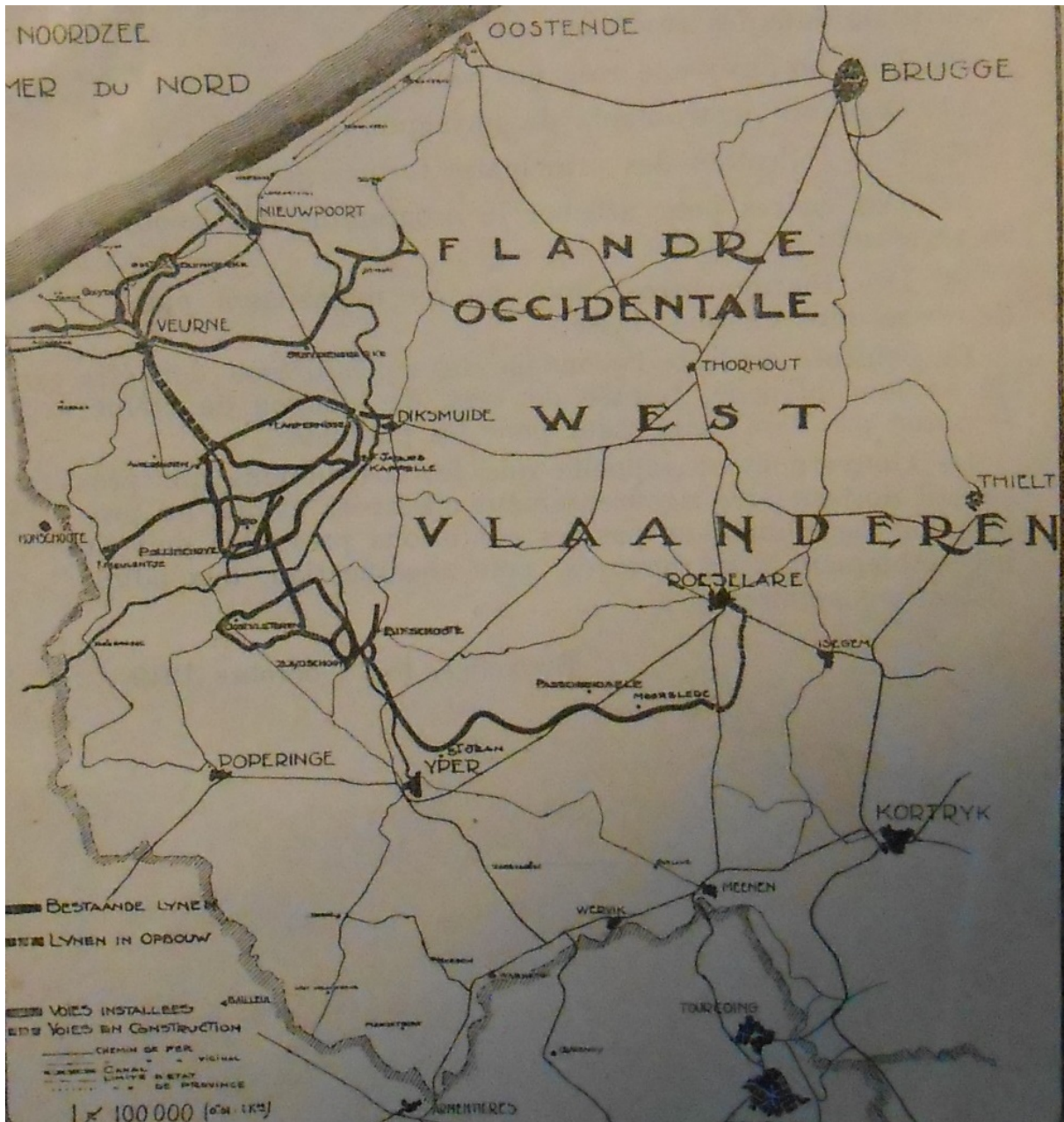

Fig. 26: kaart met het Decauville-spoornetwerk in (de Verwoeste Gewesten van) West-Vlaanderen (*Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, december 1919, 288).

¹⁹² Deze oprichting van het Middenbureel staat mogelijk in verband met de *wederopbouw door de staat*. Zie S.n. 1920i, 101-102; S.n. 1919g, 153-155; S.n. 1920j, 103-106 (kaart van provincie West-Vlaanderen met magazijnen); S.n. 1920a, 97.

¹⁹³ CARNEL 2002, 97.

Het netwerk van gemeentemagazijnen maakte ook de invoering mogelijk van de zelfbouwpremie voor semipermanente woningen die op 15 maart 1920 door de *Dienst der Verwoeste Gewesten* werd bekendgemaakt. Dankzij dit premiestelsel ontving een getroffen eigenaar een zelfbouwpremie van 3000 frank om bouwmaterialen in een gemeentemagazijn aan te kopen. Om de definitieve wederopbouw niet te hypothekeren moesten deze semipermanente woningen buiten het dorp gebouwd worden op onbebouwde gronden.¹⁹⁴

Fig. 27: de barak op de hoeve in de Zandvoordestraat 16 in Geluvelid (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Blijkens de communicatie van Toegevoegd Koninklijk Commissaris Brutsaert, zoals gebruikelijk via een lokale krant, gold de toelage voor tijdelijke woningen tot het einde van 1920 ook voor het bouwen van stallen, wagenhuizen en andere agrarische gebouwen. Nu hun land geëffend was en er opnieuw vee was, hielp deze toelage de landbouwers in de aangenomen gemeenten van West-Vlaanderen om het vee te stallen, de oogst op te slaan en de teelt van nijverheidsgewassen herop te starten. De stallen moesten evenwel niet enkel aan de algemene regels van de zelfbouwpremie, maar ook aan de gezondheidsleer voor dieren voldoen. Dit betekende: “*wel verlicht en wel verlucht zijn, tamelijk hoog van steke en van een vervangput voorzien*”.¹⁹⁵ De praktijk was echter soms enigszins anders.

¹⁹⁴ Van deze percelen moest de bouwheer wel een eigendomstitel of cijjnsacht kunnen voorleggen. Zie VAN WALLEGHEM 2014, 626.

¹⁹⁵ BRUTSAERT H. 1920: Voor de verwoeste streek, *De Poperinghenaar* (29 augustus) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

Pachter D’Hulster van de hoeve De Roode Poort in Westende¹⁹⁶ moest zich in 1920 tijdens de wederopbouw van de hoeve tevreden stellen met twee “*tarrants déchets*” van 18 meter op 6 meter omdat bij het KAF geen “*baraquements établis*” voorradig waren.¹⁹⁷ Deze tijdelijke woningen en landgebouwen vormden soms de eerste wederopbouwfase op een hoeve. Bij de definitieve wederopbouw kon de voorlopige woning dan hergebruikt worden voor de landbouwuitbating. Bij de inventarisatie van wederopbouwhoeves in 2015-2017 zijn nog enkele voorbeelden gerepertorieerd van definitief heropgebouwde hoeves waarbij achter de hoeve een verbouwde semipermanente woning of stal bewaard is. Zo staat op een hoeve aan de Zandvoordestraat 16 in Geluveld centraal op het erf nog een vervallen barak (fig. 27). Het rechthoekig gebouwtje bestaat grotendeels uit een vakwerkgeraamte, opgevuld met geeloranje baksteen, gevat onder een pannen zadeldak. Binnenin is een bakoven bewaard.¹⁹⁸ De wederopbouwhoeve in de Blérotstraat 4 in Voormezele¹⁹⁹ vertoont nog een restant van een hoogst waarschijnlijk als noodgebouw opgerichte hopast.

5.6.2 De Bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten

Bij de meeste maatregelen om de wederopbouw te stimuleren lag de nadruk op het herstel van eigendommen. Landbouwers die niet over een eigendomstitel beschikten, bleven in de kou staan. De Dienst der Verwoeste Gewesten was dan ook erg somber gestemd over de wederopbouw van werkmanswoningen en kleine pachthoeves in de zwaar verwoeste gemeentes. Deze huurwoningen verkeerden in 1914 in een erbarmelijke toestand en hadden geen enkel wooncomfort. “*De eigenaars zouden zonder groote geldelijke verliezen, op die plaats geene woningen, die aan de voorschriften van hygiëne en hedendaagsche techniek beantwoorden, kunnen bouwen*”. De vrees was bijgevolg reëel dat eigenaars de wederbeleggingspremie afwezen en de ontvangen schadevergoeding elders investeerden. De nefaste gevolgen voor de heropbloei van de Verwoeste Gewesten lieten zich raden, zowel voor de stad als voor het platteland. Het niet-heropbouwen van werkmanswoningen impliceerde immers de teloorgang van de nijverheidscentra. Daarnaast vormden het niet-ontginnen van de landerijen en het niet-heropbouwen van de hoeves zowel een agrarisch als een sociaal probleem doordat pachters-landbouwers en oudstrijders zich niet (opnieuw) in de verwoeste streek konden vestigen. Om dit scenario te vermijden zette de Dienst der Verwoeste Gewesten vanaf de zomer van 1919 een grootschalig overheidsprogramma op om tweeduizend werkmanswoningen en evenveel pachthoeves te bouwen. Gewonnen voor deze grootschalige bouwprojecten met de overheid als bouwpromotor gaf Charles de Broqueville (1860-1940) als minister van Binnenlandse Zaken de dienst toestemming om 12.000 hectare in de Verwoeste Gewesten aan te kopen en binnen haar organisatie een Bestuur van den Bouwdienst op te richten. Directeur werd architect en stedenbouwkundige Raphaël Verwilghen (1885-1963).²⁰⁰ Door het bouwen in serie²⁰¹, dat daarenboven in grote pakketten werd aanbesteed, werd de bouwkost gereduceerd: de kostprijs van een werkmanswoning werd geschat op ongeveer 10.000 frank, deze van een kleine pachthoeve van vijf hectare rond de 30.000 frank. Voor de hoeves werden typeplannen opgemaakt door architect Léon

¹⁹⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

¹⁹⁷ ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Verwoeste Gewesten, nr. 12468 (dossier wederopbouw hoeve De Roode Poort. Brief d.d. 21.08.1920 van het Koning Albertfonds aan Koninklijk Hoogcommissaris Coppieters).

¹⁹⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve met gebouw in vakwerk* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/307461> (geraadpleegd op 9 januari 2020).

¹⁹⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve met hopast* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307465> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

²⁰⁰ Raphaël Verwilghen werd bij Koninklijk Besluit van 18 november 1919 aangesteld als directeur van de Bouwdienst, die vanaf december 1919 actief was. Zie ZAMPA 2003, 282.

²⁰¹ Arbeiderswoningen werden doorgaans - zoals in Nieuwpoort de tuinwijk Goedhuys - in groepen van 100 wooneenheden opgericht op onbebouwde terreinen. Zie NEUMANN 1986, 47-48.

Gras²⁰² van de architectuurafdeling van de Bouwdienst (fig. 28).²⁰³ Het doelpubliek voor de pachthoeves bestond uit oud-landbouwers die tijdens de oorlog als soldaat of burger geleden hadden. De meesten kwamen uit de streek zelf, maar een aantal was afkomstig van verder gelegen regio's. Bedoeling was dat de werkmans of de landbouwer op termijn de woning of de hoeve kon kopen.²⁰⁴

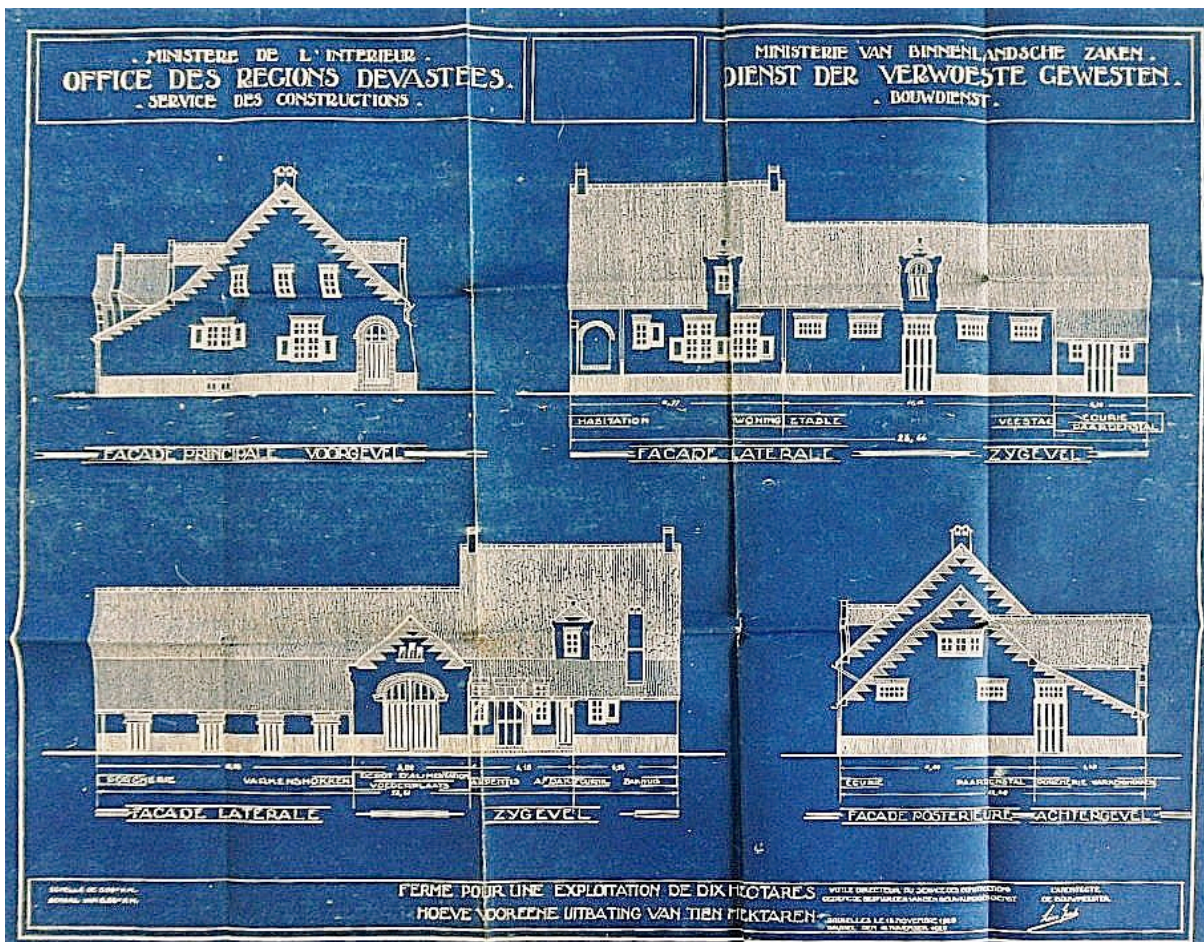

Fig. 28: typeplan van een pachthoeve van 10 hectare, door architect Léon Gras (1920) ontworpen voor de Dienst der Verwoeste Gewesten (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Door de parlamentsverkiezingen van 19 november 1919 werd dit initiatief echter grotendeels onderuit gehaald. Jules Renkin (1862-1934), de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken bevoegd voor wederopbouw²⁰⁵, was noch de tuinwijkgedachte noch de land(bouw)hervorming die de bouw van pachthoeves door de staat veronderstelde, genegen. Volgens hem moesten de vooroorlogse eigendomsstructuren gerespecteerd worden. Mede daarom gaf hij voorrang aan het in situ herstel van de vooroorlogse woningen en hoeves. De bouw van werkmanswoningen en pachthoeves werd uitgesteld om “den heropbouw niet [te] belemmeren”. Omdat intussen diverse werven waren opgestart, werd toch een gereduceerd aantal tuinwijken gerealiseerd, waaronder de tuinwijk Batavia

²⁰² Léon Gras was tevens lid van de Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven.

²⁰³ In *Un Manuel de Génie rural* van Léon Gras (in 1919 door de Dienst der Verwoeste Gewesten uitgegeven) lag de nadruk op de hygiëne en de verluchting van de stallen. Een typeplan naar ontwerp van Léon Gras van een hoeve van 10 hectare is afgebeeld in *Resurgam*. Bij deze kleine hoeve van het langgeveltype zijn de stallen en een kleine schuur geïncorporeerd onder een lager zadeldak. Regionalistische kenmerken zijn de tuitgevels met aandaken en vlechtingen. Zie GRAS 1921, 181-187; S.N. 1922; SMETS 1985, 178; NEUMANN 1986, 48.

²⁰⁴ S.N. 1919b, 115-118; S.N. 1919c, 230-235; NEUMANN 1986, 47; ZAMPA 2003, 282.

²⁰⁵ De katholieke-liberale-socialistische regering Delacroix II was aan de macht van 2 december 1919 tot 3 november 1920. Na onenigheid met de regering moest minister Renkin op 2 juni 1920 ontslag nemen. Zie S.N. 2018: Jules Renkin [online], http://www.odis.be/lnk/PS_4770 (geraadpleegd op 2 oktober 2018).

in Roeselare en de tuinvijk Goedhuys in Nieuwpoort.²⁰⁶ Wat de bouw van pachthoeves door de staat betrof maakte Henri Jaspar, die in juni 1920 Renkin was opgevolgd, in september 1920 gewag van een “*contract voor den heropbouw van 400 landhoven in West-Vlaanderen*”. Deze opdracht was door de Dienst der Verwoeste Gewesten toegekend aan de samenwerkende vennootschap L’Endr’aide, een in de verwoeste gewesten actief collectief van Brusselse bouwfirma’s.²⁰⁷ De bouw van 150 hoeves was inmiddels reeds begonnen en een aantal ervan waren zelfs reeds voltooid en bewoond.²⁰⁸ Voorbeelden van dit type pachthoeve zijn voor zover bekend echter niet meer bewaard.

5.6.3 Het ‘systeem Renkin’ of de ‘wederopbouw door de staat’

In de plaats wou Jules Renkin als minister van Binnenlandse Zaken werk maken van een versnelde wederopbouw van de particuliere eigendommen in de Verwoeste Gewesten door de staat een actievere rol toe te bedelen. Ondanks alle initiatieven was de toestand in de Verwoeste Gewesten immers nog altijd desastreus. Eén van de belangrijkste redenen haalde Gustave Bruneel de la Warande, grootgrondbezitter en burgemeester van Kemmel, aan in zijn tussenkomst in de senaat op 22 januari 1920. Volgens hem zorgde vooral de nefaste versnippering van de bevoegdheden in de Verwoeste Gewesten ervoor dat vele maatregelen hun effect misten. De oprichting van de Dienst der Verwoeste Gewesten en de Hoog Koninklijk Commissariaten zag hij als een eerste stap in de richting van een eengemaakt bestuur, maar beide instanties waren volgens hem nog te veel afhankelijk van de diverse ministeries.²⁰⁹ Blijkbaar legde senator Bruneel met zijn pleidooi de vinger op de wonde. Nog hetzelfde jaar werd het wederopbouwbeleid met de Dienst der Verwoeste Gewesten overgeheveld van het Ministerie van Binnenlandse Zaken naar het Ministerie van Economie, dat reeds voor de uitbetaling van de vergoedingen bevoegd was. In de plaats van Henri Jaspar werd Aloïs Van de Vyvere (1871-1961), en dit tot 1924, bevoegd voor de wederopbouw.²¹⁰

Tot het einde van zijn ambtstermijn, op 2 juni 1920, maakte minister Renkin werk van de daadwerkelijke staatstussenkomst die de wederopbouw van particuliere eigendommen in de Verwoeste Gewesten volgens hem vereiste. Ondanks de voorschotten door het Verbond der Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade bleven er zich immers op het bouwterrein grote problemen stellen.²¹¹ De verwoestingen waren zo groot dat de aannemers geen basisprijzen konden berekenen en de publieke opinie vreesde dat “*de voorgestelde coëfficiënten*” niet in overeenstemming waren met “*de buitengewoon hoge prijzen*”.²¹² Vanaf januari 1920 bood de staat dan ook aan om voor rekening van de getroffen eigenaar “*een identiek of gelijkwaardig gebouw, als datgene welk de geteisterde vóór den oorlog bezat*” te bouwen. Bij plaatsbezoeken in de Verwoeste

²⁰⁶ S.N. 1920b, 83-85; MAES 1985a, 189-213; NEUMANN 1986, 48.

²⁰⁷ CLAEYS 2019, 83.

²⁰⁸ Dit wordt in 1923 bevestigd door Raphaël Verwilghen. “*In mei 1920 werd met een groep aannemers, gekend onder den naam ‘L’entr’Aide’, een Amerikaansch kontrakt gesloten voor den heropbouw van niet minder dan 400 hofsteden.*” Alleen dergelijk grootschalig bedrijf was in staat om tussen de verwoesting kantines en verblijfplaatsen voor de werklieden in te richten, en een spoornet aan te leggen om de her op te bouwen hofsteden te verbinden. In de herfst van 1920 kon de bezoeker met verrassing “*die roode daken zien schitteren in dit uitgestrekte domein van verwoestingen*”. Zie VERWILGHEN 1923a, 70-71 ; S.N. 1920e, 638.

²⁰⁹ Bruneel pleitte voor het behandelen van de Verwoeste Gewesten als een kolonie met een eengemaakte machtsstructuur. De tussenkomst van Bruneel werd geciteerd in *De Poperinghenaar* van 15 februari 1920.

Zie S.N. 1920: Séance du jeudi 22 janvier 1920 [online], <https://www.senate.be> (geraadpleegd op 17 maart 2020);

VANDEKERCKHOVE 1999, 118-119.

²¹⁰ Vanaf 20 november 1920 werd Henri Jaspar minister van Buitenlandse Zaken in de nieuwe regering van nationale eenheid onder leiding van Henri Carton de Wiart (1869-1951). Deze regering bracht wederopbouw onder het Ministerie van Economie. Zie CARNEL 2002, 148; S.N. 2018: Henri Jaspar [online], http://www.odis.be/lnk/PS_7443 (geraadpleegd op 2 oktober 1918); S.N. 2018: Aloïs Van de Vyvere [online], http://www.odis.be/lnk/PS_4210 (geraadpleegd op 2 oktober 1918).

²¹¹ In verband met het Verbond der Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade zie WILLAERT 1930.

²¹² VERWILGHEN 1923a, 64.

Gewesten maakten de Hoog Koninklijk Commissarissen en ook de minister volop promotie voor dit systeem van ‘wederopbouw door de staat’, dat blijkbaar voor veel getroffen eigenaars een aantrekkelijk perspectief bood. Tijdens zijn ronde van Vlaanderen in het voorjaar van 1920 beloofde minister Renkin bovendien een voltooiing van de wederopbouw via dit stelsel binnen drie jaar.²¹³ In de praktijk kende het systeem van ‘wederopbouw door de staat’ echter evenzeer lange afhandelingstermijnen. Omdat de Dienst der Verwoeste Gewesten zich bewust was van de te lange wachttijden, maakte een omzendbrief van juni 1921 dan ook melding van een voorschottenregeling om alvast de bouw van een stal mogelijk te maken als de volledige wederopbouw van de hoeve tegen de winter niet haalbaar was.²¹⁴

Belangrijk voor het succes van de formule ‘wederopbouw door de staat’ was waarschijnlijk ook het feit dat de overheid het ruimen van het onbruikbaar oorlogspuin of militaire verdedigingswerken op het bouwterrein op zich nam als voorbereiding op de effectieve wederopbouw. In de voorheen gelanceerde systemen om de private wederopbouw te stimuleren werden de opruimingskosten immers buiten beschouwing gelaten. Voorts legde de ‘wederopbouw door de staat’ een zekere soepelheid aan de dag: een getroffen eigenaar kon op zijn verzoek één groot huis laten vervangen door twee of meer kleinere constructies, of omgekeerd. Ook mocht hij een groter gebouw dan voor de oorlog laten bouwen, als hij de meerkosten bijpaste.²¹⁵

Het richtsnoer van de Hoog Koninklijk Commissariaten

Het *systeem Renkin*, waarbij niet de getroffen eigenaar maar de staat als bouwheer optrad, betekende een heuse ommezwaai. Deze formule werd echter het slachtoffer van haar succes. De opruiming van de puinen en vermoedelijk ook de massale intekeningen en de ingewikkelde procedure zorgden voor een administratieve flessenhals bij (de Bouwdienst van) de Dienst der Verwoeste Gewesten. Bij ‘wederopbouw door de staat’ controleerde een architect van de Dienst der Verwoeste Gewesten de bouwplannen, de bestekken en de lastenboeken die door een private architect werden voorgelegd.²¹⁶ De Hoog Koninklijk Commissaris of zijn toegevoegde had evenwel het laatste woord over de goedkeuring.

Volgens het tijdschrift van de dienst werden bij deze evaluatie door de Hoog Koninklijk Commissariaten meer specifiek drie criteria gehanteerd. Een eerste criterium was de gelijkwaardigheid tussen het te herbouwen en het vernielde gebouw. Voor de *“nederigste gebouwen”* werd echter van dit principe afgeweken, omdat bij de wederopbouw *“een minimum van gerieflijkheid”* werd nagestreefd, *“hoe ellendig ook de vernielde woonst”*.²¹⁷

In tweede instantie hing de goedkeuring van het bouwdoossier af van een aantal technische eisen. Deze betroffen in het bijzonder de afmetingen van deuren, vensters en trappen, die *“zoveel mogelijk naar een standaardtype [moesten] uitgevoerd worden”*. In het *Handboek van den Dienst der Verwoeste*

---

²¹³ CARNEL 2002, 48; BRUTSAERT 1923, 24.

²¹⁴ *“De voorschotten alzoo bekomen, zullen later afgerekend worden wanneer de Staat de gansche hoeve zal herbouwen.”* BRUTSAERT H. 1921: *omzendbrief*. In: *De Poperinghenaar* (5 juni) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

²¹⁵ Niet gedateerde brochure *Herstel der Verwoeste Gewesten - Inlichtingen voor het herstel en den heropbouw der vernielde gebouwen*, uitgegeven door het Hoog Koninklijk Commissariaat van Veurne. [Http://www.wederopbouw.be](http://www.wederopbouw.be). Heropbouw der door den oorlog beschadigde of vernielde gebouwen van bijzonderen, Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten, februari 1920, p. 86-89. In de inventaris van de Dienst der Verwoeste Gewesten vindt men in veel gemeentes inderdaad dossiers terug over opruimingswerken van bijvoorbeeld bunkers. Het is niet duidelijk of bij deze opruimingswerken effectief ook werklozen werden ingezet.

²¹⁶ S.N. 1920c, 88 (tekst 19 januari 1920).

²¹⁷ S.N. 1920c, 88 (tekst 19 januari 1920).

Gewesten (1920)²¹⁸ werden daartoe in totaal elf platen opgenomen van standaarddeuren, -vensters, -luiken en -(schuur)poorten (bijlage 1).²¹⁹ Als voordeel van deze standaardisatie wees de Dienst der Verwoeste Gewesten op de goedkopere prijzen, de vluigere levering uit voorraad en de vereenvoudigde opmaak van bouwplannen, waardoor vertragingen bij de wederopbouw konden voorkomen worden. Het *Handboek* bevatte ook aanbevelingen voor het plaatsen van de standaarddeuren en -vensters. Om tegemoet te komen aan de kritiek dat standaardisatie en serieproductie zou leiden tot een architecturale verarming, werd in verschillende stilistische varianten voorzien. Het aanbod bestond in totaal uit zestien types buitendeuren, vier types binnendeuren, zes schuurpoorten en maar liefst dertig soorten vensterramen.²²⁰ Bij de huisvensters werd onderscheid gemaakt tussen 'gewone' vensterramen (rechthoekige of getoogde ramen naar 19de-eeuws model) en rechthoekige "*ramen met kozyn*". Hoewel de door de Kortrijkse architect Richard Acke ontwikkelde "*ramen met kozyn*" duurder uitkwamen door het zware kader, deden bouwheer en staat er voordeel mee. Door de plaatsing van deze kozijnen samen met het metselwerk was de tussenkomst van een schrijnwerker op de werf overbodig, en spaarde men ook lateien uit. De Dienst der Verwoeste Gewesten promootte dit raamtype als een aanpassing en rationalisering van een aloude constructietechniek die in sommige landelijke gebieden in Vlaanderen nog veel werd toegepast.²²¹ Ook de Brusselse architect Richard Steels ontwierp venstertypes voor de Dienst der Verwoeste Gewesten. Naast 'gewone' ramen voor huizen voorzag hij in "*vensterramen voor stallingen*" die door hun kantelsysteem voor een betere verluchting van paarden- en koestallen zorgden (bijlage 2).²²²

Dat de opportuniteit van gestandaardiseerd materiaal effectief werd aangegrepen, valt vandaag nog vast te stellen op sommige wederopbouwhoeven. Het schijnwerk van de wederopbouwhoeve De Koppeldreuve in Bikschote²²³ gaat nog in belangrijke mate terug op gestandaardiseerde deuren (van onder ander het type PB 1, PD 1, PFE 4, PFE 5, PFG, PG 1 en PGV 2) en ramen (van onder ander van het type FF 4, FF 1bis en FB 2) (zie bijlage 1). Ook de woning en de kapel van de hoeve in de Oude Kortrijkstraat 75 in Ieper²²⁴ vertoont nog ramen die sterk gelijken op het type FA 2, FB 2 en FB 3, terwijl op de wederopbouwhoeve in de Diksmuidestraat 21 in Bikschote²²⁵ een smal vensterraam met bakstenen afzaat teruggaat op het model FD 3 (zie fig. 56a & b). Bij het door Richard Acke ontworpen huis van de Kasteelhoeve in Beerst werden niet toevallig de door dezelfde architect ontwikkelde "*ramen met kozyn*" gebruikt (types FA2, FB2 en FC1). Bij de door Steels ontworpen stal- en schuurvleugel van deze hoeve werden dan weer de door hem ontwikkelde types van stalramen (FF1 of FF3) gebruikt.

Een derde, belangrijk aandachtspunt betrof tenslotte "*het algemeen uitzicht van den bouw, onder oogpunt van aethetica en onder harmonisch oogpunt met de omringende gebouwen*". Dit criterium werd weliswaar niet expliciet vermeld op de door de Hoog Koninklijke Commissarissen verspreide aanplakbiljetten²²⁶ of in de aankondiging van de 'wederopbouw door de staat' in de *Beknopte*

---

²¹⁸ Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten, dossier nr. 3027.

²¹⁹ Deze platen konden ook afzonderlijk gekocht worden bij de Bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten.

²²⁰ CLAEYS 2019, 291-292.

²²¹ Volgens Raphaël Verwilghen (1934) oefende Acke hiermee een grote invloed uit op "*l'aspect du paysage rural en Flandre; voire même toute notre architecture domestique d'après-guerre*." Het ging zover dat dit venstertype zelfs geïmiteerd werd in de steden." Zie FLOUQUET 1934, STYNEN 1983, S.N. 1920f.

²²² Detailtekening schrijnwerk gemaakt door Hippolyte Steels voor de Bouwdienst (DVG), 25.05.1920. Archief van Raphaël Verwilghen (plan 3.1.2), Universiteitsarchief KU Leuven.

²²³ Diksmuidestraat 17, Bikschote. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Koppeldreuve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307528> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

²²⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30407> (geraadpleegd op 15 september 2020).

²²⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307529> (geraadpleegd op 27 februari 2020).

²²⁶ Deze aanplakbiljetten droegen de titel *Heropbouw door den staat, van door oorlogsfeiten beschadigde of vernielde gebouwen*.

Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten (tekst 19 januari 1920). Vermoedelijk was het regionalisme als dominante architecturale stroming zo evident voor de Dienst der Verwoeste Gewesten, dat dit niet hoefde geëxpliciteerd te worden. Enkel voor schoolgebouwen benadrukte het *Handboek* deze schoonheidsleer en aanpassing aan de omgeving. Als stijl werd voor deze officiële gebouwen de “*bouwtrant der streek*” aanbevolen, maar “*stijl en versiering*” bleven wel ondergeschikt aan “*de regelen van de gezondheidsleer, de opvoedkunde en de bouwkunst*”.²²⁷ De mate waarin de Hoog Koninklijk Commissarissen aandrongen op een regionalistische of streekgebonden uitwerking van de hoeves, laat zich met een beperkt archivalisch onderzoek niet achterhalen. Vermoedelijk lag het accent van de Dienst der Verwoeste Gewesten en de Hoog Koninklijk Commissarissen minstens evenzeer op het financiële aspect (de gelijkwaardigheid met het vooroorlogse gebouw) en het technische aspect (hygiëne, comfort en rentabiliteit).

Door de opdeling van de Verwoeste Gewesten in vijf of zes streken of commissariaten is er de facto sprake van een decentralisatie van de beslissingsbevoegdheden. Vanuit een beperkt, steekproefgewijs archiefonderzoek ontstaat de indruk dat elk commissariaat zijn eigen accenten legde. Zo was bij het Hoogcommissariaat voor de Kuststreek een *Bijzonder Lastenkohier nr. 70* in gebruik.²²⁸ In het Ieperse werd sterk aangedrongen op het gebruik van mechanische dakpannen.²²⁹ Vermoedelijk genoten de architecten een vrij grote vrijheid op het esthetische vlak. Binnen deze vrijheid legden diverse architecten eigen typologische en stilistische accenten bij de wederopbouw van hoeves. Commentaar en vragen tot wijzigingen vanwege de Hoog Koninklijk Commissaris bleven evenwel mogelijk. Zo verzocht hij bij de wederopbouw van de hoeve Seys in Esen: “*Bede veel meer scheute aan de daken van woning en stalling te geven*”. Bijkomend werd gevraagd om de deur- en vensteropeningen een andere vorm te geven: een “*paanderboog*” (of korfboog) genoot de voorkeur boven een hoefijzerboog. “*Het algemeene zou erbij winnen en er zou meer kalmte zijn in het karakter van de gevels*”.²³⁰

Wederopbouw met een bouwmeester

De keuze van de bouwmeester lag bij ‘wederopbouw door de staat’ in principe bij de eigenaar, maar meer dan eens liet deze de aanstelling ervan over aan de Hoog Koninklijk Commissaris. Het gebrek aan architecten in de Westhoek en de onbekendheid van eigenaars (met het werken) met een architect speelde hierbij wellicht een rol. De Hoog Koninklijk Commissarissen of Toegevoegde Koninklijk Commissarissen hadden namelijk ook de bevoegdheid om een bouwmeester aan te duiden voor een dorp of voor een groep van dorpen.²³¹ Deze architect – die zich bij voorkeur in het dorp vestigde en er

---

²²⁷ Hoofdstuk VIII in het *Handboek* is gewijd aan “*Schoolinrichting*”, artikel 5 aan “*Bouwwijze*”. Zie S.N. 1920a, 206-207. De wederopbouw van kerken wordt in het *Handboek* grotendeels buiten beschouwing gelaten, wellicht omdat hier het advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen erg belangrijk was.

²²⁸ Dit werd onder meer gebruikt bij het dossier voor de hoeve De Roode Poort in Westende. Mogelijk was het oorspronkelijk Lastenkohier nr. 58. “Nr. 58” is getikt, maar doorschrapt en vervangen door “70” (in pen). Zie ALGEMEEN RIJSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 12468.

²²⁹ In het Ieperse zijn de daken van hoevegebouwen meestal gedekt met mechanische pannen. In de kuststreek daarentegen zijn zogenaamde Vlaamse of Boomse pannen op de daken van wederopbouwhoeves gebruikelijk. Een aanwijzing om dit verschil te verklaren vindt men mogelijk in een brief van 15 december 1921 van de Toegevoegd Koninklijk Hoogcommissaris aan het bedrijf Batteau, Van Overmeire & Devos. De commissaris dreigde ermee de betalingen stop te zetten als het bedrijf nog langer Boomse pannen gebruikte bij huizen op de dorpsplaats van Voormezele. Zie ALGEMEEN RIJSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 4105.

²³⁰ HOUBEN 2017, 123-124.

²³¹ Van Wallegem bevestigt de aanduiding van een “*bijzonder architect*” voor elke gemeente. In de Zuiderstreek van West-Vlaanderen konden de geteisterden wekelijks “*de bouwkundigen door den staat gelast, met den heropbouw hunner woningen*” raadplegen. Zo had architect Franz Tilley voor de dorpen Nieuwkerke, Dranouter en Wulvergem spreekuren in het gemeentehuis van Nieuwkerke. In Dikkebus en Vlamertinge kon men te rade gaan bij architecten Veraart & Richir, die men op een ander moment ook kon spreken op het Hoog Koninklijk Commissariaat in Ieper. Ook inwoners van Kemmel en Loker konden Alexis Dumont of zijn afgevaardigde ontmoeten in hun dorp, bijvoorbeeld in de Engelse club van Kemmel. Zie VAN

ook spreekuren had – stond dan in voor het rooilijnenplan, de openbare gebouwen en de private woningen en hoeves, waarvan de eigenaars zelf geen architect hadden gekozen. Zo werden bijvoorbeeld de architecten Théodore Raison (Brugge), René Buyck (Brugge) en Franz Tilley (Brussel) aangesteld voor respectievelijk Schore, Kaaskerke en Nieuwkerke. Om aan het tekort aan bouwmeesters te verhelpen riepen de Hoog Koninklijke Commissarissen de Société Centrale d'Architecture de Belgique op om confraters naar de Westhoek te sturen. Ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, de Bond der Steden en Gemeenten en de Nationale Commissie ter de Verfraaiing van het Landleven werden om namen gevraagd.²³² Na enige tijd schreven sommige architecten uit eigen beweging (pas) aangenomen gemeentebesturen aan in verband met de opmaak van een rooilijnenplan of adverteerden ze in de Westhoekpers. Dit leverde de Antwerpse architect Gustave Fierens alvast de opdracht op om de hoeve Poorthof in Dranouter herop te bouwen.²³³ De urgentie kennende beloofden sommige architecten, zoals de Roeselaarse architect Henri Buytaert-Reynaert met zijn slogan “voor den zomer nog?”, in hun advertentie zelfs een snelle afhandeling van wederopbouwdoossiers.²³⁴ Uiteindelijk werden architecten uit heel Vlaanderen en zelfs Brussel in de Verwoeste Gewesten aan het werk gezet.

De belangrijkste bouwmeesters van de wederopbouw

Op basis van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten waren er ongeveer 330 architecten betrokken bij de ‘wederopbouw door de staat’. Van alle architecten kwam het grootste deel uit de provincie West-Vlaanderen (160, bijna de helft). Daarnaast valt vooral het hoge percentage Brusselse architecten op (101, bijna één op drie). Er waren bijna dubbel zoveel Oost-Vlaamse (19) als Antwerpse (11) architecten.²³⁵ Sommige architecten lieten een gevarieerd oeuvre na in de Westhoek, bestaande uit openbare gebouwen (kerken, pastorieën, scholen, het nieuwe gebouwentype van het gemeentehuis), burgerhuizen en hoeves. Andere hebben een eenzijdiger oeuvre en bouwden bijvoorbeeld bijna enkel hoeves, burgerhuizen óf openbare gebouwen.

De lijst hieronder vermeldt de belangrijkste architecten die werkzaam waren in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen, het gebied met de hoogste vernietigingsgraad, én (ook) hoeves ontwierpen.²³⁶

WALLEGHEM 2014, 624); S.N. 1920c, 88 (tekst 19 januari 1920); S.N. 1920: *Zuiderlijke streek van West-Vlaanderen - Gebied Poperinghe - Bericht*, De Poperingenaar (16 mei) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 03 oktober 2018).

²³² CORNILLY 2009, 121.

²³³ Zwartemolenstraat 4, Dranouter. Het ontwerp de hoeve dateert van 1922. Architect Fierens was overigens weinig betrokken bij de wederopbouw: verder zijn van hem slechts drie heropgebouwde burgerhuizen in Ieper bekend. Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Hoeve Poorthof* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/32666> (geraadpleegd op 14 mei 2018); CORNILLY 2009, 124-125.

²³⁴ CORNILLY 2009, 125; NOTEBAERT, NEUMANN & VANDENEYNDE 1986, 98.

²³⁵ Van 37 architecten is de vestigingsplaats niet bekend. Zie VAN IMPE & ANSEEUW 2010, 4-5.

²³⁶ Deze niet exhaustieve lijst is gebaseerd op de *Inventaris van de Dienst der Verwoeste Gewesten* (NOTEBAERT, NEUMANN & VANDENEYNDE 1986) en de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed* (<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten>). Van de vermelde architecten zijn vandaag niet noodzakelijk hoeves bewaard in de respectievelijke gemeentes.

Herkomst	Naam	Actieterrein wederopbouw ²³⁷
uit de zogenaamde Verwoeste Gewesten		
Komen (Comines)	Maurice Dujardin ²³⁸	Hollebeke, Beselare, Zandvoorde, ...
Ieper	Cyrille Schmidt ²³⁹	Bikschote, Dranouter, Kimmel, Wijtschate, Boezinge, Brielen, Dikkebus, Zillebeke, Vlamertinge, Voormezele, ...
	Julien Kreuwels	Ieper
	Selly Maurice	Zillebeke
Veurne	Camille Van Elslande	Kaaskerke, Lampernisse, Pervijze, Sint-Jacobskapelle, Stuivekenskerke, Merkem, Nieuwpoort, Ramskapelle, Sint-Pieterskapelle, ...
buiten de zogenaamde Verwoeste Gewesten		
Blankenberge	Alfred Neirynek	Mannekensvere
Brugge	René Cauwe	Ieper, Moorslede, Zonnebeke, Passendale, Woumen, Houthulst, ...
	Huib Hoste ²⁴⁰	Esen, Zonnebeke, ...
	Théodore Raison	Bikschote, Beerst, Esen, Keiem, Leke, Merkem, Staden, Mannekensvere, Schore, Sint-Pieterskapelle, Westende, ...
Gistel	Gédéon De Backere, N. Lacroix	Beerst ²⁴¹ , Keiem, Leke, ..
Izegem	Louis Verstraete	Elverdinge, Vlamertinge, Voormezele, Ieper, Dranouter, Kimmel, Wulvergem, ...
Knokke	Jules Heyneman	Mannekensvere, Schore
Moeskroen (Mouscron)	Marcel Hocepied	Kimmel, Wulvergem, Bikschote, Ieper, Boezinge, ...
	Gustave Fache	Nieuwkerke
Kortrijk	Richard Acke	Beerst
Roeselare	Ernest Apers	Roeselare, Moorslede, Staden, Ledegem, ...
	Henri Buytaert-Reynaert	Beveren, Roeselare, Moorslede, Staden, Pervijze, Langemark, ...
Aalst	Victor Renders ²⁴²	Bikschote, Bovekerke, Langemark

²³⁷ Hierna worden de actuele fusiegemeentes aangegeven (fusies jaren 1970): Bovekerke: deelgemeente Koekelare, Merkem en Klerken: fusiegemeente Houthulst; Beerst, Esen, Keiem, Leke, Kaaskerke, Lampernisse, Pervijze, Sint-Jacobskapelle en Stuivekenskerke: fusiegemeente Diksmuide; Ramskapelle en Sint-Joris: fusiegemeente Nieuwpoort; Dranouter, Kimmel, Loker, Wulvergem en Nieuwkerke: fusiegemeente Heuvelland; Boezinge, Brielen, Dikkebus, Vlamertinge, Voormezele en Zillebeke: fusiegemeente Ieper; Bikschote en Langemark: fusiegemeente Langemark-Poelkapelle; Mannekensvere, Schore, Sint-Pieters-Kapelle en Westende: fusiegemeente Middelkerke; Beselare en Zandvoorde: fusiegemeente Zonnebeke; Wulpen: fusiegemeente Koksijde, Beveren: fusiegemeente Roeselare.

²³⁸ Maurice Dujardin bouwde vermoedelijk heel wat wederopbouwplannen in de Henegouwse gemeente Komen-Waasten (Comines-Warneton), ten zuiden aan de Westhoek palend. Om evidente redenen wordt deze regio niet behandeld in deze studie.

²³⁹ Van deze architect kan vermoed worden dat hij een 'selfmade man' was. Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *hoeve Madelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

²⁴⁰ Van Huib Hoste is één hoeveontwerp bekend. Zie SMETS 1972, 89.

²⁴¹ LONCKE 2017.

²⁴² In 1919 maakte Victor Renders (Aalst, 1893-Lokeren, 1948) nog publiciteit in een Aalsterse krant als "bouwkundige (...)" op de hoogte van moderne techniek" zoals ijzer- en betonconstructies en landmeter. Bij de wederopbouw werkten Renders en Hippolyte Steels samen en afficheerden zij zich op hun briefhoofden ook op gevelstenen als "Bouwkundigen Langemarck". Inmiddels hadden ze zich ook in Langemark gevestigd. Zie S.N. 1919: publiciteit (23 maart), De Volksstem [online]

Antwerpen	Gustave Fierens	Dranouter
Brussel en omgeving	Georges Hendrickx ²⁴³	Sint-Joris, Wulpen, Slijpe, ...
	Victor Degand	Beselare, ...
	Fernand Petit & Jacques Obozinski	Boezinge, Esen, Keiem, Kimmel, Merkem, ...
	Hippolyte Steels ²⁴⁴	Beerst, Bikschote, Diksmuide, Langemark, Klerken, ...
	Franz Tilley	Dranouter, Kimmel, Wulvergem, Nieuwerkerke, Vlamertinge, ...
	Ernest Richir & Guillaume Veraart ²⁴⁵	Ieper, Vlamertinge, Dikkebus, ...
	Henri Van Montfort	Wijtschate
Mechelen	Jan (Jean-Baptiste) Lauwers	Ieper

Ofschoon geenszins systematisch onderzocht, valt niet te miskennen dat sommige wederopbouwarchitecten hun hoeves een grote herkenbaarheid hebben weten te geven. Zo laten de hoeves die Théodore Raison in de kuststreek bouwde, zich kenmerken door regionalistisch geïnspireerde tuitgevels met aandaken en vlechtingen, in combinatie met technisch vooruitstrevende koestallen (L-vormig grondplan, verluchtingsschouwen, betonnen gewelven). Hoeves zoals het Spermaliehof* in Sint-Pieters-Kapelle²⁴⁶ en De Roode Poort en De Kleine Bambrug* in Westende²⁴⁷ werden voorzien van indrukwekkende poorten. Door de L-vormige stallen, de poorten en muren die de losstaande gebouwen, opgesteld in U-vorm of in het vierkant, verbinden, ontstond een vrij gesloten hoevetype (fig. 29).²⁴⁸

Fig. 29: hoeve De Roode Poort in Westende, ontworpen door architect Théodore Raison. De gebouwen met een indrukwekkende poort zijn opgesteld in het vierkant (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

<https://aalst.courant.nu> (geraadpleegd op 18.04.2020); Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 3027.

²⁴³ Van Georges Hendrickx is één hoeveontwerp bekend. Het betreft een hoeve in Slijpe die meedong voor de “*Prijs des Konings - Prijskamp van hoevenherbouwing*” van 1920. Zie DE CAIGNY 2009, 148, 164-165.

²⁴⁴ Zie voetnoot 242.

²⁴⁵ Ernest Richir en Guillaume Veraart vestigden zich tijdelijk in Ieper.

²⁴⁶ Brugsesteenweg 41, Middelkerke.

²⁴⁷ Schuddebeurzeweg 19, Westende.

²⁴⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2018: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121>, *Spermaliehof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55078>, *Hoeve De Kleine Bambrug* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

Ook de hoeves die Cyrille Schmidt veelal voor de Ieperse Burgerlijke Gasthuizen bouwde, vertoonden een herkenbare inplanting en vormentaal door hun vrij gesloten opstelling van de nutsgebouwen en hun dikwijls als burger- of herenwoning opgevat boerenhuis met sierlijk breed dakvenster en/of gemansardeerd schilddak. Kenmerkend zijn ook de puntgevels (zijgevels) van de stallen en de schuur die niet zijn afwerkt met aandaken en vlechtingen maar met een sierlijke gevelaflijning.²⁴⁹

Karakteriserend voor de wederopbouwhoeves die de Veurnse architect Camille Van Elslande vooral in de streek van Veurne, Nieuwpoort en Diksmuide ontwierp, is de regionalistische vormentaal, waarbij de puntgevels van zowel de gebouwen als de dakramen als tuitgevels met aandaken en vlechtingen werden opgevat.²⁵⁰

De wederopbouwhoeves van de Izegemse architect Louis Verstraete, die actief was in Elverdinge, Vlamertinge, Voormezele, Ieper, Dranouter, Wulvergem en Kemmel²⁵¹, laten zich kenmerken door hun losse hoevebestanddelen. Zijn boerenhuizen waren vooral herkenbaar door hun mansardedak en hun rondbogige muuropeningen. De schuurpoorten zijn korfbogig en steken onder een verhoogde dakoverstek.

Het beperkt aantal hoeves, gerealiseerd door de Brusselse architecten Ernest Richir & Guillaume Veraart, wordt gekenmerkt door sierlijk traditioneel houtwerk met luiken en bijzonder 'expressieve' dakvormen, zoals onder meer schilddaken met wolfseinden en tentdaken (fig. 30).²⁵²

Fig. 30: hoeve Abeelhof in Vlamertinge, ontworpen door Ernest Richir & Guillaume Veraart (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

²⁴⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2017: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637>, *Hoeve West-Bellegoed* [online], *Hoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32654> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

²⁵⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Heropgebouwd landgoed Vicogne* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78531> (geraadpleegd op 23 augustus 2018).

²⁵¹ NOTEBAERT, NEUMANN & VANDENEYNDE 1986, 144.

²⁵² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Hoeve Abeelhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30813> (geraadpleegd op 2 mei 2020); Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 3451 (Hofstede Steeland).

Van aanbesteding tot oplevering

Na goedkeuring van het bouw dossier werden de bouwwerken door de staat uitbesteed aan private ondernemers via een openbare aanbesteding, die soms loten van 10 tot 100 woningen of gebouwen betroffen. Voor grote(re) hoeves werd het principe van pakketaanbestedingen minder toegepast.²⁵³ Een voorbeeld van een groepsaanbesteding betrof de wederopbouw van de hoeve De Roode Poort in Westende.²⁵⁴

De grond- en bouwwerken voor de heroprichting van de koestal en de paardenstal werden er aanbesteed en gegund samen met de wederopbouw van de hoeves Kleine Bamburg* en Van Overbergh in hetzelfde dorp en veertien woonhuizen in Nieuwpoort.²⁵⁵ Ook in Bikschote werd de wederopbouw van de hoeve De Koppeldreve samen met die van twee andere hoeves, eveneens eigendom van Armand Vercruyse, in één pakket aanbesteed.²⁵⁶

Belangrijke aannemers waren onder meer de Oostendse bouwonderneming Léon Lootens (met minstens 19 hoeves in Kemmel²⁵⁷ en 3 hoeves in Bikschote²⁵⁸), de Leuvense firma Charles Raets & Charles Devos (met minstens 8 hoeves in Kemmel) en de Brusselse coöperatieve L'Entr'Aide²⁵⁹ (met minstens 31 hoeves in Esen en 2 hoeves in Beerst). L'Entr'Aide werkte in de Westhoek soms met onderaannemers zoals de Diksmuidse aannemer Louis Monnoyer & Zonen en later O. Desart, aannemer van openbare werken uit Chastres-Villeroux.²⁶⁰ Andere aannemers waren bijvoorbeeld Charles De Jonghe & Zoon uit Heist, Charles Huys & C° uit Sint-Niklaas, Oscar Van Slambrouck uit Veldegem, Charles Muylle uit Ichtegem, Emile Delanghe uit Brugge²⁶¹ of M. Batteauw, J. Van Overmeire & U. De Vos uit Oudenaarde (fig. 31). Uit het briefhoofd van dit aannemersbedrijf blijkt dat zij zich afficheerden als "*Entrepreneurs-Architectes*" en een correspondentieadres in Ieper hadden. Dit verklaart wellicht dat dit Oudenaardse bedrijf in het nabije Voormezele instond voor de wederopbouw van het West-Bellegoed.²⁶²

---

²⁵³ Als de aanbesteding minder dan 100.000 frank bedroeg, kon ze direct door de Hoog Koninklijk Commissaris goedgekeurd worden. Betrof het een hoger bedrag, dan moest ze door de minister van Binnenlandse Zaken goedgekeurd worden. Vermoedelijk behoren hoeves bijna altijd tot de eerste categorie, wat bij bijvoorbeeld voor kerken niet het geval is. Zie S.N. 1920a, 90; VERWILGHEN 1923a, 63-65; S.N. 1920c, 89 (tekst 19 januari 1920).

²⁵⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoef De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> geraadpleegd op 16 januari 2020).

²⁵⁵ ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Verwoeste Gewesten, nr. 12468 (dossier wederopbouw hoeve De Roode Poort. Aanbestedingsformulier van 16.11.1920).

²⁵⁶ Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten, dossier nr. 3027.

²⁵⁷ HOUBEN 2017, 56.

²⁵⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoef De Koppeldreve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307528> (geraadpleegd op 28 september 2020).

²⁵⁹ De volledige firmanaam van 'L'Entr'Aide' was 'L'Entr'Aide. Société coopérative pour reconstructions dans les régions dévastées, patronnée par l'Union Belge d'Entrepreneurs de travaux publics'. Door dit bedrijf werd onder meer de hoeve van de familie Joos de ter Beerst in Beerst heropgebouwd naar een ontwerp van Théo Raison (ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Verwoeste Gewesten, nr. 6619 (dossier wederopbouw hoeve Camille Blanckaert, eigendom van Joos de ter Beerst). In hetzelfde dorp was dit bedrijf ook actief op de Kasteelhoeve van de familie Verwilghen in Beerst.

²⁶⁰ ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 6571, hoeve Verwilghen; HOUBEN 2017, 55.

²⁶¹ HOUBEN 2017, 56. Voor een zeer uitgebreide lijst van aannemers, zie NOTEBAERT, NEUMANN & VANDENEYNDE 1986, 147-253.

²⁶² Kemmelseweg 66, Voormezele (Ieper). Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve West-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30852> (geraadpleegd op 16 januari 2020). Zie ook ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 4105.

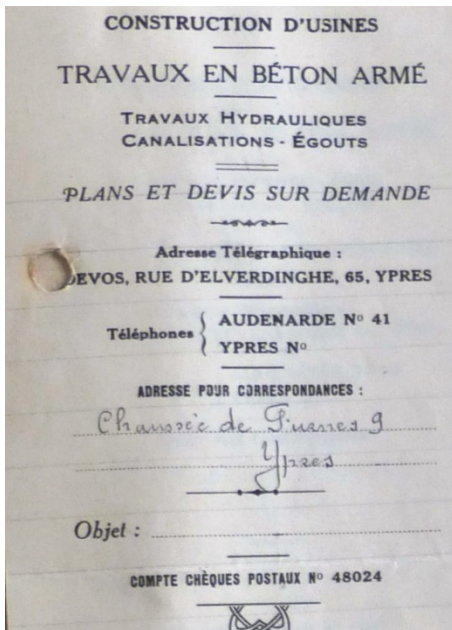

Fig. 31: het Oudenaardse bedrijf Batteauw, J. Van Overmeire & U. De Vos was tijdens de wederopbouwperiode ook in leper gevestigd. Urbain De Vos afficheerde zich als architect (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Ook onder Renkins opvolger, minister Henri Jaspar, bleef de trage opstart van ‘de wederopbouw door de staat’ een probleem. Om vlugger vooruit te gaan kreeg het herstel van herstelbare huizen voortaan voorrang op de wederopbouw van totaal verwoeste huizen. Uitzondering op de regel vormden de gebouwen waarvan de ruïnes van geen nut meer zouden zijn als de wederopbouw of consolidatie al te lang op zich liet wachten.²⁶³

Met de overheveling van het wederopbouwbeleid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken naar het Ministerie van Economie kwam het systeem Renkin nog meer onder druk te staan. Eens te meer was er van een beleidsmatige constante helemaal geen sprake. Op 15 april 1921 brak minister Aloïs Van de Vyvere om budgettaire redenen met het *systeem Renkin*. Voortaan konden geen aanvragen meer ingediend worden. Wel werden de reeds goedgekeurde dossiers verder afgehandeld door de Hoog Koninklijk Commissarissen en de Dienst der Verwoeste Gewesten. Wat uiteindelijk de effectieve resultaten van de ‘wederopbouw door de staat’ waren, blijft echter onduidelijk. Illustratief is dat de wederopbouw van Nieuwkerke voor ongeveer 10% via dit systeem verliep en in het bijzonder gebouwen buiten het dorpscentrum betrof. Bij 28 van de 41 private Nieuwkerkse dossiers bij de Dienst der Verwoeste Gewesten gaat het om de wederopbouw van een hoeve. Het succes van dit systeem bij hoevewederopbouw vindt grotendeels een verklaring in de eigendomstoestand. Het systeem van ‘wederopbouw door de staat’, ofschoon in principe bedoeld voor minder vermogende eigenaars, was in de praktijk vooral opportuun voor elders verblijvende (groot)grondbezitters die de wederopbouw van hun pachthoeve(s) regelden via briefwisseling met de Dienst der Verwoeste Gewesten, de architect en de pachter.²⁶⁴ Soms, zoals bij de wederopbouw van de hoeve ‘t Geuzegat* in Mannekensvere²⁶⁵, werd ook beroep gedaan op een vertrouwenspersoon uit de buurt.²⁶⁶

²⁶³ S.N. 1920c, 90; S.N. 1920e, 634-635.

²⁶⁴ CARNEL 2002, 100-103 & 147.

²⁶⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

²⁶⁶ Voor de wederopbouw van hun hoeve ‘t Geuzegat* deed de Brugse familie Saeys-Roels beroep op notaris Henri Van der Heyde uit Leffinge.

5.7 DE BOUWDIENST VAN DE BOERENBOND

Ook de Boerenbond speelde een belangrijke rol bij de wederopbouw van hoevegebouwen via zijn reeds voor de oorlog opgerichte Bouwdienst²⁶⁷, die om praktische redenen in Roeselare werd ondergebracht bij de in 1919 opgestarte Dienst voor het Herstel van West-Vlaanderen. Negen architecten, waaronder Jules Coomans, Théodore Raison en “*andere bekwame Westvlaamsche bouwmeesters*”, tekenden in opdracht van geteisterde landbouwers of eigenaars honderden plannen van hoeves (fig. 32). Aanvankelijk bouwde de Boerenbond zelf geen hoeves, maar na de oprichting van de Westvlaamsche Bouwvereniging door een aantal ondernemers ging de Boerenbond vanaf eind januari 1920 ook over tot een daadwerkelijke realisatie van de bouwplannen van zijn Bouwdienst. De prefinanciering gebeurde met voorschotten van zijn Middenkredietkas. Tot ongeveer april 1920 aanvaardde de Boerenbond enkel bouwwerken in een tiental minder zwaar geteisterde gemeentes, waaronder Handzame, Kortemark, Zarren, Esen, Staden, Roeselare, Boezinge, Zillebeke en Vlamertinge, waar de Boerenbond over de nodige materialen beschikte.

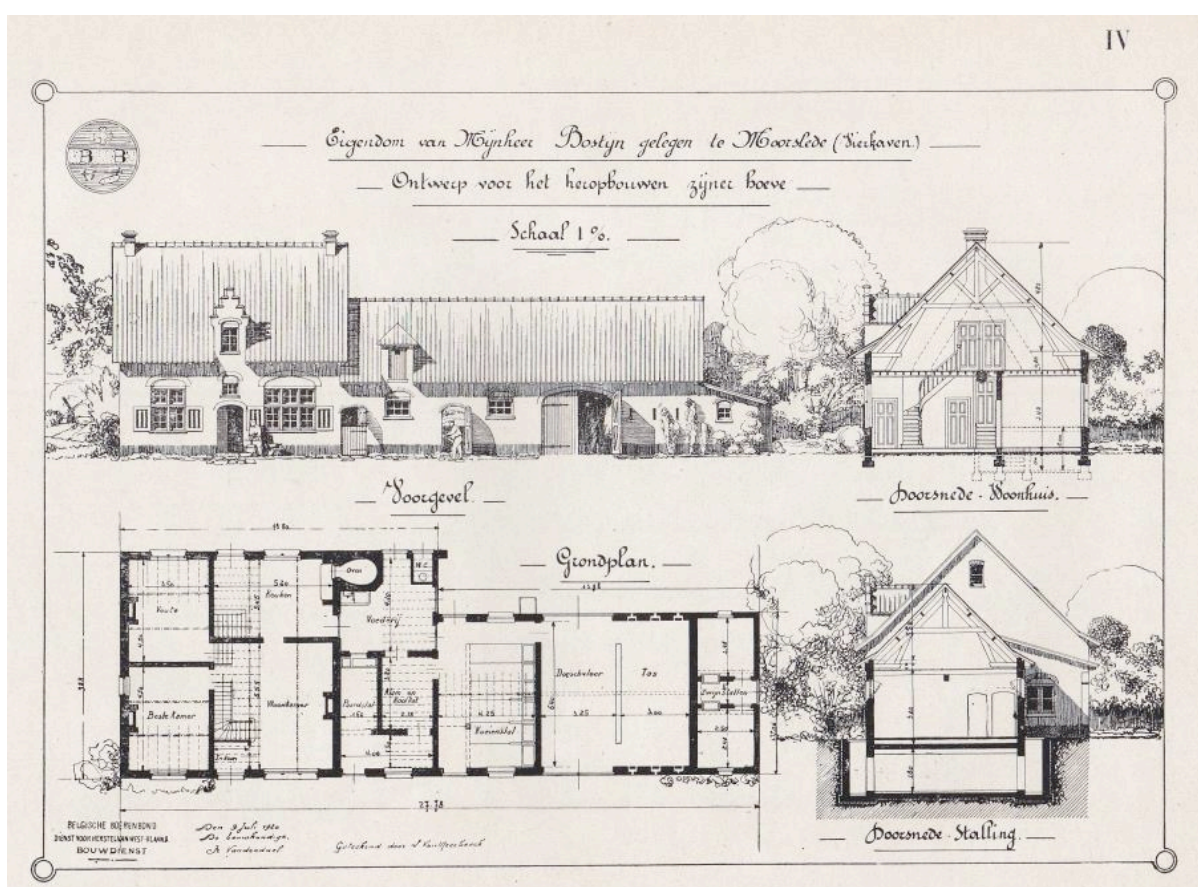

Fig. 32: Bouwplan van een boerderij, ontworpen door de Belgische Boerenbond (1920) (Gilot 21).

Eind 1920 werd tussen de Boerenbond en de minister van Binnenlandse Zaken een akkoord uitgewerkt waardoor de Boerenbond hoeves kon heropbouwen in het kader van de ‘wederopbouw door de staat’. De financiering verliep voortaan niet meer via voorschotten van de Middenkredietkas van de Boerenbond maar rechtstreeks via de staat. De bovengenoemde lijst van gemeentes werd uitgebreid tot 26 gemeentes, die meestal aan de rand van het frontgebied lagen (zoals Hooglede, Wervik, Woumen, Reningelst en Poperinge). Omdat er blijkbaar een massale intekening werd verwacht, werden de kleinste hoeves (waarvan de waarde in 1914 minder dan 8.000 frank bedroeg) van meet af aan niet aanvaard. Bij wijze van promotie gaf de Boerenbond kort daarna de publicatie *Onze werking*

²⁶⁷ RONSE & RAISON 1918a, I, 10 (inleiding).

in verwoest Vlaanderen uit. De met foto's en bouwplannen opgenomen hoeves situeerden zich meestal in de vernoemde gemeenten aan de rand van de frontzone. Ze werden gebouwd in "een landelijke stijl (...) zonder luxe maar met een maximum van mogelijke gerieflijkheid." Alle getuigden van een eenvoudige maar verzorgde hoevetyologie: kleine tot middelgrote hoeves van ofwel het langgeveltype ofwel met losstaande bestanddelen, met overkragende dakranden ter hoogte van de zijgevels (in de plaats van aandaken), kozijnconstructies, dakvensters met trap- of tuitgevel bij het boerenhuis en een sleepdak bij de stallen.²⁶⁸ Een intussen wel enigszins verbouwd voorbeeld van een door de Boerenbond heropgebouwde hoeve is de boerderij aan de Vijfhuizenstraat 1 in Woumen. Twee vrijstaande volumes zijn haaks op elkaar geplaatst: de boerenwoning met geïncorporeerde paardenstalstal, en de stallen, vermoedelijk met een kleine geïncorporeerde schuur (fig. 33). Boven de korfboogdeur van de woning vermeldt een blauwhardstenen jaarsteen: "BB 1920" met afbeelding van een ploeg.²⁶⁹

Fig. 33: hoeve heropgebouwd door de Belgische Boerenbond in de Vijfhuizenstraat 1 in Woumen (Onroerend Erfgoed).

---

²⁶⁸ GILOT M. 1921.

²⁶⁹ Deze hoeve is niet opgenomen in de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed*.

6 TUSSEN DROOM EN WERKELIJKHEID. DE WEDEROPBOUW-HOEVES DOOR DE OGEN VAN TIJDGENOTEN

A travers les campagnes [...] on voit surgir des toits rouges, qui témoignent de la renaissance agricole. Trois années après l'armistice, les 80.000 hectares de terres ravagées sont restituées à l'agriculture. Elles étaient aux yeux étonnés du visiteur le vert épais des prairies ou l'or mouvant des champs de blé. Les fermes reconstruites forment une des particularités de ces paysages d'après-guerre. Elles étonnent par leurs dimensions imposantes, la disposition rationnelle de leurs bâtiments et souvent même par l'harmonie de leurs lignes. En ce domaine, on est réellement parvenu à tirer profit du désastre. Les enseignements de la technique agricole et du génie rural furent mis à profit, sans qu'il en soit résulté – malgré ce que des esprits fâcheux aient pu dire – un surcroît de dépenses. La reconstruction des fermes est incontestablement un des succès de la reconstruction.

Raphaël Verwilghen (1923)²⁷⁰

In de praktijk gaf de wederopbouw van hoeves aanvankelijk niet altijd blijk van de vooropgestelde verbeteringen op het vlak van comfort, hygiëne en rentabiliteit. In het januarinumnummer van 1922 uitte *La Cité* dan ook scherpe kritiek op de hoevebouw in de Verwoeste Gewesten. Een protestbrief van 5 november 1921 van de in 1897 opgerichte Nationale Maatschappij voor Melkerij aan de minister van Economische Zaken verwees naar de vernietigende vaststellingen bij een bezoek aan West-Vlaanderen. Het oude gebrek aan hygiëne bij het stallen van melkkoeien werd herhaald “à l'occasion de la restauration des fermes dans les Flandres. Celles qu'on y érige sont luxueuses d'aspect extérieur, mais leurs dispositions intérieures laissent énormément à désirer.” Goede verluchtingssystemen ontbraken en de koeien hadden onvoldoende plaats. Bijna in geen enkele stal was een aparte voedergang voorzien. De afvoer van de gier gebeurde op een ondoordachte wijze naar beerputten die naast de waterputten lagen. Waterleiding ontbrak in de stallen. De indeling van de hoeves was gebrekkig: gebouwen die het meeste toezicht nodig hadden, waren het verst verwijderd van het woonhuis, terwijl deze die omwille van de hygiëne een aparte inplanting verdienden, het dichtst stonden. De hoge, niet verankerde daken van de heropgebouwde schuren dreigden bij de eerste storm af te waaien. Tegenwicht vanwege de overheid tegen deze koppigheid van de boeren om hun hoeve te herbouwen zoals voor de oorlog, was dan ook geboden. Alleen al om kinderen, zieken en ouderen van gezonde melk te kunnen voorzien kon de overheid zich niet ontdoen van zijn taak om – daarom niet duurdere - hygiënische hoeves te bouwen. In een nabeschouwing betreurde *La Cité* dan ook dat het blijven aankleven van de ouderwetse bouwmodellen en -wijzen de ‘wederopbouw door de staat’ in diskrediet bracht. Wel maakte *La Cité* daarbij enige nuance: weliswaar keurde de overheid de plannen goed en gaf ze de bouwprojecten in aanbesteding, maar de plannen waren meestal opgemaakt door een door de getroffen eigenaar gekozen architect. In een poging om zijn klant tevreden te stellen vergat deze bij de uitvoering weleens zijn opvoedende taak “dans tous les domaines où la technique confine à l'art”. *La Cité* was dan ook bevreesd voor de wederopbouw van veel Vlaamse hoeves via het privaat initiatief met door de rechtbanken toegekende oorlogsschadevergoeding waarbij de kwaliteitsbewaking door een architect te wensen overliet. Dit betekende dat “conformément aux vœux unanimes d'un public inconscient et mal éclairé” geen technische of esthetische vereisten werden gesteld. Een lichtpuntje vormde volgens *La Cité* echter het “comité consultatif pour la Reconstruction des fermes dans les Régions Dévastées”, dat onder impuls van de West-Vlaamse afdeling van de Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven in samenspraak met de Ministeries van Landbouw en Economische Zaken in november 1921 was opgericht. Aan deze

---

²⁷⁰ VERWILGHEN 1923b: 9.

commissie zouden voortaan alle plannen, of toch minstens de voorontwerpen van door de staat te bouwen landelijke gebouwen, worden voorgelegd. Ook zou deze commissie, die door baron Pecsteen werd voorgezeten en onder de leden onder meer ingenieur Léon Boereboom en de architecten Verbeke, Gras, Hoste, Viérin en Raison telde, gratis advies geven aan particuliere eigenaars en hun architecten over hoevebouw.²⁷¹

Deze kritische visie op de wederopbouw van hoeves contrasteerde echter met de lyrische taal die Hendrik Brutsaert, Léon Boereboom en Raphaël Verwilghen in *Nieuw-Vlaanderen* (1923) hanteerden met betrekking tot de tot dan toe gerealiseerde wederopbouw, onder andere ook van de hoeves. *Nieuw-Vlaanderen* vormde de publicatie van drie voordrachten, die in de winter van 1923 in Brussel was georganiseerd door de Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding. De drie auteurs speelden een belangrijke rol bij landherstel en wederopbouw, en beschouwden de wederopbouw in 1923 grotendeels als afgewerkt. Zo vergeleek Brutsaert de situatie van 1918 met die van 1923: in 1918 was het *“Vlaamsche front (...) een verzyt met miljoenen obustrechters.”* Vijf jaar later was *“tooverwerk”* verricht: de *“groene moedergrond van Vlaanderen”* was hersteld, en de wind streelde er opnieuw het kiemende koren. *“Overal blikken [sic] de steenrode gevels en de gloedrode dakpannen van nieuwe hoeven en woonsteên.”* Voor de artiest was dit al te nieuw en al te rood, maar weer en wind zouden het landschap opnieuw zijn patine geven.²⁷² Ook Raphaël Verwilghen riep eenzelfde beeld van rode daken in een hersteld landbouwlandschap op. Een eerste maal deed hij dit naar aanleiding van het bezoek aan de Verwoeste Gewesten van het 10de internationaal congres van architecten op 7 september 1922. Enkele jaren na de wapenstilstand zag de verwonderde bezoeker overal opnieuw rode hoevedaken verrijzen. In het naoorlogse landschap met opnieuw vette weiden en wiegende korenvelden vormden de herbouwde hoeves opvallende elementen door de imposante dimensies en de rationele opstelling van de gebouwen en vaak ook hun harmonieuze lijnenspel. Volgens hem was er profijt getrokken uit de landbouwtechniek en het *“génie rural”* en vormde de hoevebouw dan ook ontegensprekelijk één van de successen van de wederopbouw.²⁷³ In *Nieuw-Vlaanderen* werkte Verwilghen dit idee verder uit in verband met de *“lage polderlanden van Veurne-Ambacht”*. *“De overstroomde gronden zijn opnieuw vruchtbaar geworden.”* Het vee graasde opnieuw in de vette weiden *“als ware het immer vrede gebleven”*. *“En hier en daar vlamt het roode dak eener nieuwe groote hoeve.”* Het ongeluk bracht geluk mee, want *“de moderne landbouwtechniek kon nu de gewenschte verbeteringen aanbrengen”*. Kwatongen die beweerden dat de hoeves van Veurne-Ambacht te groot waren, diende hij van antwoord door te verwijzen naar de *“zeer groote hofsteeden”* in deze streek voor de oorlog.²⁷⁴

---

²⁷¹ S.N. 1922.

²⁷² Een gelijkaardig contrast tussen de oorlogsvernietiging en de landelijke wederopbouw wordt in 1923 geschetst door een Nederlandse journalist: *“Geen boom, geen struik, geen hoeve of schuur, niets wat zich maar even boven den grond verhief bleef voor het vernielend vuur en den giftigen gasdamp gespaard (...) Overal in de vlakten kleuren de roode daken der nieuwe huizen weer tusschen nieuw opschietend struikgewas; zelfs vele boomstronken, door granaten geknot, dragen weer nieuw groen als ’n belofte voor een hersteld en herlevend land.* Zie BRUTSAERT 1923, 26; S.N. 1923: Nederlandsche journalisten naar België, *De Poperingenaar* (14 oktober) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

²⁷³ VERWILGHEN 1923b, 9.

²⁷⁴ VERWILGHEN 1923a, 84.

7 DE WEDEROPBOUW VAN HOEVES: TUSSEN MODELBOEK EN PRAKTIJK

“... conserver la silhouette et les caractères propres du style régional pour les lignes extérieures, tout en adoptant les dispositions nécessaires pour assurer à la ferme moderne le confort, les précautions d’hygiène, la sécurité et les facilités d’exploitation que le cultivateur est en droit d’ériger”.

Alfred Ronse & Théodore Raison (1918)²⁷⁵

7.1 “ONDER OOGPUNT VAN GEZONDHEID EN SCHOONHEID”

Vóór de Eerste Wereldoorlog boetten zeer veel hoeves in aan rentabiliteit door hun gebrek aan comfort, hygiëne en een aangepaste accommodatie. Met de wederopbouw diende zich “*onder oogpunt van gezondheid en schoonheid*” de opportuniteit aan om de hoeve “*de grootst mogelijke opbrengst [te laten] leveren met de geringst mogelijke uitbatingskosten*”.²⁷⁶ Daarom was het noodzakelijk de wederopbouwhoeve zo in te richten dat de boer te allen tijde zo comfortabel mogelijk zijn werk kon verrichten en gemakkelijk op alles toezicht kon houden.²⁷⁷ Voor veel landbouwkundigen en landbouwers was immers duidelijk geworden dat een hoeve meer was dan een compositie van gebouwen. Een hoeve diende op de eerste plaats opgevat te worden als een economisch bedrijf, waar de vier basisfuncties, namelijk het stallen van vee, het opslaan van oogst, veevoer en werktuigen, het verwerken van producten en het wonen van de boer en zijn gezin, samenkwamen. Op de boerderij vertaalden deze hoevefuncties zich in vier onderdelen, met name woon-, stal-, opslag- en werkruimtes.²⁷⁸ De wijze waarop deze hoevegebouwen na de oorlog werden heropgebouwd en heringericht, werden dan ook op de eerste plaats door specifieke naoorlogse bedrijfseconomische eisen bepaald.

7.2 DE BOERENWONING

Voor de Eerste Wereldoorlog lieten zeer veel boerenwoningen zich kenmerken door een laag rechthoekig woonhuis met opkamer onder – naar gelang het nokverschil – één of twee zadeldaken (fig. 34 & fig. 35).²⁷⁹ Het interieur met zijn veelal te lage zolderingen bestond meestal uit een grote keuken en een ‘beste kamer’. In de ruime keuken, die tegelijk als woonkamer fungeerde, vertoefde gewoonlijk het huisgezin en vond het binnenwerk plaats. Zowel het veevoeder voor de dieren als de eigen maaltijden werden er meestal bereid.²⁸⁰ Vanuit de keuken was er toegang tot de doorgaans gewelfde kelder onder de opkamer. De ‘beste kamer’ werd voorbehouden voor de grote familiegebeurtenissen. Op de opkamer boven de half verzonken kelder²⁸¹ sliepen de boer en de boerin. Veelal was dit de enige

²⁷⁵ RONSE & RAISON 1918a, I, 81.

²⁷⁶ VANDEVELDE 1917, 10.

²⁷⁷ POPPE 1916, 40; VANDEVELDE 1917, 10.

²⁷⁸ BECUWE, VAN DRIESSCHE & VERNIMME 2016, 9.

²⁷⁹ VANDEVELDE 1917, 8; VIÉRIN 1921, 29.

²⁸⁰ LÉONARD 1916, 20.

²⁸¹ Volgens Jozef Viérin stak de kelder, om hem droog te houden, bij voorkeur maar liefst één meter onder de grond. Zie VIÉRIN 1921, 29.

slaapkamer in het boerenhuis.²⁸² Andere slaapplekken waren getimmerd op de zolder of als alkoof ingericht in de keuken of in een koe- en paardenstal.²⁸³ De zolders waren in de regel ruim en dienden op de eerste plaats om na de oogst grote hoeveelheden graan te bergen.²⁸⁴

Fig. 34: 18de-eeuwse boerenwoning van de hoeve Sissau in Oeren bij Alveringem, met opkamer onder hogere nok (Collectie F. Becuwe).

Fig. 35: de nog niet vernietigde boerenwoning van de hoeve Watervliet* in Handzame in 1915, met links de hoge opkamer. Vooraan op deze oorlogsfoto poseren de ingekwartierde Duitse soldaten (Collectie Nicolas Van Bogaert).

²⁸² VANDEVELDE 1917, 8; RONSE & RAISON 1918a, I, 87; VIÉRIN 1921, 29.

²⁸³ LÉONARD 1916, 28-29; VANDEVELDE 1917, 8.

²⁸⁴ VANDEVELDE 1917, 8.

Fig. 36: de vrijstaande boerenwoning van de wederopbouwhoeve Madelstede* in Boezinge, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Onroerend Erfgoed, J. Van Laecke).

Fig. 37: de boerenwoning met naar de straat gerichte representatieve voorgevel en voortuin van de wederopbouwhoeve West-Bellegoed in Ieper, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Onroerend Erfgoed, E. Vanderhispallie).

Fig. 38: het boerenhuis van de wederopbouwhoeve Couchyhof in Passendale, met een kleine opkamer onder doorgetrokken nok (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Bij de wederopbouw werd veelal geopteerd voor een hogere boerenwoning die afgescheiden was van de rest van de boerderij (fig. 36).²⁸⁵ De voorgevel werd bij voorkeur naar het zuiden of het oosten georiënteerd en gericht naar het erf. Om representatieve redenen richtte de woning zich ook soms met de voorgevel en een voortuin naar de straat. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de wederopbouwhoeves Oost-Bellegoed in Ieper²⁸⁶, West-Bellegoed (fig. 37) in Voormezele²⁸⁷ en Madelstede* in Boezinge²⁸⁸. Hoe dan ook was een centrale positie belangrijk om supervisie te houden over het boerenerf en de omliggende hoevegebouwen. Ook werd het woonhuis bij voorkeur gebouwd op een kleine verhoging, of 0,30 tot 0,50 m boven het maaiveld.²⁸⁹ Dit maakte het mogelijk om door middel van kelderraampjes – ook bij afwezigheid van een opkamer – de kelder te verlichten en te verluchten, wat het woonhuis ook droger hield. In veel gevallen bleef de opkamer evenwel als regionalistisch stijlkenmerk behouden. Vergelijkend onderzoek door Claudia Houben voor Esen en Kemmel geeft aan dat van de 31 wederopbouwhoeves in Esen er 26 over een opkamer beschikten. In Kemmel hadden alle 19 wederopbouwhoeves een opkamer.²⁹⁰ Het initiële voordeel dat de kelder daardoor maar half onder het maaiveld stak, deed er echter minder toe. De bouwtechnieken waren immers dermate gevorderd dat verder uitgediepte kelders evengoed droog bleven.²⁹¹ In Esen waren vijf wederopbouwhoeves dan ook niet langer voorzien van een opkamer, maar uitgerust met een

²⁸⁵ LÉONARD 1916, 20; VANDELDE 1917, 10.

²⁸⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Oost-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30592> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

²⁸⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve West-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30852> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

²⁸⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

²⁸⁹ RONSE & RAISON 1918a, I, 85-86.

²⁹⁰ HOUBEN 2017, 100-101.

²⁹¹ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 62; VANDELDE 1917, 10-12.

diepgezonken kelder. Het behoud van een opkamer leidde in de meeste gevallen – zoals op de hoeve Couchyhof in Passendale (fig. 38)²⁹² – echter niet langer, zoals vóór de oorlog doorgaans het geval was, tot een verschillende nokhoogte. De heropgebouwde boerenwoningen waar deze accentuering wel gebeurde, zoals op de hoeves 't Geuzegat* (fig. 39) in Mannekensvere²⁹³, De Roode Poort in Westende²⁹⁴, de hoeve Foch Farm* in Boezinge²⁹⁵ en de hoeve in de Iepersteenweg 90 in Houthulst²⁹⁶, zijn veeleer zeldzaam.

Fig. 39: de boerenwoning met opkamer onder hogere nok van de wederopbouwhoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neiryneck (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Om de boerenwoning droog te houden werd het gebruik van kwalitatieve bouwmaterialen ten zeerste aangeprezen, net als een minimale dikte van anderhalve baksteen voor de buitenmuren.²⁹⁷ De Dienst der Verwoeste Gewesten stelde zelfs voor om aan de regenzijde dubbele muren te voorzien.²⁹⁸ Omdat de regionale baksteen vrij poreus was, werd hoe dan ook aangeraden om de muren van alle hoevegebouwen naar oude gewoonte ook met kalkmelk te witten. Dit maakte de steen niet alleen ondoorlaatbaar, maar vermeed ook dat de insecten in de holtes tussen de stenen hun eitjes legden. Om de muren tegen opspattend vocht te beschermen werden de sokkels van de buitenmuren meestal tot 0,60 of 0,80 m hoogte met teer bezet.²⁹⁹ Rond de woning werd wel veelal een waterdicht pad aangelegd.³⁰⁰ Deze beeldbepalende aanbeveling kende echter in de praktijk van de wederopbouw zeer weinig navolging.³⁰¹ In de frontzone zijn witgekalkte wederopbouwhoeves met gepikte plint als het

²⁹² Schipstraat 50, Passendale (Zonnebeke). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Couchyhoeve* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/33190> (geraadpleegd op 28 september 2020).

²⁹³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

²⁹⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

²⁹⁵ Pilkemseweg 130, Boezinge (Ieper). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Foch farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307057> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

²⁹⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve met losse bestanddelen* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/79479> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

²⁹⁷ RONSE & RAISON 1918a, I, 85-86.

²⁹⁸ S.N. 1917, 118-131.

²⁹⁹ DE WOUTERS DE BOUCHOUT & GEVAERT 1918, 22-24; RONSE & RAISON 1918a, I, 91; HOUBEN 2017, 126.

³⁰⁰ S.N. 1917, 118-131.

³⁰¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 91.

Hof ten Dreve in Keiem³⁰², de Schoorbakkehoeve (fig. 40) in Schore³⁰³ en het Spermaliehof* in Sint-Pieters-Kapelle³⁰⁴ eerder uitzonderlijk.

Fig. 40: de Schoorbakkehoeve in Schore als één van de weinige witgekalkte wederopbouwhoeves met zwart gepikte plint (Collectie F. Becuwe).

Fig. 41: gevel met vlechtingen en schouderstuk op de hoeve Boskasteel* in Poelkapelle (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Wat de zadeldaken op het boerenhuis betrof werd het uitkragen van de daken over de topgevels, een gebruik dat reeds voor de oorlog voorkwam, bij de wederopbouw sterk afgeraden. De wind hief immers gemakkelijk de pannen op, en de regen, ook als de pannen niet verschoven waren, infiltreerde tussen het houtwerk. Ook de muizen en de ratten vonden er een gegeerde schuiloord om te nestelen. Veel beter was het om aandaken te voorzien.³⁰⁵ Deze staken meestal 15 tot 20 cm boven het dak uit. Door plaatselijke bouwlieden werden ze een 'windberg' genoemd omdat het overstekend deel het dak leek te beschutten tegen de wind. Veelal waren de hellingen versierd met 'tandwerk', waarbij de bakstenen, evenzeer om constructieve reden, niet horizontaal maar schuin naar binnen in de vorm van tandjes werden gemetseld. Had men het vroeger over 'schichten', vandaag wordt dit metselmotief benoemd als vlechtingen, zwaluwstaarten of een schuine strek.³⁰⁶ Onderaan had de gevelhelling idealiter een geveloor of schouderstuk (fig. 41). Om de hellende

³⁰² Zijdelingstraat 16, Keiem (Diksmuide). Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Hof ten Dreve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78300> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³⁰³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Schoorbakkehoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55074> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³⁰⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Spermaliehof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55078> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³⁰⁵ RONSE & RAISON 1918a, I, 89-90.

³⁰⁶ VIERIN 1921, 31; DE WOUTERS DE BOUCHOUT & GEVAERT 1918, 136. Alfred Ronse en Théodore Raison (1918a, I, 89-90) hielden het bij een visgraatmotief.

muurafdekking voldoende steun te geven, lieten de metselaars deze neerkomen op een horizontaal vlak.³⁰⁷ Voor de andere hoevegebouwen werd deze dakafboording evenzeer aanbevolen.

Een te flauwe dakhelling, bedoeld om door een kleiner dakoppervlak de kostprijs te drukken, werd afgeraden. Hoe platter het dak, hoe steviger het dakhout in een vochtig klimaat, onder meer omwille van de sneeuw, moest zijn.³⁰⁸ Om het hemelwater op te vangen en de muren bijgevolg tegen vochtigheid te beschermen werden de daken van het woonhuis, net als van de andere hoevegebouwen, meer en meer van regengoten voorzien. Zoals de hoeves Madelstede in Boezinge en Millekruisestraat 10³⁰⁹ in Loker³¹⁰ (fig. 42) illustreren, werden deze veelal gedragen door houten gootklossen. Soms lagen de goten echter op zeer karakteristieke metalen 'modillons' (of gootconsoles), zoals op de hoeve De Roode Poort in Westende³¹¹ (fig. 43) en de hoeve in de Zwarteweg 30 in Mannekensvere.³¹² Ondergrondse stenen leidingen leidden het hemelwater vervolgens naar een waterreservoir dat zich onder één van de hoevegebouwen of bij voorkeur onder een deel van het erf bevond.³¹³

Fig. 42: mansardedak met overstek op houten gootklossen bij de wederopbouwhoeve van 1922 in Millekruisestraat 10 in Loker (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 43: metalen 'modillon' (of gootconsole) ter ondersteuning van de bakgoot op de hoeve De Roode Poort in Westende (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Om in het woongedeelte over lichte en luchtige ruimtes te beschikken was Paul De Vuyst voorstander van hoge zolderingen.³¹⁴ Te hoog mochten die volgens Alfred Ronse en Théodore Raison echter niet zijn, omdat dit het verwarmen van de leefruimtes tijdens de winter bemoeilijkte. Een boer had immers

³⁰⁷ VIÉRIN 1921, 31; DE WOUTERS DE BOUCHOUT & GEVAERT 1918, 136-138.

³⁰⁸ RONSE & RAISON 1918a, I, 90-91.

³⁰⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³¹⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 1922* [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32685> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³¹¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³¹² De hoeve in de Zwarteweg 30 in Mannekensvere (Middelkerke) is niet opgenomen in de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed*.

³¹³ DE VUYST 1913, 59; VANDEVELDE 1917, 23 ; RONSE & RAISON 1918a, I, 89.

³¹⁴ DE VUYST 1913, 75.

geen tekort aan buitenlucht.³¹⁵ Daarom hield Henri Vandeveldde het op een hoogte van 3,50 m.³¹⁶ Voor de Dienst der Verwoeste Gewesten voldeed een hoogte van 2,80 m.³¹⁷

Om de koude buiten te houden was het op één as plaatsen van twee buitendeuren best te vermijden. In de gure polderstreek werd binnenin een tochtsas of zelfs een buitenportaal³¹⁸ – zoals bij de wederopbouwhoeves in de Lobrug 3 in Pollinkhove³¹⁹, in de Waastenstraat 5 (fig. 44) in Zillebeke³²⁰ en de Molenstraat 16 (fig. 45) in Pervijze³²¹ – aanbevolen.

Fig. 44: boerenhuis met buitenportaal van de wederopbouwhoeve in de Waastenstraat 5 in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 45: boerenhuis met buitenportaal van de wederopbouwhoeve in de Molenstraat 16 in Pervijze, ontworpen door Camille Van Elslande (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

³¹⁵ RONSE & RAISON 1918a, I, 85-86.

³¹⁶ VANDEVELDE 1917, 12.

³¹⁷ S.N. 1920a, 118-131.

³¹⁸ RONSE & RAISON 1918b, IX (inleiding) & 6.

³¹⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70208> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³²⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve met semi-gesloten opstelling en hangar van 1946* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/308118> (geraadpleegd op 15 december 2020).

³²¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2012: *Wederopbouwhoeve De Groene Poort* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78484> (geraadpleegd op 24 september 2020).

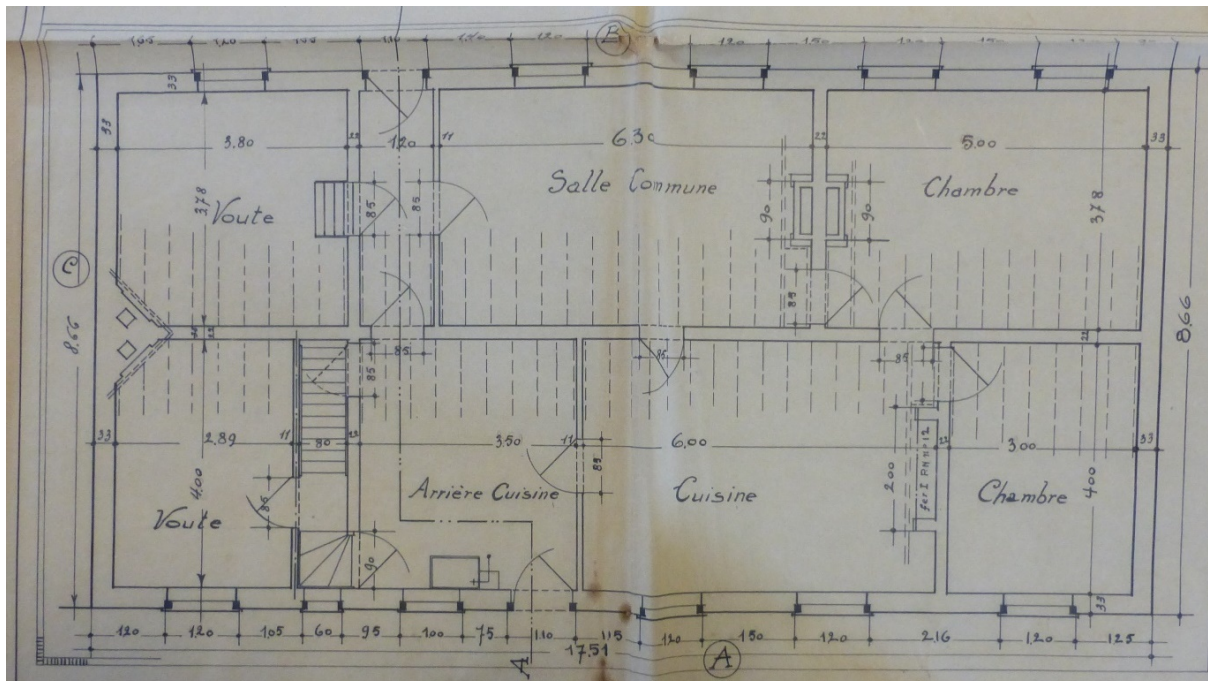

Fig. 46: boerenwoning met een keuken en een achterkeuken en twee opkamers ("voute" met onderliggende kelder). Plattegrond van de boerenwoning van de Pollepelhoeve in Zillebeke, ontworpen door Cyrille Schmidt (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Bij de wederopbouw van het boerenhuis werd de bereiding van het voeder voor de dieren gebannen uit de keuken-woonkamer door een aparte stalkeuken te voorzien.³²² Dit was bijvoorbeeld in het zwaar verwoeste Esen het geval in 20 van de 29 wederopbouwhoeves.³²³ De keuken-woonkamer moest gezellig, lichtig en ruim zijn. Daarom was volgens Henri Vandevelde een oppervlakte van 20 tot 35 m² wenselijk. Voor de reiniging en bereiding van ruwe voedingsproducten werd bij voorkeur – zoals op de Pollepelhoeve (fig. 46) in Zillebeke³²⁴ – een achterkeuken (of "schotelkamer") voorzien, waar het water gemakkelijk kon weggespoeld worden.³²⁵ In Kimmel beschikten de helft van de boerenhuizen van wederopbouwhoeves en in Esen 9 van de 29 hoeves over een achterkeuken.³²⁶ Op grote hoeves – zoals het Oost-Bellegoed (fig. 47) in Ieper³²⁷ – werd voor het personeel soms een aparte keuken (die ook als eetruimte fungeerde) voorzien.³²⁸ Verder bestond de woning uit een familiekamer die qua grootte in verhouding moest staan tot de keuken en achterkeuken.³²⁹

³²² LÉONARD 1916, 20; PIRET 1916, [52].

³²³ HOUBEN 2017, 85.

³²⁴ Komenseweg 30, Zillebeke (Ieper). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

³²⁵ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 58; VANDEVELDE 1917, 10-12; RONSE & RAISON 1918a, I, 41.

³²⁶ HOUBEN 2017, 87.

³²⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Oost-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30592> (geraadpleegd op 16 januari 2020). Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 1263 (hoeve Lemahieu).

³²⁸ RONSE & RAISON 1918a, I, 87-88 & 146.

³²⁹ VANDEVELDE 1917, 11-12.

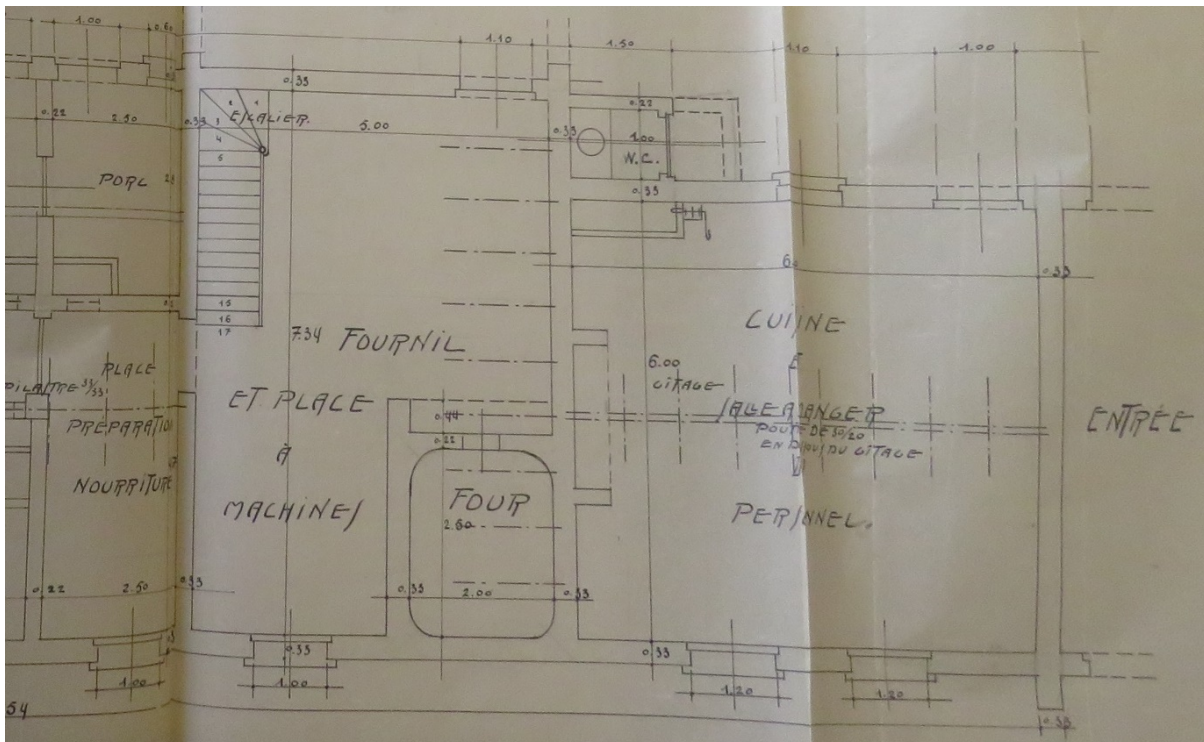

Fig. 47: keuken voor het personeel naast het voederhok van de varkensstal op het Oost-Bellegoed in Ieper, ontworpen door Cyrille Schmidt (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Naargelang de gezinsgrootte werden op de zolderverdieping een aantal slaapkamers voorzien.³³⁰ Alkoven werden voortaan afgezworen.³³¹ Een tweede bouwlaag voor de inrichting van gezonde, droge en goed verluchte slaapkamers werd aanbevolen, maar mocht geenszins “de algemeene schoonheid van het gebouw” schaden.³³² In de praktijk werden boerenwoningen met een bovenverdieping echter maar in beperkte mate gerealiseerd.³³³ Bewaarde voorbeelden zijn te vinden op de hoeve in de Oude Boezingestraat 1 in Elverdinge³³⁴ (fig. 48), de hoeve in de Markizaatstraat 36 in Beselare³³⁵, de hoeve ‘t Kasteelhof in Poelkapelle³³⁶, de hoeve Pilgrimshof* (fig. 49) in Wijtschate³³⁷ en de hoeve Traisnel* in Kemmel³³⁸ (fig. 50). Waar de opkamer bewaard bleef, deed deze doorgaans verder dienst als slaapkamer van het ouderpaar.

³³⁰ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 58; VANDEVELDE 1917, 10-12; RONSE & RAISON 1918a, I, 88.

³³¹ S.N. 1920a, 118-131.

³³² VANDEVELDE 1917, 11.

³³³ LÉONARD 1916, 29; VANDEVELDE 1917, 10; DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 58.

³³⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30703> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

³³⁵ De hoeve in Beselare ontleent bijkomende statigheid aan een vrijstaand poortgebouw. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Herenhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/33087> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

³³⁶ De hoeve in Poelkapelle onderging duidelijk invloed van de Brugse neogotiek. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve ‘t Kasteelhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44133> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

³³⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Pilgrimshof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32758> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

³³⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Herenhoeve Traisnel* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/32634> (geraadpleegd op 28 september 2020).

Fig. 48: boerenwoning met twee bouwlagen op de hoeve in de Oude Boezingestraat 1 in Elverdinge. De hier toegepaste overkragende dakranden werden in de modelboeken voor de wederopbouw afgeraden (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 49: boerenwoning met twee bouwlagen op de hoeve Pilgrimshof* in Wijtschate, wellicht ontworpen door Henri Van Montfort (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Fig. 50: de boerenwoning met twee bouwlagen van de herenhoeve Traisnel* in Kemmel is centraal gelegen op het U-vormige erf (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

De onderliggende kelder won echter aan betekenis door het toenemende belang van de melk-, boter- en kaasnijverheid. Door zelfs een tweede kelder te voorzien – wat trouwens door Vandevelde, De Vuyst, Ronse en Raison werd aangeraden – kon de ene dienen voor de bewaring van voorraden en de andere voor de boter- en kaasbereiding.³³⁹ Deze optie weerspiegelde zich bij wederopbouwhoeves wel eens in de aanwezigheid van twee opkamers zoals bij de boerenwoning van de hoeve Oosthof* in Ramskapelle³⁴⁰ (fig. 51).

Fig. 51: boerenwoning met twee opkamers op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle, ontworpen door Camille Van Elslande (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

De zolder van het boerenhuis verloor in veel gevallen zijn functie als graanstapel. De omvang van te bewaren voorraden was sinds enkele decennia immers fel geslonken.³⁴¹ Bovendien werden veel stallen voorzien van betonnen zolderingen met een veel groter laadvermogen. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de betonnen zoldering in de koestal en de paardenstal van de Kasteelhoeve in Beerst³⁴² en de betonnen zoldering *systeme Moyse*³⁴³ in de koestal en de paardenstal van de hoeve Oosthof* in Ramskapelle³⁴⁴ (fig. 52).

³³⁹ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 62; VANDEVELDE 1917, 10-12; RONSE & RAISON 1918a, I, 88.

³⁴⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

³⁴¹ VANDEVELDE 1917, 11, 31-32.

³⁴² Oostendestraat 87, Beerst (Diksmuide). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Kasteelhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78178> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

³⁴³ De betonnen zoldervloer *systeme Moyse* werd genoemd naar de Luikse uitvinder Simon Moyse en bestond uit holle betonelementen die tussen metalen profielen werden gevat. Haaks op de metalen profielen werden holle betonbalken op holle betonnen zuilen voorzien die in de lengte deze zoldering schraagden.

³⁴⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

Fig. 52: de betonnen zoldering in de koestal van de hoeve Oosthof* in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Per woning was er minstens één buitentoilet (of *'gemak'*), die doorgaans – zoals op de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere³⁴⁵ (fig. 53) en de hoeve in de Diksmuidseweg 97 (fig. 54) in Ieper³⁴⁶ – tegen de woning of – zoals op de hoeve in de Oude Bellewaardestraat 1 (fig. 55) in Ieper³⁴⁷ – tegen een ander hoevegebouw was aangebouwd. Belangrijk was vooral dat het geenszins in verbinding stond met het huis of plaatsen waar voedingsstoffen werden bereid of opgeslagen. Indien de beerputten niet in beton maar in baksteen waren gebouwd, werd aanbevolen deze alleszins te cementeren.³⁴⁸

Fig. 53: het buitentoilet tegen zijgevel van de boerenwoning op de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neyrinck (Onroerend Erfgoed, fotoarchief, circa 1996).

³⁴⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³⁴⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve van het langgestrekte type* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307470>, (geraadpleegd op 6 februari 2020).

³⁴⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307726> (geraadpleegd op 6 februari 2020).

³⁴⁸ S.n. 1920a, 118-131.

Fig. 54: het buitentoilet in de oksel van de koestal en de boerenwoning op de hoeve in de Diksmuidseweg 97 in Ieper (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 55: het buitentoilet in de oksel van de koestal en de paardenstal op de hoeve in de Oude Bellewaardestraat 1 in Ieper (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Het gebruik van door de Dienst der Verwoeste Gewesten ter beschikking gestelde bouwelementen laat zich bij de wederopbouw van boerenwoningen vandaag nog aflezen op de wederopbouwhoeve in de Diksmuidestraat 21 in Bikschote.³⁴⁹ Het smalle vensterraam met bakstenen afzaat (fig. 56a & b) gaat er terug op het model FD 3 van het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* (1920).

Fig. 56a: smal vensterraam met bakstenen afzaat in de boerenwoning van de wederopbouwhoeve in de Diksmuidestraat 21 in Bikschote (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

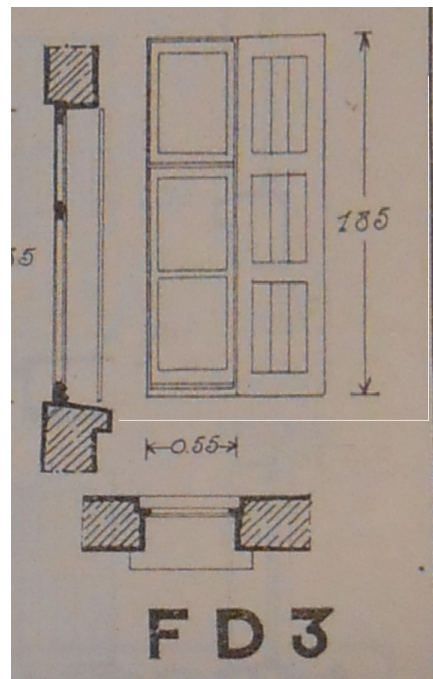

Fig. 56b: smal vensterraam – model FD 3 uit *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* (Collectie Bibliotheek Brugge).

³⁴⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307529> (geraadpleegd op 27 februari 2020).

7.3 DE PERSONEELSKEUKEN EN DE BAKOVEN

Bij grotere hoeves raadden Alfred Ronse en Théodore Raison een tweede keuken voor het personeel aan. Deze “*réfectoire*”, waar het personeel ook al eens kleine werkjes uitvoerde, bevond zich best dichtbij de woning van de landbouwer, zodat deze toezicht kon uitoefenen. Gelinkt aan deze ruimte bevond zich in diverse gevallen ook “*le fournil, et, contre celui-ci, en apprentis, le four à cuire le pain*”, een washok, een kolenkot en twee toiletten (één voor de familie en één voor het personeel).³⁵⁰ Op de hoeves Madelstede* in Boezinge³⁵¹ en West-Bellegoed in Voormezele³⁵² zijn dergelijke lagere gebouwen, aansluitend bij de imposante boerenwoning, bewaard.

Zoals heel wat wederopbouwplannen, alsook het modelboek van Ronse en Raison (1918) en door de Boerenbond ontworpen bouwplannen³⁵³ aangeven, werden de meeste bakovens in het boerenhuis, meer bepaald aan de achterzijde, geïncorporeerd. Dit was onder andere de situatie op de Schoorbakkehoeve in Schore³⁵⁴, de hoeve Kleine Bambrug* in Westende en de hoeve ‘t Geuzegat* (fig. 57) in Mannekensvere.³⁵⁵ Aan de buitenzijde waren de ovens doorgaans herkenbaar aan de schoorsteen of aan het tegen de achtergevel aanleunende lage ovenhuisje. Vrijstaande bakhuizen, kenmerkend voor 18de- en 19de-eeuwse hoeves, werden bij de herinventarisatie van wederopbouwhoeves (2016-2017) nauwelijks aangetroffen. Een zeldzaam voorbeeld van een heropgebouwd tweeledig bakhuis, refererend aan het vooroorlogse type, is bewaard op de hoeve in de Loonsvijverstraat 2 (fig. 58) in Passendale.³⁵⁶ Ook bij de wederopbouw van de inmiddels verdwenen hoeve Deconinck in Sint-Jan werd ten zuiden van het boerenhuis met varkensstal een vrijstaand bakhuis voorzien (fig. 59).³⁵⁷

---

³⁵⁰ Het personeel slaapt niet in deze ruimte, maar wel in de “*dépendances*” van paardenstal en stallen. Zie RONSE & RAISON 1918a, I, 88.

³⁵¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *hoeve Madelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

³⁵² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve West-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30852> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³⁵³ GILOT 1921 (foto’s en grondplannen van hoeves, onder meer in Handzame en Moorslede).

³⁵⁴ RONSE & RAISON 1918a, I, 166 fig. 2.

³⁵⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve De Kleine Bambrug* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118>, *Wederopbouwhoeve ‘t Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 11 januari 2018).

³⁵⁶ De hoeve in de Loonsvijverstraat 2 in Passendale (Zonnebeke) is niet opgenomen in de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed*.

³⁵⁷ ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 1262.

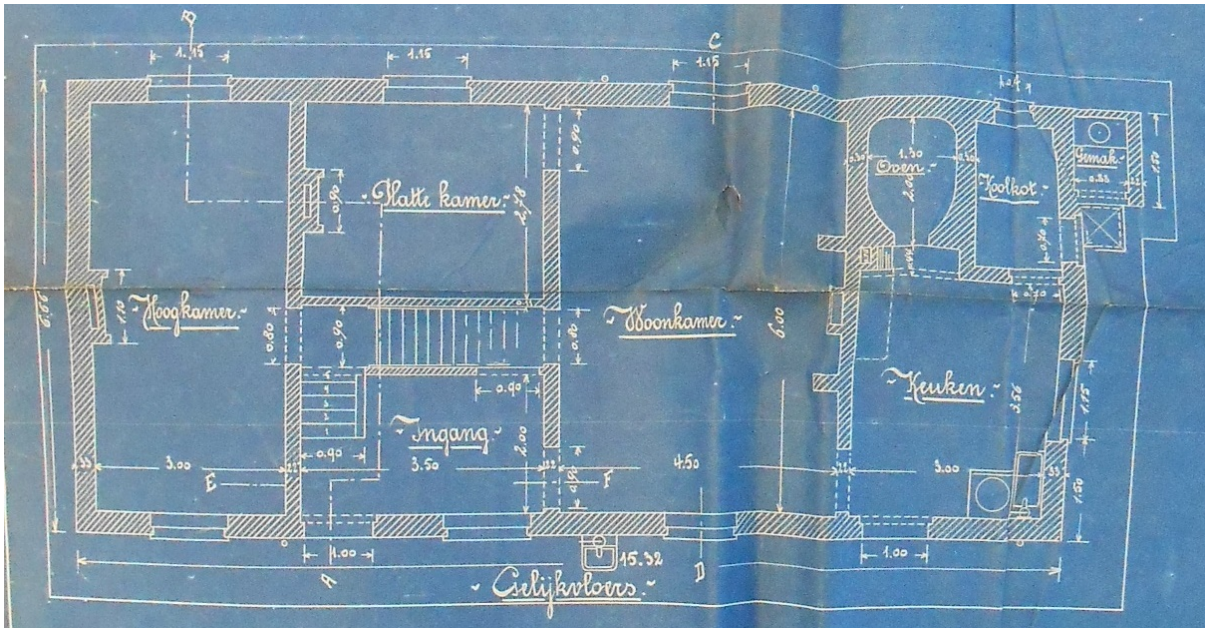

Fig. 57: plattegrond van de boerenwoning van de wederopbouwhoeve 't Geuzegat* in Mannekevere, ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neiryck. Rechtsboven bakoven, kolenhok en buitentoilet (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Fig. 58: oorspronkelijk vrijstaand tweeledig bakhuis op de hoeve Loonsvijverstraat 2 in Passendale (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

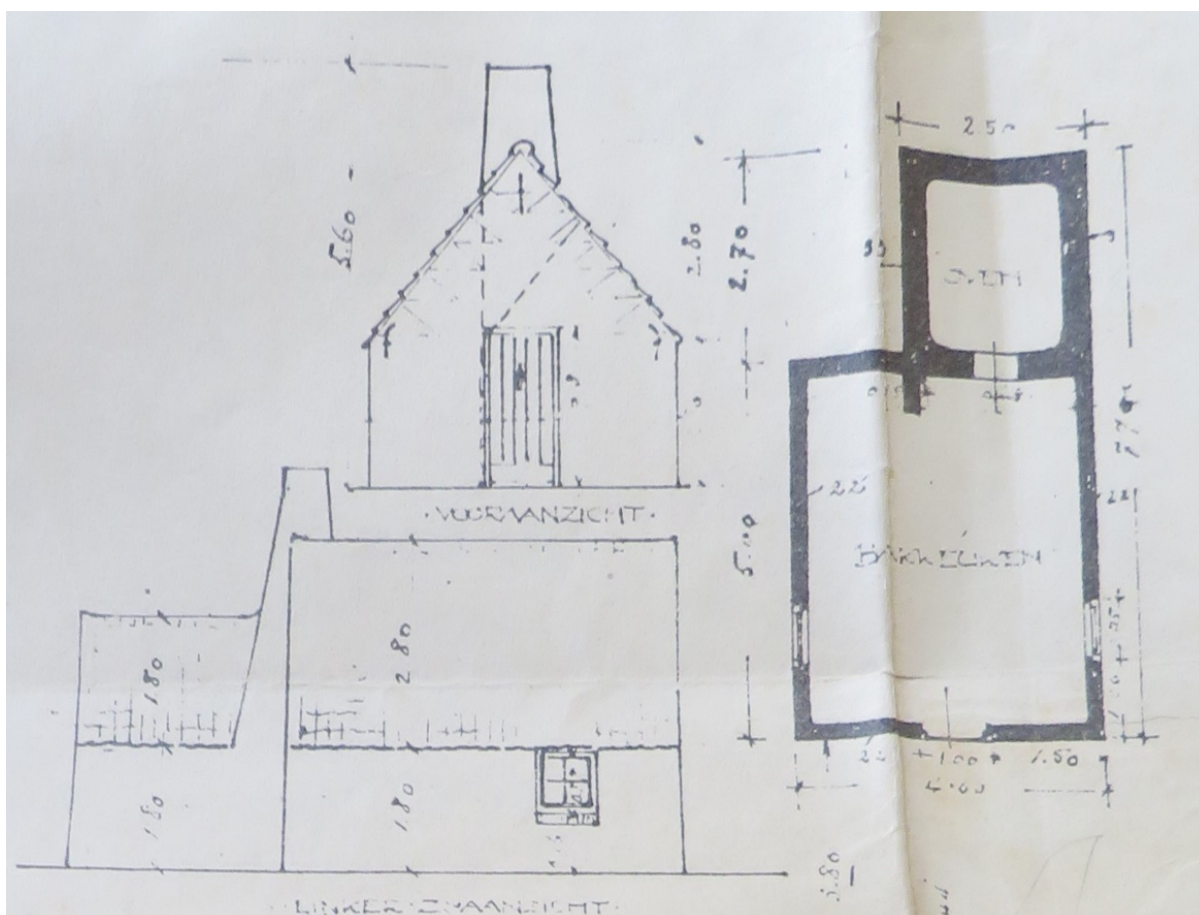

Fig. 59: doorsneden en plattegrond van het bakhuis van wederopbouwhoeve Deconinck in Sint-Jan (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Enigszins verwant aan deze vooroorlogse traditie zijn een aantal wederopbouwhoeves in het gebied ten oosten van Ieper, waarbij het bakhuis geïntegreerd werd in de vrijstaande varkensstal achter de boerenwoning. Voorbeelden zijn de hoeve De Koppeldreve (fig. 60)³⁵⁸ en de hoeve in de Sint-Jansstraat 20³⁵⁹ in Bikschote en de hoeve Foch Farm* in Boezinge.³⁶⁰

Wat de bouw van de oven in het bakhuis betrof, schreef het typebestek van het Ministerie van Staatshuishoudkundige Zaken, dat door de Hoog Koninklijke Commissariaten werd gebruikt, voor om de oven op te trekken in Boomse of gelijksoortige bakstenen en te laten rusten op één of twee gemetselde bogen ("schragen"). De buitenzijde van de oven diende bestreken te worden met een mengsel van klei- en stophaar. Een dubbele ovendeur van ongeveer 50 op 38 cm, stevig verankerd in het metselwerk en voorzien van een houten handgreep, sloot de oven af. Ook diende de oven over een schuifrooster te beschikken, die voorzien was van een bak met draagband in sterk plaatijzer voor het storten van de houtskool.³⁶¹

³⁵⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Koppeldreve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307528> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

³⁵⁹ Deze hoeve is niet opgenomen in de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed*.

³⁶⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Foch Farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307057> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

³⁶¹ 'Beschrijvend bestek van het Ministerie van Staatshuishoudkundige Zaken. Hoog Koninklijk Commissariaat voor de Zuidelijke Streek van West-Vlaanderen. Toegevoegd Koninklijk Commissariaat der omstreken van Yper' (Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 12964 (heropbouw hoeve Vandewalle, eigendom van burggraaf du Parc).

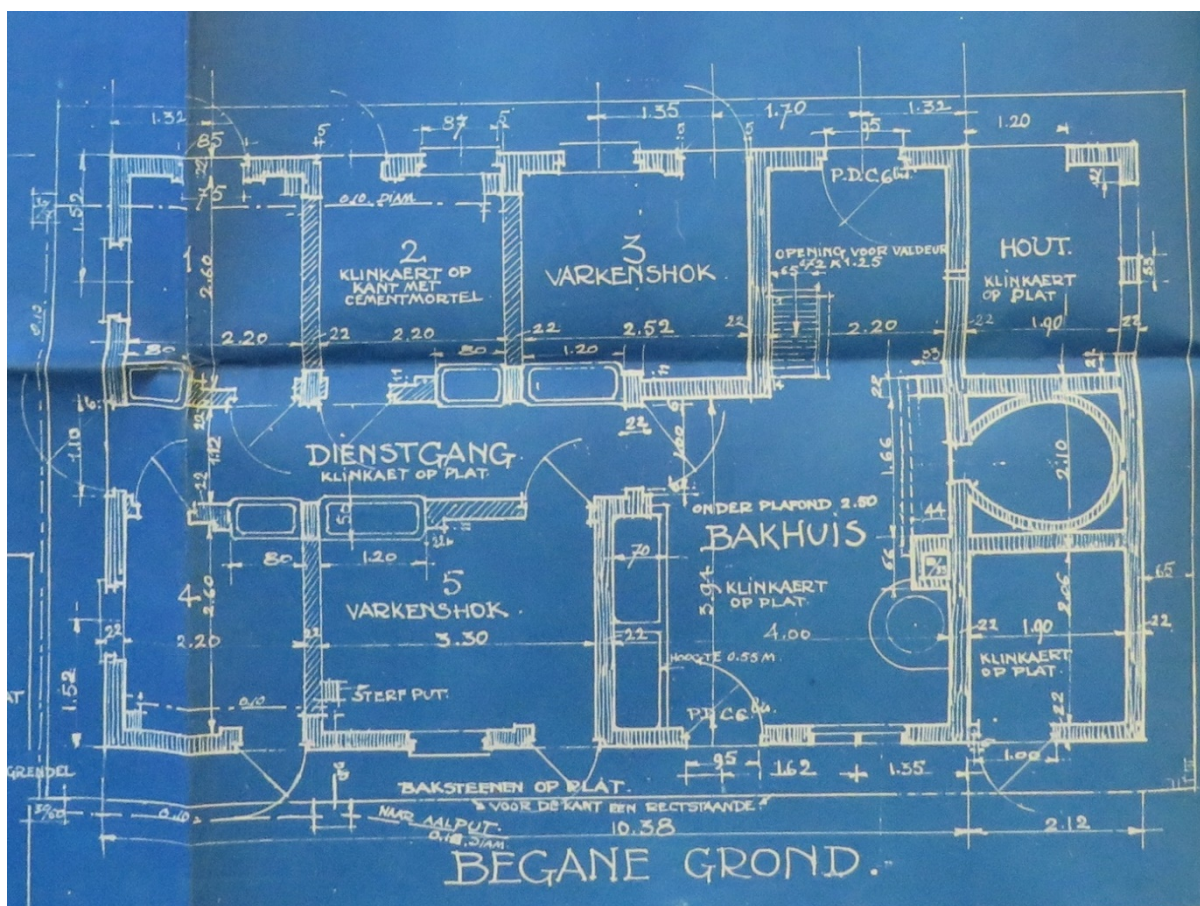

Fig. 60: plattegrond van de achter de boerenwoning gelegen varkensstal van de wederopbouwhoeve De Koppeldreve in Bikschote, met geïntegreerde bakoven en houtkot (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

7.4 DE STALKEUKEN(S) OF HET VOEDERHOK

In het ideale scenario stond het woonhuis los van de andere hoevegebouwen. Indien dit niet kon, zoals op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle³⁶², dan leunde het woonhuis best niet rechtstreeks tegen de stallen aan. Met een tussenliggende stalkeuken of voederplaats, die de al te sterke en onaangename geuren van de stal opving, werd een hygiënische buffer gecreëerd.³⁶³ Bovendien was deze locatie voor een stalkeuken zeer functioneel. Ze volgde immers de agenda van de boer, die de dag begon met het voeren van het vee.³⁶⁴ Bij kleinere hoeves van het langgeveltype daarentegen, zoals onder meer gebouwd door de Boerenbond, was deze scheiding niet evident en kon de stalling zich toch naast het huis bevinden. Het hoefetje aan de Houtlandstraat 3 in Vladslo vormt een goed voorbeeld van een hoeve waarbij het huis, de stal en de schuur onder één dak gevat zijn.³⁶⁵ Een andere kleine wederopbouwhoeve van het langgeveltype is de hoeve in de Diksmuidseweg 97 (fig. 61) in Ieper.

³⁶² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

³⁶³ Léonard 1916, 20; Giele, Pepermans, Graftiau, Maukels, Bouckaert, Cassiers, Puissant, Creten, Huart & Vaes 1916, 11-12; Ronse & Raison 1918a, I, 87; S.n. 1920a, 118-131.

³⁶⁴ DE VUYST 1913, 58-59.

³⁶⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Boerenarbeiderswoning* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78567> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

Fig. 61: kleine wederopbouwhoeve van het langgeveltype in de Diksmuidseweg 97 in Ieper, ontworpen door architect Julien Kreuwels (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 62a: het tussen de paardenstal en de koestal gelegen voederhok op de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 62b: het voederhok op de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 63: het voederhok voor de paardenstal op de hoeve Madelstede* in Boezinge, ontworpen door architect Cyrille Schmidt, is voorzien van een bredere poort. Rechts sluit de varkensstal onder hoger zadeldak aan (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Wanneer de boerenwoning losstond van de hoevegebouwen, zoals op de hoeve 't Geuzengat* (fig. 62a & b) in Mannekensvere (Middelkerke) of de hoeve Madelstede* (fig. 63) in Boezinge³⁶⁶, werd de stalkeuken of het voederhok voorzien in het verlengde van de stallen. De zoldering was er niet altijd even hoog als in de stallen. Door een lager plafond ontstond er op de zolderverdieping immers meer ruimte voor de inrichting van een comfortabele en hygiënische kamer voor de stalknecht.³⁶⁷

De uitrusting van de stalkeuken of het voederhok voor de bereiding van het veevoeder bestond veelal uit een pomp, een snijmachine, een breker, reservoirs voor vloeibaar voedsel en een kookketel. Soms was er ook een drafsilo voorzien.³⁶⁸

Bij de stalkeuken hoorde ook wel eens een melkhuis, ofschoon een koele kelder de meest aangewezen plaats was voor een melkerij. Een goed voorbeeld is het Oosthof* in Ramskapelle³⁶⁹ (fig. 64). Om de melkstal, die zeker 's zomers zo fris mogelijk moest gehouden worden, te beschermen tegen de zon, werd aan de voorzijde veelal een luifel met een pomp voorzien. Onder dit afdak werd op regendagen het gereedschap van de melkstal en de keuken gereinigd.³⁷⁰ Ook voor de koelte was het aanbevolen om het melkhuis naar het noorden te oriënteren.³⁷¹

³⁶⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³⁶⁷ RONSE & RAISON 1918a, I, 104.

³⁶⁸ VANDELDE 1917, 12-15; RONSE & RAISON 1918a, I, 104.

³⁶⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

³⁷⁰ RONSE & RAISON 1918a, I, 89.

³⁷¹ PIRET 1916, [52]; GIELE, PEPEMANS, GRAFTIAU, MAUKELS, BOUCKAERT, CASSIERS, PUISSANT, CRETEN, HUART & VAES 1916, 11.

Fig. 64: arcade van drie rondbogen met toegang tot het melkhuis en het voederhok tussen de boerenwoning en de koestal op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle, ontworpen door architect Camille Van Elslande (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Ook de paardenstal had een eigen voederhok, dat veelal uitgerust was met onder meer een breker, een strosnijder, een pomp of - als er een waterleidingsysteem onder druk aanwezig was - een kraan. Ook stond hier de haverbak en werd er 's zomers klaver bewaard. Om praktische en hygiënische redenen bevond de kamer van de paardenknecht die altijd bij de paarden bleef, zich boven of naast dit voederhok.³⁷²

7.5 DE KOESTALLEN

Vóór de Eerste Wereldoorlog lieten de stallingen veelal te wensen over. Op veel boerderijen stond het vee in een ruime overgrote plaats, die over geen vensters beschikte. Enkel een poort, die 's zomers open stond en 's winters dicht was, zorgde voor de nodige verluchting en verlichting. In deze niet gevloerde ruimte, waar de mest werd opeengehoopt, stond het vee verspreid. Langs de zijanten vonden maar al te dikwijls het paard, de varkens en de kiekens hun schuilplaats.³⁷³ Bovendien waren de meeste stallen te klein voor het aantal gestalde dieren. De luchtkwaliteit was er dan ook veelal slecht, waardoor de stal snel een oord van ziektekiemen werd.³⁷⁴ Ook waren vele voederbakken nog vervaardigd uit hout, waardoor ze gemakkelijk beschadigd werden en moeilijk te reinigen waren. Daar ze bovendien soms gemeenschappelijk waren, werkten ze de overdracht van ziekte in de hand.³⁷⁵

Bij de wederopbouw van koestallen werd in de regel uitgegaan van drie belangrijke uitgangspunten. Vooreerst werd veel meer aandacht geschonken aan het dierenwelzijn door het vee te beschermen tegen koude, warmte en regen en hen de nodige rust te verzekeren. Tevens werd meer dan voorheen ingezet op een maximaal rendement door nauwlettender de verhouding tussen het product en het geconsumeerde veevoeder op te volgen.³⁷⁶ Daartoe was het belangrijk om altijd over droge, propere, goed verlichte en verluchte en van kwalijke geuren ontdane koestallen te beschikken. Verder werd ook een gemakkelijker manier van het verzamelen van de mest nagestreefd.³⁷⁷

³⁷² RONSE & RAISON 1918a, I, 111.

³⁷³ VANDEVELDE 1917, 8-9.

³⁷⁴ VANDEVELDE 1917, 15.

³⁷⁵ DE VUYST 1913, 76; VANDEVELDE 1917, 19.

³⁷⁶ VANDEVELDE 1917, 10 & 19-21.

³⁷⁷ LÉONARD 1916, 20; VANDEVELDE 1917, 21; RONSE & RAISON 1918a, I, 92.

Alfred Ronse en Théodore Raison hielden voor het stallen van koeien vier staltypes voor. Een eerste model betrof een stalinterieur met een staanplaats voor de koeien met individuele voederbak en daarachter een goot en een gang, die zowel als mest- als voedergang fungeerde (fig. 65). De koestallen op bijvoorbeeld de hoeve 't Geuzegat* (fig. 66) in Mannekensvere³⁷⁸ zijn op deze wijze ingericht. Een variëte daarop voorzag een voedergang³⁷⁹ vóór de staanplaats van de koeien (fig. 67), zoals onder meer toegepast op de hoeve Cense du Don (fig. 68) in Nieuwkerke.³⁸⁰ Het derde model betrof het stallen van twee rijen koeien door uiterst links en uiterst rechts een staanplaats met voederbak te voorzien met daartussen een goot, een gang en opnieuw een goot. De centrale gang deed er dienst als mest- en voedergang. Van dit model, dat het veelvuldigst voorkwam, zijn toepassingen te vinden op onder meer de Pollepelhoeve in Zillebeke³⁸¹, de hoeve Traisnel* in Kemmel (fig. 69)³⁸² en de hoeve in de Zonnebekastraat 99 (fig. 70) in Langemark. Een vierde type, ook wel eens een 'Hollandse stal' genoemd, werd gevormd door centraal tussen twee rijen koeien een voedergang te voorzien, die geflankeerd werd door een ligplaats met voederbak, een goot en een mestgang (fig. 71).³⁸³ Dit model, dat vooral werd aanbevolen bij een grote veestapel, liet toe om de veevoeder door middel van een verschuifbare bak, opgehangen aan een profiel, zonder al te veel mankracht tot bij de dieren te brengen (fig. 72).³⁸⁴ Een nog bewaard voorbeeld hiervan vormt de koestal op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle (fig. 73).³⁸⁵ Dit verhandelingsysteem genoot bij Ronse en Raison de voorkeur boven een karretje op een Decauville'spoor, dat bijvoorbeeld in de eveneens volgens dit model gebouwde koestal op de hoeve in de Nieuwstraat 11 in Kemmel werd toegepast (fig. 74).³⁸⁶ Ook op diverse andere hoeves werd dit verhandelingsysteem op rails aangewend. Een uitgebreid smalsporennet met draaicirkels is bijvoorbeeld bewaard op de hoeve Boskasteel* in Poelkapelle (fig. 75).³⁸⁷

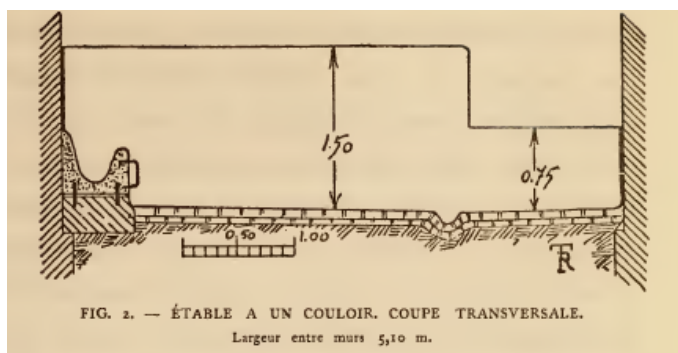

Fig. 65: (model 1) dwarsdoorsnede van koestal met een staanplaats voor de koeien met voederbak en daarachter een goot en een gang (Ronse & Raison, 1918, deel I).

³⁷⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

³⁷⁹ Voor de voedergang werd een breedte van minstens 1 tot 1,25 m aanbevolen. Zie PIRET 1916, [50].

³⁸⁰ Mitoyenstraat 5, Nieuwkerke (Heuvelland). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Cense du Don* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32707> (geraadpleegd op 4 februari 2020).

³⁸¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

³⁸² Lokerstraat 49, Kemmel. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Herenhoeve Traisnel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32634> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

³⁸³ RONSE & RAISON 1918a, I, 14 (inleiding) & 92-133.

³⁸⁴ RONSE & RAISON 1918a, I, 94.

³⁸⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

³⁸⁶ ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 307466 (eigendom van Bruneel de la Warande, Kemmel; pachter Van den Berghe-Van Heule).

³⁸⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Hoeve Boskasteel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44146> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

Fig. 66: hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere. Koestal met een staanplaats met voederbak voor de koeien, een goot en een gang (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

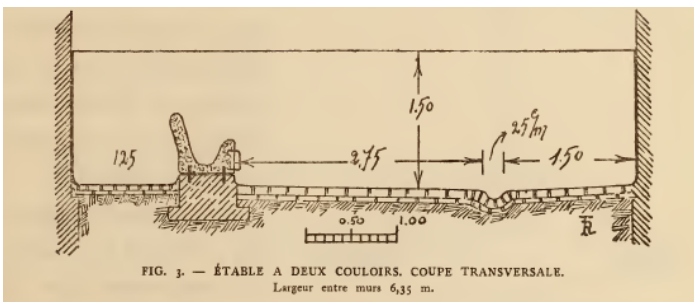

Fig. 67: (model 2) dwarsdoorsnede van koestal met een voedergang vóór de staanplaats van de koeien (Ronse & Raison 1918a, I).

Fig. 68: de koestal op de hoeve Cense du Don in Nieuwkerke, een voorbeeld van het tweede model. Hierbij bevindt zich vóór de staanplaats van de koeien een voedergang (zwarte pijl) (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

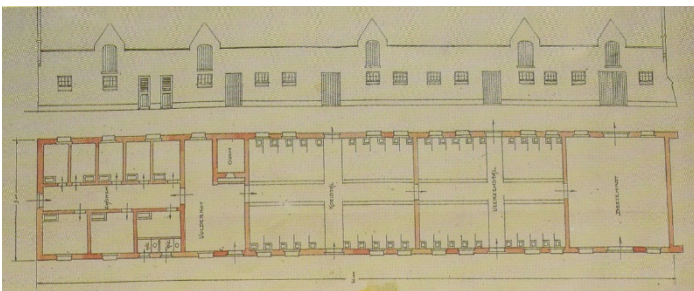

Fig. 69: (model 3) de stalvleugel met varkensstal, voederkot en koestal op de hoeve Traisnel* in Kemmel (Archief Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, W0551).

Fig. 70: de koestal op de hoeve in de Zonnebekerstraat 99 in Langemark beantwoordt aan het derde model. Hierbij is de centrale voedingang geflankeerd door twee goten (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

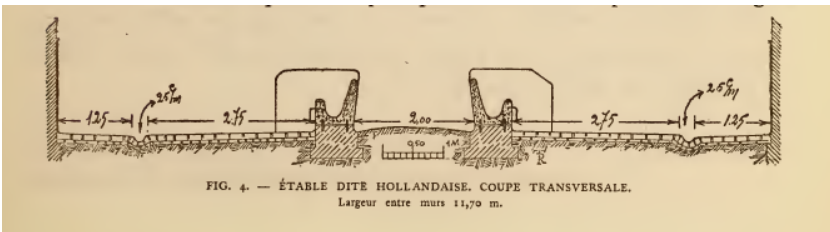

Fig. 71: (model 4) dwarsdoorsnede van koestal met een centrale voedingang, geflankeerd door achtereenvolgens voederbakken, een staanplaats voor de koeien, een goot en een mestgang (Ronse & Raison 1918a, I).

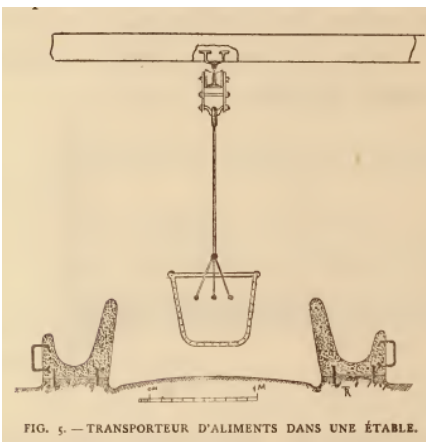

Fig. 72: het profiel voor de verrijdbare voederbak, opgehangen aan een I-profiel boven de centrale voedingang (Ronse & Raison 1918a, I).

Fig. 73: de koestal op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle beantwoordt aan het vierde model. De centrale voedingang wordt geflankeerd door achtereenvolgens voederbakken, een staanplaats voor de koeien, een goot en een mestgang (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

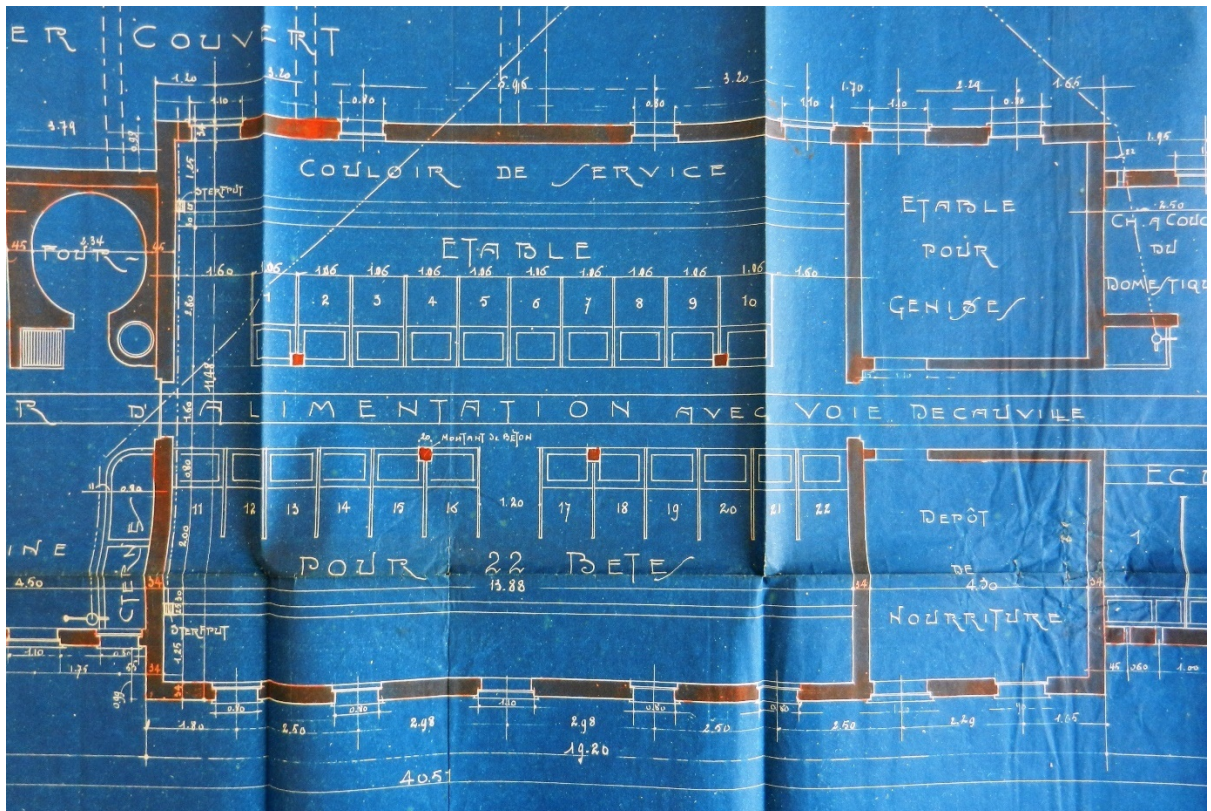

Fig. 74: plattegrond van koestal met een centrale voedingang met Decauvillespoor, geflankeerd door achtereenvolgens voederbakken, een staanplaats voor de koeien, een goot en een mestgang. Hoeve in de Nieuwstraat 19 in Kemmel (Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten).

b

Fig. 75: het smalsporennet (a) met draaicirkels (b) op de hoeve Boskasteel* in Poelkapelle (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Voor de bevoering van de koestallen werd geopteerd voor een hard, niet-poreus materiaal, zoals baksteen of porfiersteen, met een ruw loopvlak en gemetseld met een cementmortel.³⁸⁸ Gelegd onder een lichte helling lieten de vloeren gemakkelijk vloeibare ontlasting en reinigingswater afvloeien naar de beerputten.³⁸⁹ De bij voorkeur halfronde goten³⁹⁰ voor de afvloe van de urine bevonden zich achter de dieren, evenwijdig met de gangen. Veelal werd een geurafsnijder voorzien om de op de goot aansluitende ondergrondse afvoerkanalen naar de aalput af te sluiten en de slechte geuren en het ammoniakgas buiten te houden.³⁹¹

De aalput, die zich bij voorkeur niet onder de stallen bevond, had in principe een omvang die overeenkwam met minstens zes maanden vloeibare dierenmest. Uiterst belangrijk was een volledige waterdichtheid om het besmetten van het drinkwater te vermijden.³⁹² Bevond de aalput zich toch onder de stal, dan was de stevigheid van het gewelf zeer belangrijk.³⁹³ Om de aal op te pompen stond tegen de erfmuur van de stal, zoals op de hoeve 'Rozenhof' in Langemark³⁹⁴, soms een stationaire aalpompe (fig. 76).

Fig. 76: aalpompe bij de stallen van de wederopbouwhoeve Rozenhof in Langemark (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Voor de tussenschotten of slieten in de koestal werd ofwel Doornikse kalksteen of, wat goedkoper was, gewapend beton aangewend zoals in de Pollepelhoeve (fig. 77) in Zillebeke.³⁹⁵ Beton vond in stallen ook andere toepassingen. Zo waren de individuele eetbakken soms uit gewapend beton. Was dit niet het geval, dan waren ze opgemetseld in harde bakstenen met vorst- of nokpannen voor de bodem en volledig ingestreken met een kwalitatieve cement. De breedte en de diepte van de eetbakken varieerde, net als de hoogte waarop ze werden opgesteld, naargelang de leeftijd van de dieren.³⁹⁶

³⁸⁸ LÉONARD 1916, 47; VANDELDE 1917, 16; GIELE 1918, 28; RONSE & RAISON 1918a, I, 94-95; PIRET 1916, [49].

³⁸⁹ Een helling van 1,5 tot 2 cm per meter werd daarbij aangeraden. Zie GIELE 1918, 28; LÉONARD 1928, 47).

³⁹⁰ Deze halfronde vorm vergemakkelijkte het reinigen en zorgde ervoor dat de dieren zich niet kwetsten. Zie RONSE & RAISON 1918a, I, 95.

³⁹¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 94-95.

³⁹² RONSE & RAISON 1918a, I, 105 ; LÉONARD 1928, 47.

³⁹³ LÉONARD 1928, 47.

³⁹⁴ Eeckhoutmolenstraat 14, Langemark. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307530> (geraadpleegd op 24 februari 2020)

³⁹⁵ RONSE & RAISON 1918a, I, 96.

³⁹⁶ RONSE & RAISON 1918a, I, 96.

Fig. 77: betonnen tussenschotten in de koestal van de Pollepelhoeve in Zillebeke. Zie ook het plafond van tussen I-profielen gevatte betonnen gewelven (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 78: de betongewelven, geschraagd door betonnen dwarsbalken en zuilen, in de koestal op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Ook het plafond, dat zich best op 2,80 tot 3,20 m boven de vloer bevond³⁹⁷, werd veelal in gewapend beton uitgevoerd. Hiervan bestonden veel varianten. Zo werden in de koestal op de hoeve Oosthof* (fig. 78) in Ramskapelle³⁹⁸, op de Pollepelhoeve in Zillebeke³⁹⁹ en het Pilgrimshof* in Wijtschate⁴⁰⁰ betongewelven gevat tussen ijzeren I-profielen. Gerenommeerd waren toen ook de procedés die door Charles Casteleyn uit Sint-Kruis bij Brugge werden gebreveteerd (fig. 79).⁴⁰¹

³⁹⁷ GIELE 1918, 25; RONSE & RAISON 1918a, I, 100.

³⁹⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

³⁹⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴⁰⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Pilgrimshof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32758> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴⁰¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 100.

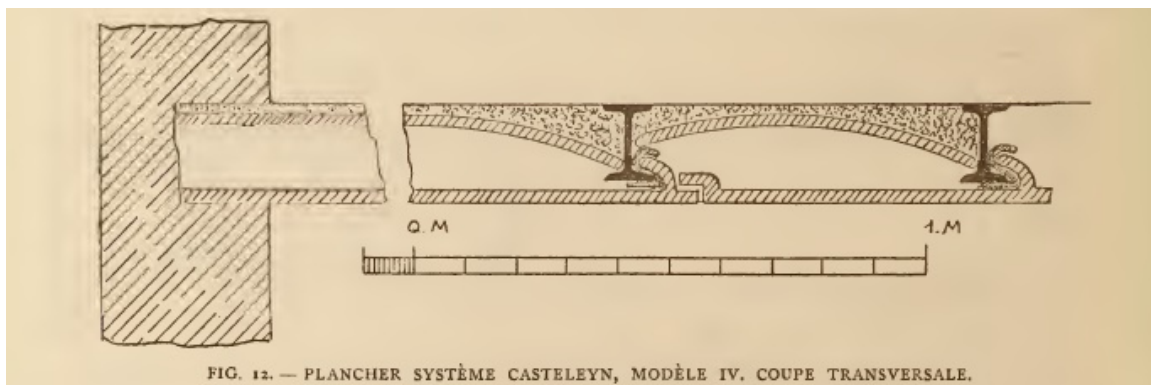
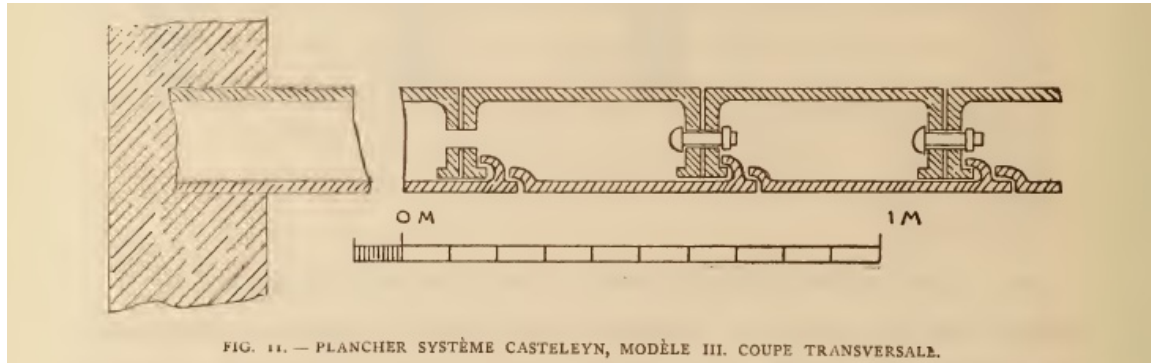
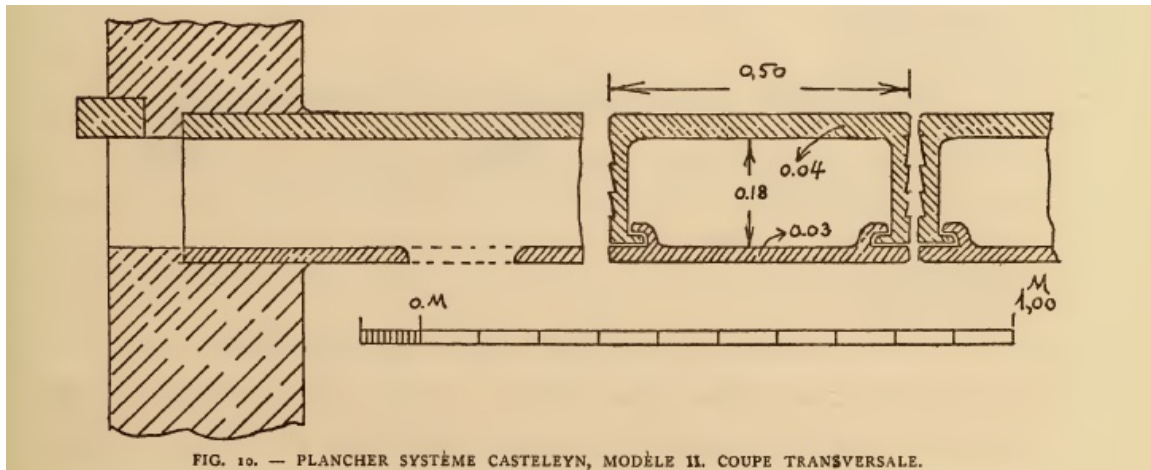
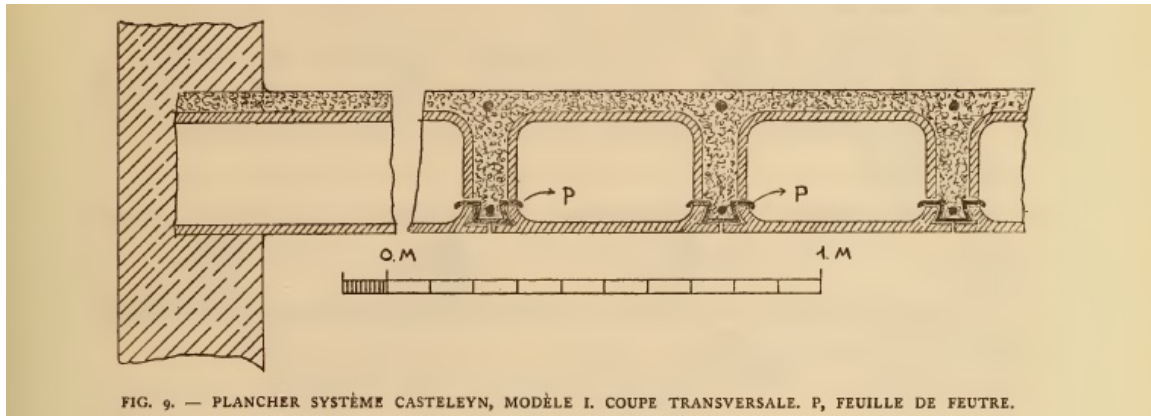

Fig. 79: (a-b-c-d): het door Alfred Ronse en Théodore Raison aanbevolen betongewelvenprocédé Casteleyn (Ronse & Raison 1918a, I).

Eén van die toepassingen werd aangewend in de koestal van de hoeve Kleine Bamburg* (fig. 80) in Westende (Middelkerke).⁴⁰² Voor de betonnen plafonds in de stallen op het West-Bellegoed (fig. 81) in Voormezele⁴⁰³ stond het Oudenaardse aannemersbedrijf J. Van Overmeire & U. Devos in, dat publicitair ook uitpakte met zijn expertise inzake gewapend beton.⁴⁰⁴

Fig. 80: betonnen zoldering volgens het procédé Casteleyn in de koestal op de hoeve Kleine Bamburg* in Westende (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 81: het door Van Overmeire & Devos voorziene betonplafond in de stallen op het West-Bellegoed in Voormezele (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Betonnen overdekkingen leenden zich best voor het stapelen van veevoeder of het bergen van granen op de bovenliggende zolders. Niettemin werd soms – zoals op de hoeves Foch Farm* (fig. 82) en Madelstede* in Boezinge⁴⁰⁵ en de hoeve in de Diksmuidseweg 97 in Ieper⁴⁰⁶ – toch nog geopteerd voor zolderingen die voor de oorlog veelvuldig voorkwamen, zoals de typisch 19de-eeuwse bakstenen troggewelven tussen ijzeren I-profielen. Een andere toepassing bestond uit leggers in holle baksteen van het stelsel Hennuyères.⁴⁰⁷ Ook werd nogal eens halstarrig teruggegrepen naar een ten zeerste afgeraden goedkope maar onveilige zoldering van sparren (“diltpersen”⁴⁰⁸) die naast elkaar op balken of liggers werden gelegd en bovenaan met stukadoormortel of stroleem⁴⁰⁹ werden bestreken. De staldampen drongen doorheen deze zolderingen en bedierven de hooivoorraden op de zolder.⁴¹⁰ Gangbaar bleven ook de gewone plankenvloer, waartegen een plafond was aangebracht. Deze had echter het nadeel onderhevig te zijn aan vochtigheid en in de holte tussen plafond en plankenvloer ratten en muizen te herbergen.⁴¹¹ Bovendien vormden houten zolderingen sowieso een veel groter

⁴⁰² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve De Kleine Bamburg* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118> (geraadpleegd op 11 januari 2018).

⁴⁰³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve West-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30852> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁴⁰⁴ In zijn briefhoofd gaf het Oudenaardse bouwbedrijf J. Van Overmeire & U. Devos als specialiteiten ‘fabriekbouw’ en ‘gewapend beton’ op. Zie ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 4105.

⁴⁰⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Foch Farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307057>, *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

⁴⁰⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve van het langgestrekte type* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307470> (geraadpleegd op 29 januari 2020).

⁴⁰⁷ LÉONARD 1928, 47.

⁴⁰⁸ *Diltpersen* zijn de ongeschaafde losse rondhouten (bestaande uit balkjes, palen of stokken) waaruit de zoldering (dilt) van een stal bestond (DE BO 1873, I, 234).

⁴⁰⁹ Stroleem bestond uit leemspecie dat met afvalproducten van het vlaszwingelen vermengd werd.

⁴¹⁰ VANDEVELDE 1917, 16-19.

⁴¹¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 100-103.

risico op hoevebranden, zeker zolang de petroleumlampen en acetyleenverlichting niet door een elektrische verlichting waren vervangen.⁴¹²

Fig. 82: zoldering van troggewelven in de koestal op de hoeve Foch Farm* in Boezinge (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Fig. 83: gepleisterd plafond op het voor de huisvesting van de knechten voorbehouden deel van de zolder boven de koestal van de hoeve Pilgrimshof* in Wijtschate (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Om de zolders van de stal volledig droog te houden werden tussen de pannenlatten soms – zoals op de hoeve Pilgrimshof* (fig. 83) in Wijtschate⁴¹³ – plafondlatten voorzien die zoals een gewoon plafond met specie werden geplamuurd. Enkele, met metaaldraad tegen de vogels afgesloten duivenpannen zorgden veelal voor de ventilatie. Voor de verlichting van de zolders zorgden ofwel dakvensters, ofwel vensterramen in de topgevels.⁴¹⁴ De varkensstal op de hoeve Boskasteel* in Poelkapelle⁴¹⁵ werd voorzien van dakvlakraampjes. Naar deze zolders leidden bijna altijd houten steektrappen met een trapleuning.⁴¹⁶ Op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle⁴¹⁷ of de Pollepelhoeve in Zillebeke⁴¹⁸ bevindt deze steektrap naar de voorraadzolder zich nog altijd in de stalkeuken.

Voor het dierenwelzijn werden voldoende verluchting en verlichting voortaan veel meer centraal gesteld. Daartoe werden in eerste instantie voldoende deuren en ramen voorzien. De staldeuren bestonden bewust uit twee delen en waren minstens 1,15 tot 1,30 m breed en 2,20 tot 2,30 m hoog. Ze draaiden altijd langs buiten open en konden aan de buitengevel worden vastgelegd. Schuifdeuren

⁴¹² VANDEVELDE 1917, 19; RONSE & RAISON 1918a, I, 71.

⁴¹³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Pilgrimshof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32758> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴¹⁴ RONSE & RAISON 1918a, I, 104.

⁴¹⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Hoeve Boskasteel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44146> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

⁴¹⁶ RONSE & RAISON 1918a, I, 103.

⁴¹⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

⁴¹⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

in stallen hadden het nadeel niet tochtvrij te zijn.⁴¹⁹ Om rechtstreekse koude luchtstromen op de dieren te vermijden werd voor de vensterramen de voorkeur gegeven aan kantelramen (fig. 84) met een gangbare breedte van 0,75 tot 0,85 cm en een hoogte van 0,45 tot 0,55 cm,⁴²⁰ zoals op de Kasteelhoeve (fig. 85) in Beerst.⁴²¹ Volgens Edward Léonard was het ook aangewezen om de ramen te vervaardigen in gegoten beton, beter dan in hout.⁴²²

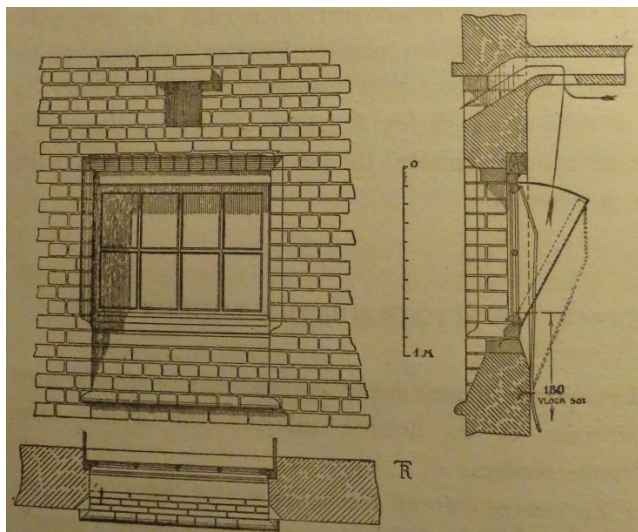

Fig. 84: schets van een kantelraam voor verluchting in de stallen van een moderne hoeve (Vandevelde 1917).

Fig. 85: kantelraam in stalling op de Kasteelhoeve in Beerst (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Voor bijkomende ventilatie werden in het plafond of ter hoogte van het plafond in de buitenmuren – zoals op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle⁴²³ (fig. 86) en de hoeve Foch Farm* in Boezinge⁴²⁴ – openingen voorzien langs waar de bedorven lucht kon ontsnappen. Om nog beter te ventileren werden in de muurdikte ook wel eens echte schoorstenen uitgespaard die boven de nok van de stal uitkwamen (fig. 87).⁴²⁵ Dit is bijvoorbeeld nog het geval op de hoeve De Roode Poort (fig. 88) in Westende⁴²⁶ en de hoeve Foch Farm* (fig. 89) in Boezinge⁴²⁷. Deze trekschouwen waren vooral 's winters van nut als de deuren en vensters dicht bleven.⁴²⁸ Voldoende licht was vooral noodzakelijk om de stallen grondig te kunnen reinigen. Om het licht zo diep mogen in de stal te laten binnenvallen, werden de vensterramen best zo hoog mogelijk geplaatst.⁴²⁹ Te veel rechtstreeks licht op het gezicht van de dieren diende echter vermeden te worden.⁴³⁰

⁴¹⁹ PIRET 1916, [50]; LÉONARD 1928, 47.

⁴²⁰ VANDELDE 1917, 20. Als verhouding van de breedte tot de hoogte werd 5 op 3 voorgehouden. Zie GIELE 1918, 25-27 en RONSE & RAISON 1918a, I, 98-99.

⁴²¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Kasteelhoeve* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78178> (geraadpleegd op 29.09.2020).

⁴²² LÉONARD 1928, 47.

⁴²³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

⁴²⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Foch Farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307057> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

⁴²⁵ Giele, Pepermans, Graffiau, Maukels, Bouckaert, Cassiers, Puissant, Creten, Huart & Vaes 1916, 14; Ronse & Raison 1918a, I, 98-99.

⁴²⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁴²⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Foch Farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307057> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

⁴²⁸ DE VUYST 1913, 64; VANDELDE 1917, 20; LÉONARD 1928, 47.

⁴²⁹ LÉONARD 1928, 47.

⁴³⁰ RONSE & RAISON 1918a, I, 98-99.

Fig. 86: ventilatieopeningen in de buitenmuren van de koestal op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle, ontworpen door Camille Van Elslande (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

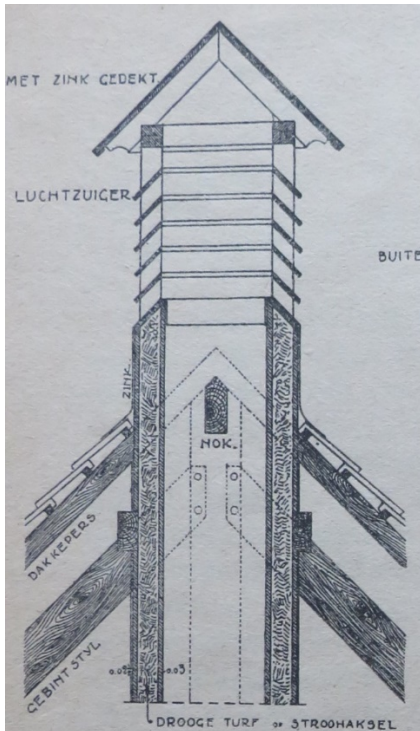

Fig. 87: doorsnede van een ventilatieschoorsteen op de stal van een moderne hoeve (Vandevelde 1917).

Fig. 88: ventilatieschoorsteen (of trekschouw) op koestal van de hoeve De Roode Poort in Westende (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 89: ventilatieschoorsteen (of trekschouw) op koestal van de hoeve Foch Farm* in Boezinge (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Om vuiligheid te weren en het reinigen te vergemakkelijken werden de binnenmuren doorgaans ook over hun gehele oppervlak effen geplamuurd en de hoeken afgerond. Ook werden de muren tot op een hoogte van 1,30 tot 1,50 meter onderaan voldoende dik gecementeerd om bestand te zijn tegen stoten van de hoorns.⁴³¹ Alles werd minstens één keer per jaar ook nog gewit met een kalkmelk waaraan een ontsmettingsmiddel zoals carbolzuur werd toegevoegd.⁴³²

⁴³¹ PIRET 1916, [49]; VANDEVELDE 1917, 16.

⁴³² VANDEVELDE 1917, 23; GIELE 1918, 27; RONSE & RAISON 1918a, I, 93, 100; LÉONARD 1928, 47.

Veel concrete inlichtingen over de herkomst van de gebruikte bouwmaterialen zijn er niet. Sporadisch informeren archiefonderzoek of onderzoek op de hoeve ons over het gebruik van gestandaardiseerde bouwelementen die door de Dienst der Verwoeste Gewesten werden aangeboden. Materiële bewijzen zijn onder andere nog terug te vinden op de hoeve De Koppeldreve in Bikschote.⁴³³ In de erfgevel van de koestal zijn nog twee staldeuren naar het model PB1 uit het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* (1920) bewaard (fig. 90a & b) (zie bijlage 1). De staldeur met bovenlicht in de aanpalende paardenstal stemt overeen met het model PB2 uit hetzelfde handboek (fig. 91a & b). Het model PBC1 laat zich herkennen in de staldeuren op de hoeve in de Peperstraat 11 in Langemark (fig. 92a & b).

Fig. 90a: staldeur van de koestal op de hoeve De Koppeldreve (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

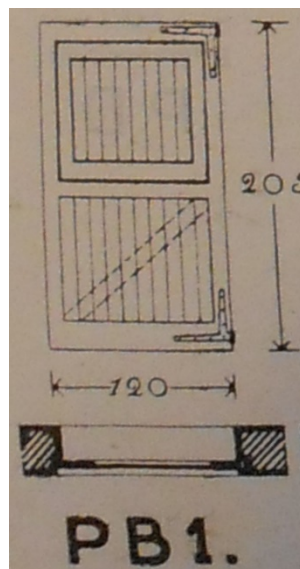

Fig. 90b: staldeur – model PB1 uit het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten*.

Fig. 91a: staldeur van de paardenstal op de hoeve De Koppeldreve (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

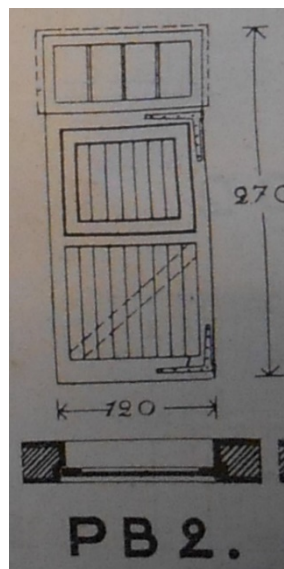

Fig. 91b: staldeur – model PB2 uit het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten*.

⁴³³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Koppeldreve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307528> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

Fig. 92a: staldeur van de koestal op de hoeve in de Peperstraat 11 in Langemark (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

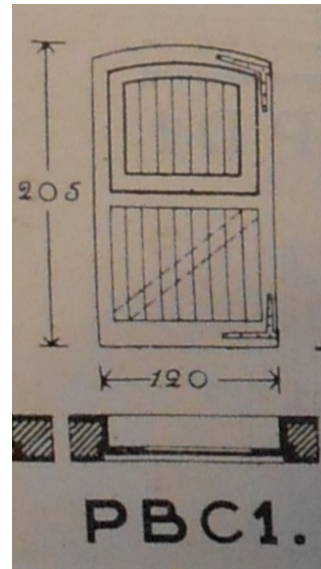

Fig. 92b: staldeur – model PBC1 uit het Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten.

7.6 DE PAARDENSTALLEN

Bij de wederopbouw van paardenstallen golden in principe dezelfde uitgangspunten als bij koestallen, namelijk meer aandacht voor het dierenwelzijn, een streven naar een hoger rendement en een arbeidsbesparende recuperatie van de mest.⁴³⁴

Voor het welzijn van de paarden was de verluchting, omwille van het ammoniakgas, nog belangrijker dan in een koestal. Bovendien werden paarden sowieso beter in een frissere temperatuur gestald. Daarom was een paardenstal in de regel ook hoger. De hoogte kon er variëren van 3 tot 3,50 meter.⁴³⁵ Opnieuw zorgden kantelramen er niet alleen voor de ventilatie maar ook voor de noodzakelijke verlichting. Deze ramen bevonden zich een weinig onder het plafond en bij voorkeur achter de paarden en waren qua formaat quasi identiek aan die van de koestallen. Om de verluchting te optimaliseren werden soms ook verluchtingsschouwen voorzien. De staldeuren waren 1,30 tot 1,50 m breed en 2,40 tot 2,60 hoog en bijgevolg iets groter dan die van de koestallen. Opdat het paardentuig niet zou schuren tegen de muur werden aan weerszijden van de deuropening soms pivoterende palen voorzien.⁴³⁶

Net als in koestal werd ook in de paardenstal een volledig ondoorlatende bevloering voorzien. Grote stenen waren niet aangewezen, omdat deze te gemakkelijk kapot werden gestampt. Gladde materialen waren eveneens uit den boze. Nochtans werd tamelijk frequent gebruik gemaakt van greskeientegels, die echter glad werden en (te) koud aanvoelden. Beter was dan ook een bakstenen bevloering, die uit drie lagen bestond: eerst een laag op hun platte kant gelegde bakstenen, waarvan de voegen met een vloeibare cement werden opgevuld, vervolgens daarop een 3 tot 4 cm dik zandbed waarop een afdeklaag van Boomse bakstenen of klinkaards, gemetseld met goede Portlandcement,

⁴³⁴ RONSE & RAISON 1918a, I, 106.

⁴³⁵ PIRET 1916, [49]; GIELE 1918, 25; RONSE & RAISON 1918a, I, 106.

⁴³⁶ PIRET 1916, [50]; RONSE & RAISON 1918a, I, 110.

werd gelegd.⁴³⁷ Voor de zoldering in de paardenstal werd de wederopbouw opnieuw aangegrepen om veelal betonnen toepassingen aan te wenden (fig. 93).⁴³⁸

Fig. 93: de betonnen zoldering in de voormalige paardenstal - (nu kalverenstal) - op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Voor de tussenwanden van de paardenboxen werden gewoonlijk planken gebruikt, ook al versleten die vlugger (fig. 94). Soms werden ze echter ook in gepolijste beton uitgevoerd. Ongeacht het materiaal waren deze wanden veelal ongeveer 2,50 m lang en 1,50 m hoog.⁴³⁹ Een box was doorgaans ongeveer 3,50 m lang en 1,40 tot 1,55 m breed, of in het geval van een dubbele box 2,25 tot 2,40 m. In het midden van de boxen stak voor het verzamelen van de urine een kleine ijzeren 'sterfput' met een luchtafsluiter en voorzien van een dubbele rooster. Ofschoon minder aangewezen, gebeurde dit ook via een open goot.⁴⁴⁰ Om plaats te winnen, stonden de voederbakken veelal in een hoek, met hun bovenzijde 1,00 tot 1,10 m boven de begane grond. Om te vermijden dat de paarden zich zouden verwonden, waren de boorden van de natuurstenen of betonnen eetbakken afgerond. Soms telden ze twee compartimenten, één voor haver en één voor water. Aangewezen was dit echter niet, daar een paard beter niet tegelijk eet en drinkt.⁴⁴¹ Ruiven voor hooi in de vorm van korven werden niet aanbevolen. De voorkeur ging naar ruiven die – zoals in de paardenstal van de Pollepelhoeve (fig. 95) in Zillebeke⁴⁴² – meestal uit ijzeren langsliggers bestonden, waarvan de onderste ligger op de muur was vastgemaakt en de bovenste zich op enige afstand van de muur bevond.⁴⁴³

⁴³⁷ PIRET 1916, [49]; VANDEVELDE 1917, 29; RONSE & RAISON 1918a, I, 106.

⁴³⁸ PIRET 1916, [49]; VANDEVELDE 1917, 29; RONSE & RAISON 1918a, I, 111.

⁴³⁹ RONSE & RAISON 1918a, I, 107-108.

⁴⁴⁰ RONSE & RAISON 1918a, I, 107-108.

⁴⁴¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 108-110.

⁴⁴² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴⁴³ RONSE & RAISON 1918a, I, 110.

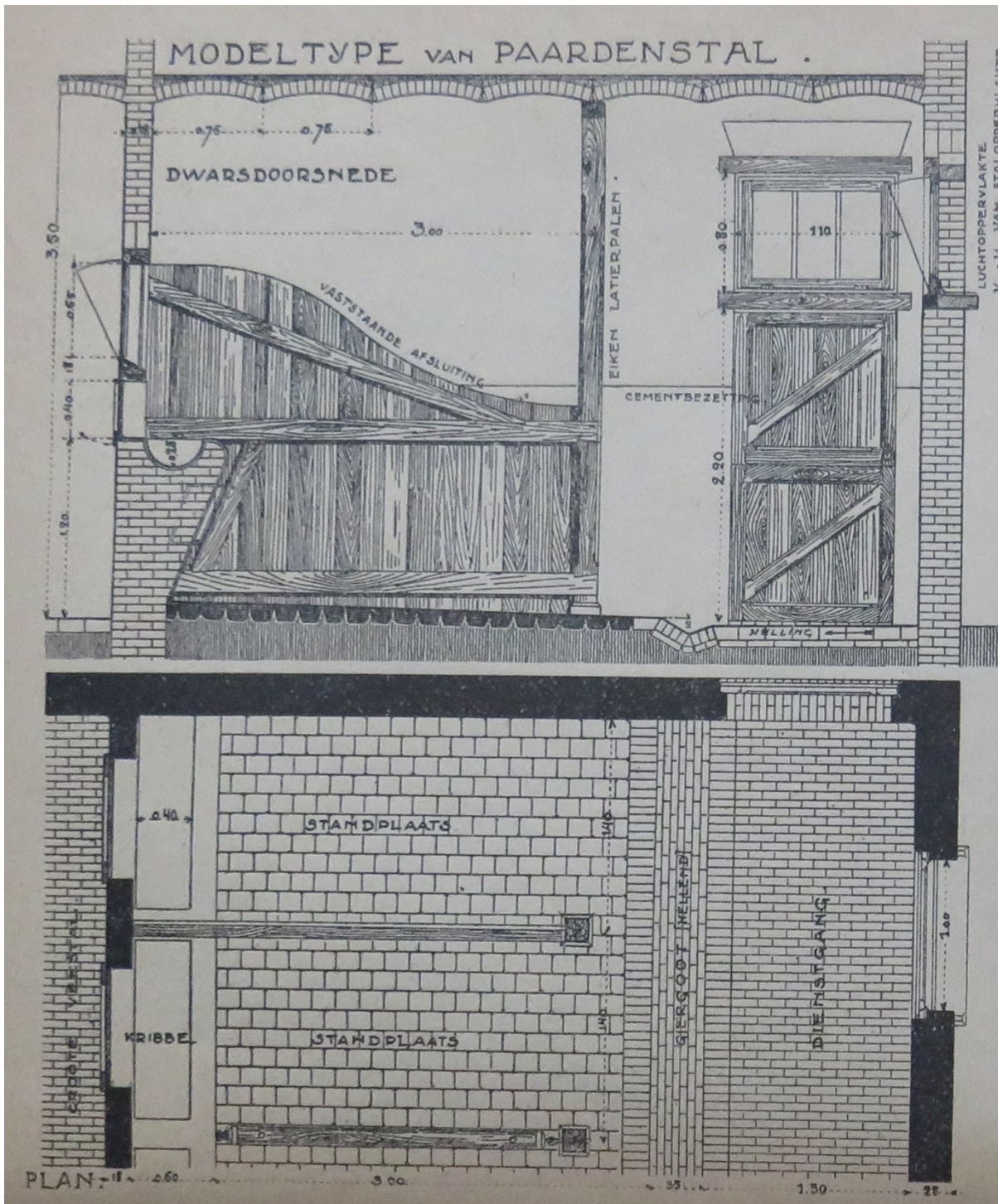

Fig. 94 – dwarsdoorsnede en plattegrond van een paardenstal van een moderne hoeve (Vandevelde 1917, 25).

Achter de boxen liep een giergoot met daarnaast een 8 tot 10 cm lager gelegen gang van 2,00 tot 2,50 m breed, die net als in de koestallen onder een lichte helling stond.⁴⁴⁴ Waar de goot op een ondergronds afvoerkanaal naar de mestkuil aansloot, werd eveneens een hydraulisch afsluitsysteem voorzien. Ook de gierkelder moest aan dezelfde vereisten voldoen als bij een koestal en bevond zich in de regel niet onder de paardenstal.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ Doorgaans bedroeg die helling 2 tot 3 cm per meter.

⁴⁴⁵ RONSE & RAISON 1918a, I, 110-111.

Fig. 95: de paardenstal van de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

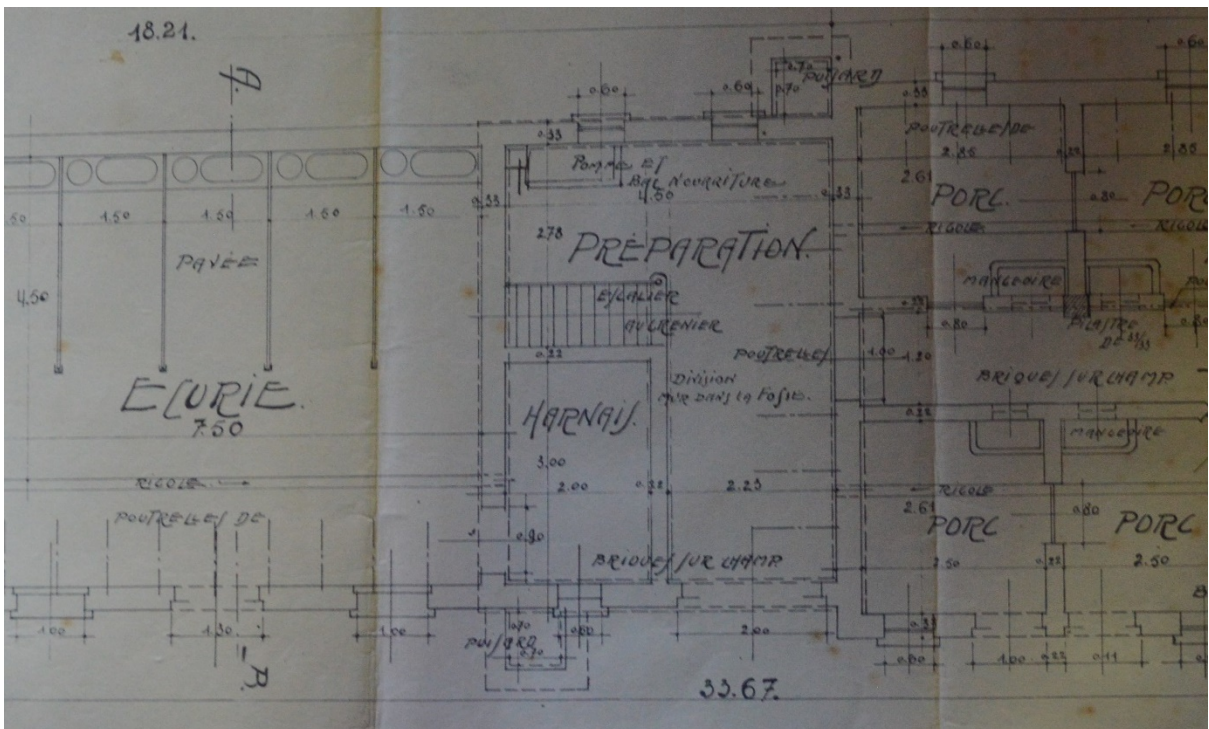

Fig. 96: paardenstal met aparte ruimte voor het paardengetuig op de hoeve Madelstede* in Boezinge (Collectie L. Goemaere).

Het paardentuig werd veelal achter de paarden gehangen. Omdat het getuig door de blootstelling aan de vochtigheid van de stal onvoldoende droogde, was het opportuener om het – zoals op de hoeve

Madelstede* in Boezinge⁴⁴⁶ (fig. 96) – op te hangen in een aanpalende ruimte.⁴⁴⁷ Sinds diverse decennia fungeert het paard op een hoeve echter niet meer als dierlijke krachtbron. Bewaarde gareeldragers, zoals in de gang bij de paardenstal van de ‘Pollepelhoeve’* in Zillebeke (fig. 97), zijn gaandeweg zeldzaam geworden.

Fig. 97 – één van de twee bewaarde gareeldragers nabij de paardenstal van de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe)

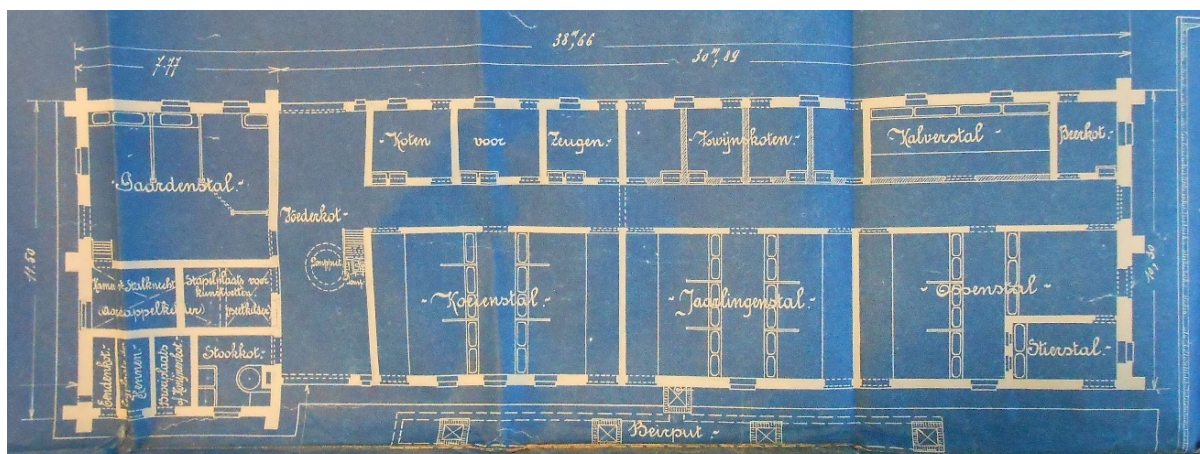

Fig. 98: plattegrond van de in het verlengde van de koestal gelegen paardenstal op de hoeve 't Geuzegat* in Mannekevere ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neiryck (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

⁴⁴⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁴⁴⁷ VANDEVELDE 1917, 29.

Bij grote en middelgrote wederopbouwhoeves wordt de 18de- en 19de-eeuwse traditie van een paardenstal die bij de woning aansloot, verlaten. De paardenstal werd voortaan doorgaans ingebracht onder hetzelfde dak als de koe- of varkensstal, meestal wel dicht bij de woning. Bijvoorbeeld op de hoeve 't Geuzegat* (fig. 98 & fig. 99) in Mannekensvere⁴⁴⁸, de Pollepelhoeve in Zillebeke⁴⁴⁹ en de hoeve in de Zonnebekestraat 99 in Langemark maakte de paardenstal deel uit van de koestervleugel. Op de hoeve Madelstede* in Boezinge⁴⁵⁰ bevindt de paardenstal zich naast de varkensstal. De paardenstal op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle⁴⁵¹ ligt in het verlengde van de schuur. Bij de paardenstal hoorde veelal een eigen voederhok met in de onmiddellijke omgeving de kamer van de paardenknecht die dag en nacht instond voor de verzorging van de paarden (fig. 100).⁴⁵²

Bij kleinere hoeves, zoals de door de Boerenbond gebouwde hoeve aan de Vijfhuizenstraat 1 in Woumen of de langgevelhoeve in de Diksmuidseweg 97 (fig. 101) in Ieper, was dit echter niet steeds haalbaar en vormde de paardenstal nog altijd een annex van het boerenhuis.

Fig. 99: de paardenstal, in het verlengde van de koestal met tussenliggend voederhok op de wederopbouwhoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere, ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neiryck (Onroerend Erfgoed, © F. Becuwe).

Fig. 100: de kamer van de paardenknecht, in onmiddellijke relatie met de paardenstal, op de wederopbouwhoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere, ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neiryck (Onroerend Erfgoed, © F. Becuwe).

⁴⁴⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁴⁴⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴⁵⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

⁴⁵¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

⁴⁵² RONSE & RAISON 1918a, I, 111.

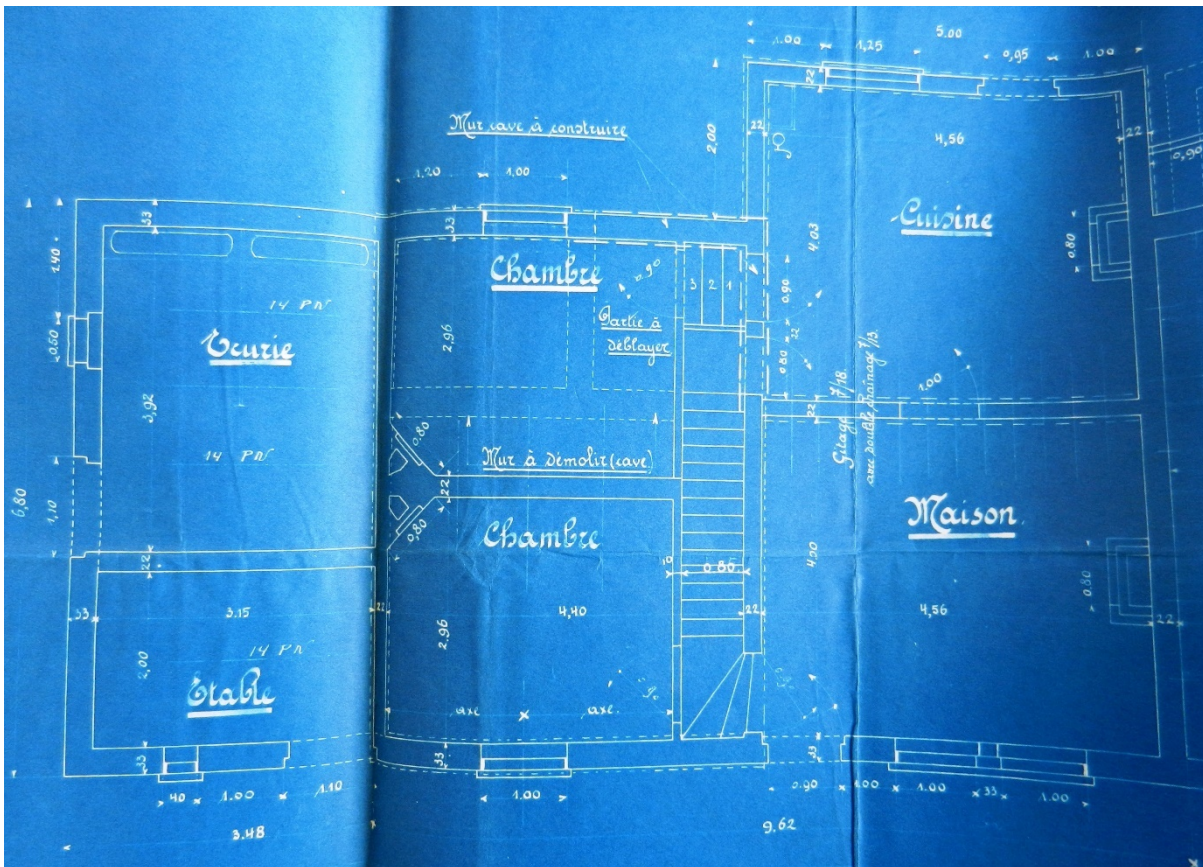

Fig. 101: plattegrond van de in het verlengde van de boerenwoning gelegen paardenstal op de hoeve in de Diksmuidseweg 97 in Ieper, ontworpen door architect Julien Kreuwels (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

7.7 DE VARKENSSTALLEN

De varkens waren voor de Eerste Wereldoorlog over het algemeen slecht gehuisvest. Hun met houten planken ineen getimmerde hok was veelal duister en vuil. De vloer bestond hoogstens uit enkele, naast elkaar gelegde vloerplanken. Nochtans had een varken, net als andere dieren, nood aan een goed verlichte en verluchte en betrekkelijk frisse stal.⁴⁵³

Bij hun wederopbouw werden varkensstallen bij voorkeur niet te dicht bij het boerenhuis en het melkhuys ingeplant. Dat in de praktijk daarvan wel eens werd afgeweken, bewees de wederopbouw van de inmiddels verdwenen hoeve Deconinck in Sint-Jan-bij-Ieper. Onder hetzelfde zadeldak van het boerenhuis werd immers een varkensstal voorzien.⁴⁵⁴ Omwille van de hygiëne werd de bouw van een varkensstal hoe dan ook gedichteerd door een goede verlichting en verluchting en de mogelijkheid om de stal goed te onderhouden.⁴⁵⁵ Daartoe werd in de varkensstallen per twee hokken op 1,75 m van de grond een kantelraam voorzien.⁴⁵⁶ De varkensstal zelf was bij voorkeur minstens 2,40 m hoog.⁴⁵⁷

⁴⁵³ VANDEVELDE 1917, 29.

⁴⁵⁴ ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 1262.

⁴⁵⁵ VANDEVELDE 1917, 29; RONSE & RAISON 1918a, I, 112.

⁴⁵⁶ RONSE & RAISON 1918a, I, 112.

⁴⁵⁷ PIRET 1916, [49].

Voor een varkensstal van enig belang bestond de meest praktische schikking voor zowel het werk als de voedselverdeling uit twee rijen hokken met centraal een voedergang.⁴⁵⁸ Een dergelijke inrichting is bijvoorbeeld nog aanwezig op de Pollepelhoeve (fig. 102) in Zillebeke.⁴⁵⁹ Vanuit de voedergang werden de eetbakken door middel van schuiven bevoorraadt (fig. 103). De oppervlakte van de hokken varieerde naargelang het om vet te mesten varkens of om zeugen ging.⁴⁶⁰ Op de centrale gang kwam een ongeveer 0,80 m brede en 1,90 m hoge deur uit.⁴⁶¹ Soms sloot op de varkensstal een loopzone of perk aan, in open lucht of door een afdak overdekt.⁴⁶² In dat geval werd nog – zoals op de Pollepelhoeve in Zillebeke⁴⁶³ – een tweede deur voorzien⁴⁶⁴, of werden in de buitenmuur van de diverse hokken ter hoogte van het maaiveld kleine toegangsluiken naar de uitlopen voorzien, zoals op de hoeve Boskasteel* (fig. 104) in Poelkapelle.⁴⁶⁵

Fig. 102: varkensstal met centrale voedergang op de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

---

⁴⁵⁸ VANDELDE 1917, 29-30; RONSE & RAISON 1918a, I, 14 (inleiding) & 112.

⁴⁵⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴⁶⁰ RONSE & RAISON 1918a, I, 112.

⁴⁶¹ PIRET 1916, [50].

⁴⁶² RONSE & RAISON 1918a, I, 113.

⁴⁶³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴⁶⁴ RONSE & RAISON 1918a, I, 112.

⁴⁶⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Hoeve Boskasteel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44146> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

Fig. 103: voederschuif tussen de voedergang en het varkenshok in de varkensstal van de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 104: afgesloten openingen tussen de hokken van de varkensstal en de loopzones buiten op de hoeve Boskasteel* in Poelkapelle (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Opnieuw was een waterdichte vloer aangewezen, die ofwel in baksteen ofwel in gegroefde cement, onder een lichte helling werd uitgevoerd.⁴⁶⁶ De urine moest immers via een centraal vloerputje gemakkelijk kunnen afvloeien naar de mestkuilen die zich onder of buiten de stal bevonden.⁴⁶⁷ Op de vloer stonden kleine muurtjes van een baksteen dik en 1,25 m hoog, die met een kwalitatieve Portlandcement waren bepleisterd. De troggen, die gemiddeld 0,35 m breed, 0,20 m diep en 0,60 m

⁴⁶⁶ PIRET 1916, [49]; VANDEVELDE 1917, 30 ; RONSE & RAISON 1918a, I, 112.

⁴⁶⁷ VANDEVELDE 1917, 29-30 ; RONSE & RAISON 1918a, I, 112.

lang waren, werden niet aan de vloer of de muur bevestigd. Belangrijk was dat deze losse voederbakken konden gespoeld en aan buitenlucht blootgesteld worden.⁴⁶⁸

Fig. 105: de van een betonnen plafond voorziene varkensstal van de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

De varkensstal werd bij voorkeur ook van een betonnen zoldering voorzien, zoals de Pollepelhoeve (fig. 105) in Zillebeke⁴⁶⁹ en de hoeve in de Peperstraat 11 in Langemark getuigen. Op de zoldervloer werd het stro bewaard dat als stalstro voor de varkens werd gebruikt, alsook het varkensmeel en ander varkensvoer.⁴⁷⁰

Aan een varkensstal van enig belang was ook een voederhok verbonden (fig. 106). Dit liet zich doorgaans kenmerken door een schoorsteen voor een fornuis. Verder behoorden tot de uitrusting bakken voor vloeibaar voedsel, een pomp of een waterkraan.⁴⁷¹ In die zin was bijvoorbeeld het voederhok bij de varkensstal van de Pollepelhoeve in Zillebeke⁴⁷² (fig. 107 & fig. 108) uitgerust. Dit was ook het geval op het Oost-Bellegoed (fig. 109) in Ieper⁴⁷³, waar dit tevens met een personeels- of zomerkeuken werd gecombineerd.

⁴⁶⁸ RONSE & RAISON 1918a, I, 112.

⁴⁶⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴⁷⁰ PIRET 1916, [49]; RONSE & RAISON 1918a, I, 112-113.

⁴⁷¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 113.

⁴⁷² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁴⁷³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Oost-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30592> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

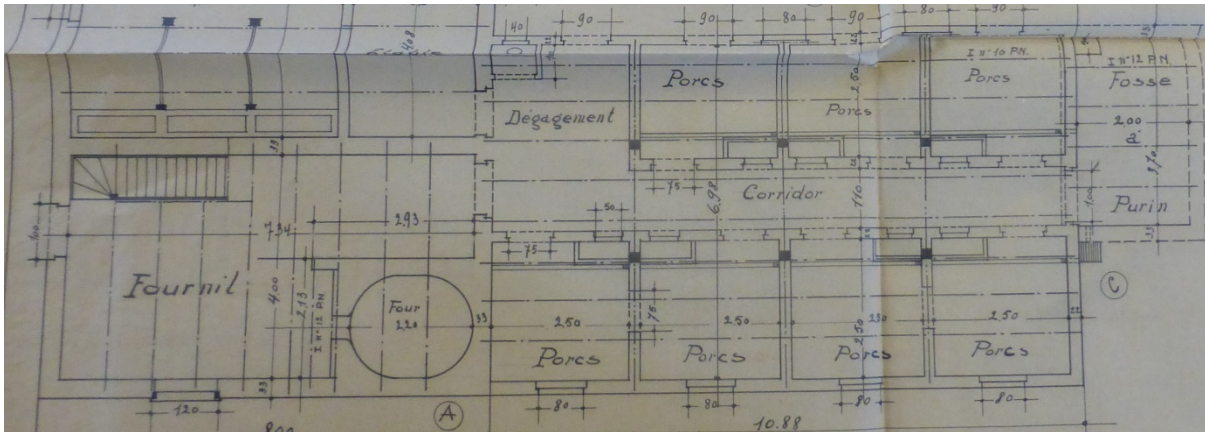

Fig. 106: plattegrond van de varkensstal met bijhorend voederhok op de Pollepelhoeve in Zillebeke, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Fig. 107: de mengbakken en pomp in het voederhok bij de varkensstal van de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 108: de overbrengingsas van de mechanische krachtbron en de schouw van het formuis in het voederhok bij de varkensstal van de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

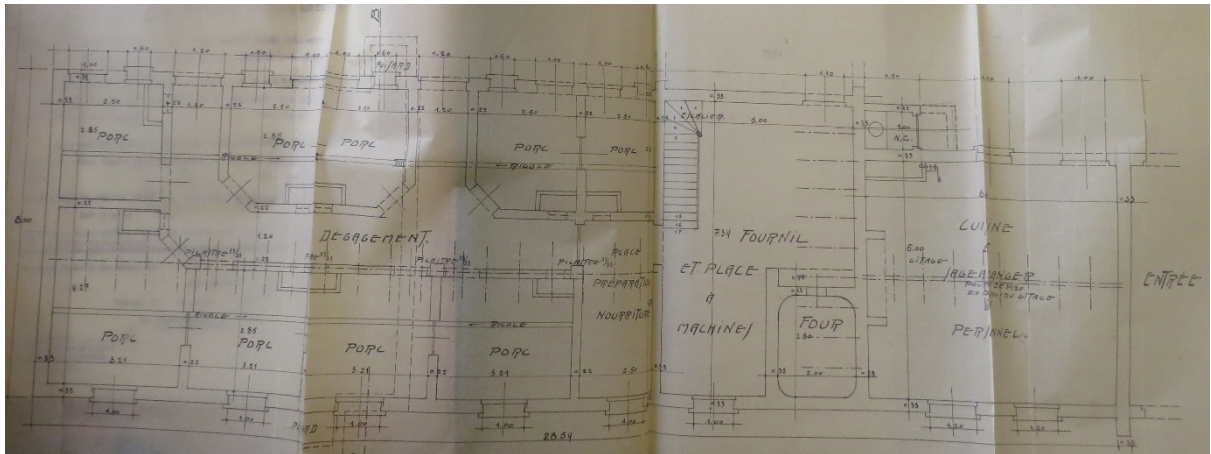

Fig. 109: de varkensstal met het voederhok op het Oost-Bellegoed in Ieper, ontworpen door architect Cyrille Schmidt. Onder hetzelfde dak bevond zich ook de keuken van het personeel (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Bij een aantal hoeves in het Ieperse werd achter de boerenwoning een vrijstaande varkensstal gebouwd. Het betreft een klein gebouwtje onder zadeldak (nok parallel met de woning), waarin ook het bakhuis geïntegreerd was.⁴⁷⁴ Illustraties daarvan zijn te vinden op de hoeve De Koppeldreve (fig. 110 & fig. 111) in Bikschote⁴⁷⁵ of de hoeve Foch Farm* in Boezinge.⁴⁷⁶

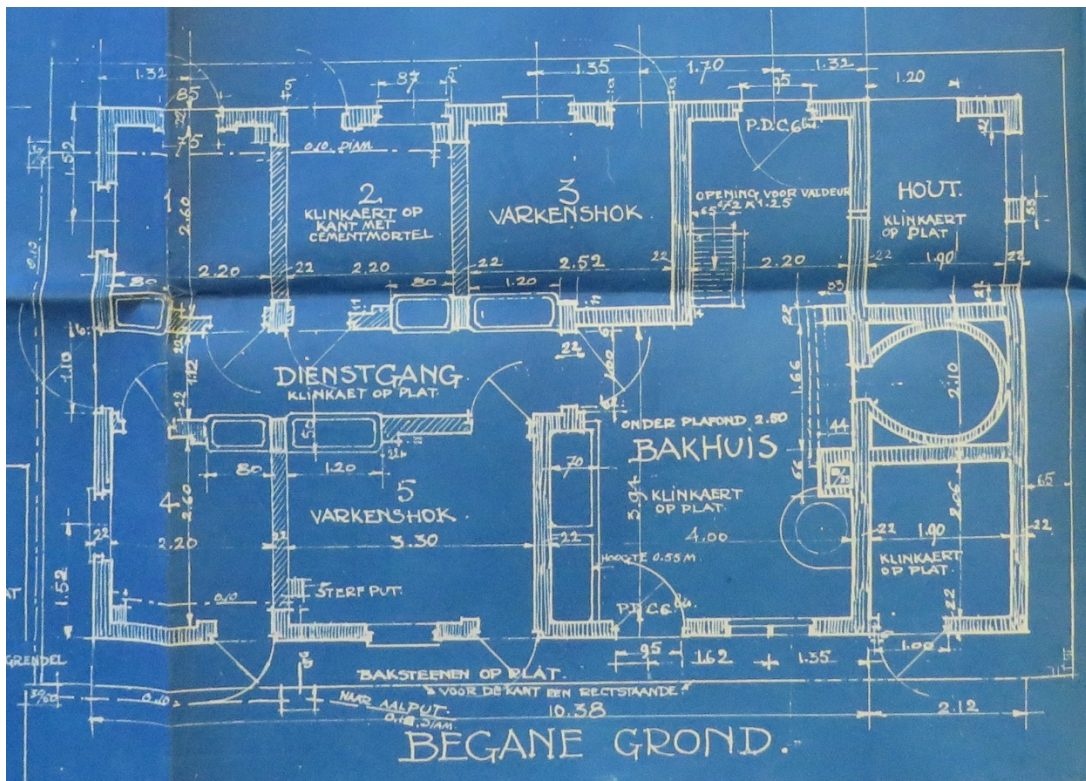

Fig. 110: de achter het boerenhuis gelegen varkenstallen met bakhuis op de hoeve 'De Koppeldreve' in Bikschote, ontworpen door architecten Victor Renders en Hippolyte Steels (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

⁴⁷⁴ Dit is onder meer het geval bij de hoeves en Diksmuidestraat 17 en Sint-Jansstraat 20 in Bikschote (Langemark-Poelkapelle), en Pilkemseweg 130* in Boezinge (Ieper).

⁴⁷⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Koppeldreve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307528> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

⁴⁷⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Foch Farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307057> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

Fig. 111: de achter het boerenhuis gelegen varkensstallen met bakhuis op de hoeve De Koppeldreve in Bikschote ontworpen door architecten Victor Renders en Hippolyte Steels (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Een uitzondering op het veelal vrij beperkte volume van de varkensstal vormt de langgestrekte varkensstal van de hoeve Boskasteel* (fig. 112) in Poelkapelle (in de volksmond ook 'Zwijns' genoemd), waarbij telkens uitloopruimte voor de varkens voorzien was. Eveneens uitzonderlijk is het smalspoornet dat op de volledige hoeve bewaard is en de diverse stallen verbond met de mestvaalt. Lage wagonnetjes werden gebruikt voor het voederen, kipwagonnetjes voor het afvoeren van de mest (zie fig. 75).⁴⁷⁷

Fig. 112: de varkensstallen op de hoeve Boskasteel* in Poelkapelle (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

⁴⁷⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Hoeve Boskasteel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44146> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

7.8 HET KIPPENHOK

Vóór de Eerste Wereldoorlog werden wel eens kippen gehouden in een deel van een koe- of paardenstal. Bij de wederopbouw werd een afzonderlijk hok aanbevolen om de kippen bescherming te bieden tegen koude en warmte. Ook een goede verluchting en verlichting waren eens te meer wenselijk. Opnieuw werden daartoe kantelramen voorzien, die - net als de deur(en) - tegen katten, vossen, wezels en bunzingen van traliewerk werden voorzien. Belangrijk was ook dat het hok zich leende om gemakkelijk met water geschrobd en gedesinfecteerd te worden. Daarom waren de hoeken afgerond, de wanden volledig gecementeerd en was de vloer van gegoten beton met een lichte helling in functie van het schoonmaken. Het plafond was bij voorkeur van gewapend beton. Op de zolderverdieping was op de pannenlatten een plafond genageld.⁴⁷⁸

Een modelhok had zowel een beneden- als een bovenverdieping. Een centrale gang deelde het gelijkvloers, dat maximum 2,00 m hoog was, op. In het compartiment van de legkippen stonden tegen de muren als legnesten vierkante bakken van ongeveer 0,35 m op 0,35 m en ongeveer 0,15 cm diep. Via een kleine muuropening, die met een guillotineluik kon worden afgesloten, konden de legkippen naar buiten. Op het compartiment van de broedhennen en hun kuikens sloot een met traliewerk en ijzerdraad afgesloten ommuurd perk van ongeveer 2,00 m hoog aan. Een deurtje van 0,70 m tot 0,80 m hoog gaf toegang tot dit perk. Verder was een deel afgescheiden voor de vet te mesten kippen. Op de bovenverdieping, die via een buitentrap of een loopplank met dwarslatjes en een valluikje bereikbaar was, verbleven de kippen 's nachts. Binnenin bevond zich op ongeveer een halve meter hoogte een aan de hoeken afgerond hoenderrek van smalle horizontale latten die bij het reinigen konden weggenomen worden. Op de latten, die 0,50 tot 0,60 m van elkaar lagen, was er per kip 0,25 m voorzien.⁴⁷⁹

Tegen het kippenhok, waarvan de grootte afhankelijk was van het aantal te houden kippen, was soms een annex opgetrokken voor de berging van het kippenvoer. De muren werden er bij voorkeur eveneens afgerond en volledig gepleisterd. Een trap gaf er toegang tot de bovenverdieping van het kippenhok.⁴⁸⁰

De aanbevelingen voor een betere huisvesting van de kippen werden bij de wederopbouw van hoeves op diverse plaatsen in praktijk gebracht. De voorbouw van de grote stalvleugel van de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere⁴⁸¹ voorzag op de gelijkvloerse verdieping behalve in een eendehok ook in een legplaats en een broedplaats voor kippen (fig. 113). De broedplaats kon eventueel ook als konijnenhok worden gebruikt. De vloer bestond uit hardgebakken bakstenen die op hun kant waren gelegd. Slapen deden de kippen in het hoenderhok op de bovenliggende verdieping.⁴⁸² Op de kasteelhoeve Vicogne* in Stuivekenskerke⁴⁸³ vormden het 'hennenkot', de 'kuikenwekerij' (of broedplaats voor kippen) en het 'konijnen- en voederkot' ten zuiden van het erf één bouwvolume met de overdekte mestvaalt (fig. 114 & fig. 115). Een kippenren flankeerde de zijgevels (fig. 116). Andere voorbeelden zijn de wederopbouwhoeve in de Oude Bellewaardestraat 2 in Ieper⁴⁸⁴, waar in de

⁴⁷⁸ VANDEVELDE 1917, 30-31; RONSE & RAISON 1918a, I, 113-116.

⁴⁷⁹ RONSE & RAISON 1918a, I, 113-116.

⁴⁸⁰ RONSE & RAISON 1918a, I, 115-116.

⁴⁸¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁴⁸² Bij latere verbouwingen werden de kippenlegplaats, het konijnenhok en het eendehok tot één ruimte samengevoegd.

⁴⁸³ Agenschap Onroerend Erfgoed 2020: *Heropgebouwd landgoed Vicogne* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78531> (geraadpleegd op 10 februari 2020).

⁴⁸⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307727> (geraadpleegd op 4 februari 2020).

schuurvleugel een kippenhok was voorzien, de hoeve Madelstede* in Boezinge⁴⁸⁵, waar de eerste travee van de noordvleugel met de paarden- en varkensstallen door een kippenhok was ingenomen, en de hoeve 'Cense du Don' in Nieuwkerke⁴⁸⁶, die was uitgerust met een kippenhok met leghokje.

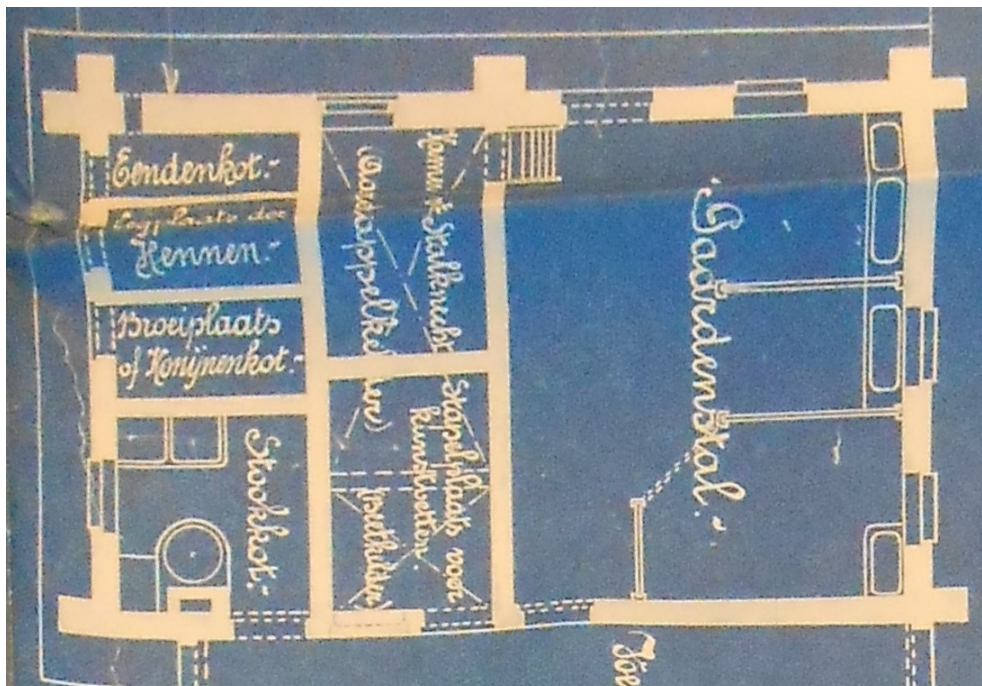

Fig. 113: de 'legplaats voor hennen' in de voorbouw van de stalvleugel van de hoeve 't Geuzegat* in Mannekenvere, ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neiryck (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Fig. 114: het kippen- en konijnenhok met achterliggende overdekte mestvaalt op de kasteelhoeve Vicogne* in Stuivekenskerke, ontworpen door architect Camille van Elslande (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

⁴⁸⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

⁴⁸⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Cense du Don* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32707> (geraadpleegd op 4 februari 2020).

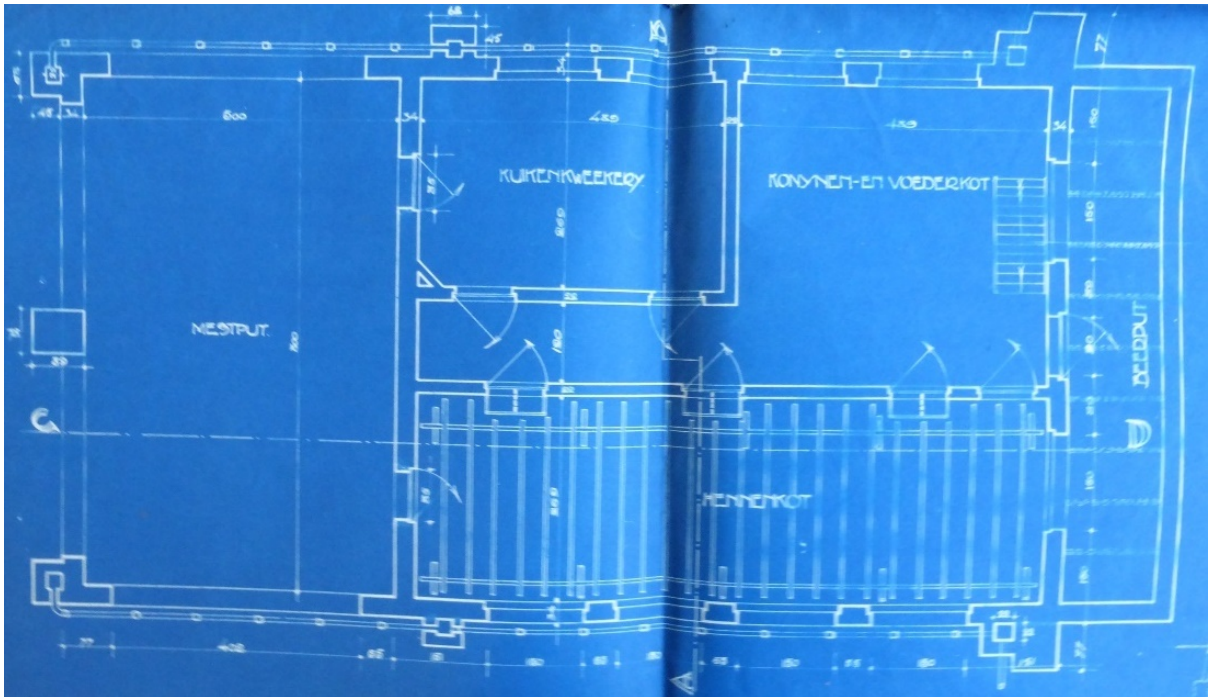

Fig. 115: plattegrond van het kippen- en konijnenhok met achterliggende overdekte mestvaalt op de kasteelhoeve Vicogne* in Stuivekenskerke, ontworpen door architect Camille van Elslande (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

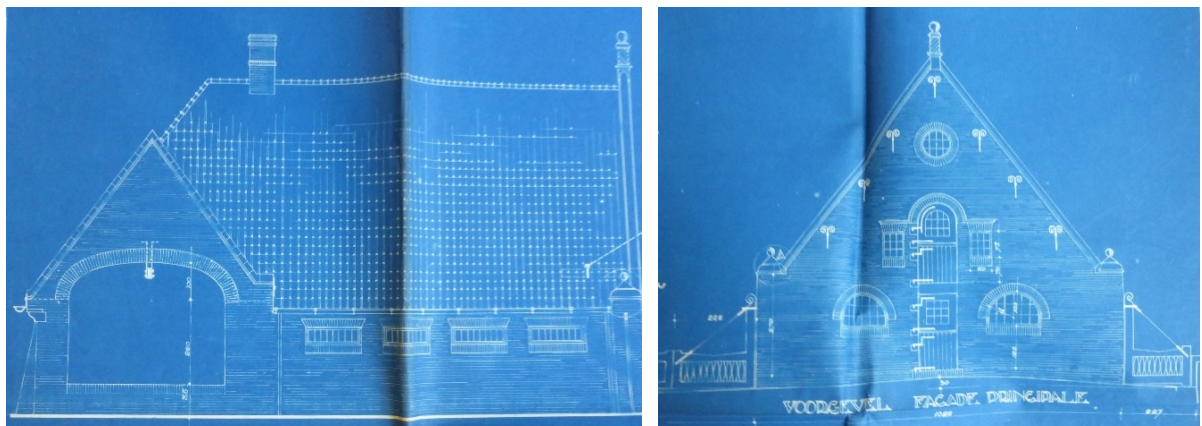

Fig. 116: zijgevel en voorgevel van het kippen- en konijnenhok met achterliggende overdekte mestvaalt op de kasteelhoeve Vicogne* in Stuivekenskerke, ontworpen door architect Camille van Elslande (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

7.9 HET KONIJNENHOK

Tegen het kippenhok leunde wel eens een konijnenhok aan, dat soms was opgedeeld in een ruimte met hokken voor het kweken van konijnen en een ruimte met hokken voor het vetmesten ervan. Deze met traliën afgesloten hokken bevonden zich 0,60 tot 0,70 m boven de grond om ze gemakkelijk te kunnen bevoorraden en inspecteren. Hun bodem was bij voorkeur van cement en voorzien van gaatjes voor de afvloei van de urine. Op de vloer van het konijnenhok werd deze verzameld in een goot die naar een mestkuil leidde. Behalve de vensters die eveneens voor de verlichting zorgden, waren er soms luchtbuizen of een schoorsteen voor de vereiste verluchting.⁴⁸⁷ Voor de konijnen en de kippen was er veelal maar één provisiehok.

⁴⁸⁷ RONSE & RAISON 1918a, I, 116-117.

Op de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere⁴⁸⁸ bevond het konijnenhok zich naast de legplaats voor kippen in de voorbouw van de stalvleugel (zie fig. 113). Het hok, dat ook als broedplaats voor kippen kon worden gebruikt, was gevloerd met op hun kant gelegde klinkaarts. Op de kasteelhoeve Vicogne* in Stuivekenskerke⁴⁸⁹ staken het kippenhok en het konijnenhok samen met de mestvaalt ook onder hetzelfde zadeldak. De hokken voor de konijnen stonden opgesteld in een ruimte die tegelijkertijd ook dienst deed als voederhok voor de kippen en de konijnen.⁴⁹⁰

7.10 DE MESTVAALT

Mest maakte de rijkdom uit van de landbouw. Een goede bewaring ervan was dan ook van groot belang.⁴⁹¹ Vóór de Eerste Wereldoorlog lag de mestvaalt meestal in het midden van het erf, wat onhygiënisch was en bovendien het uitzicht van de hoeve niet ten goede kwam. Omdat een mestvaalt zich bij voorkeur in de onmiddellijke nabijheid van de stallen én sowieso op enige afstand van het boerenhuis bevond, werd bij de wederopbouw veelal geopteerd voor een inplanting achter de stallen.⁴⁹² In principe was de mestvaalt nooit dieper dan 0,75 m. Belangrijk was dat er in de mestvaalt enkel regenwater terechtkwam. Daarom werd de vaalt voorzien van waterdichte keermuren en van een (bij voorkeur hardgebakken) bakstenen geplaveide vloer. Op de Kasteelhoeve in Beerst was voor de mestput aanvankelijk een betonnen vloer voorzien. Om het uitglijden van de paarden te voorkomen stelde Alfred Ronse (in zijn hoedanigheid van Toegevoegd Koninklijk Hoogcommissaris) een “*pavement en briques de Boom*” voor.⁴⁹³ De breedte van de vaalt werd bepaald door zijn toegankelijkheid voor karren die de mest naar de akkers brachten.

Bij de wederopbouw werd ook wel eens geopteerd voor overdekte mestvaalten, zoals op de wederopbouwhoeves Oost-Bellegoed (fig. 117) in Ieper⁴⁹⁴, Madelstede*(fig. 118) in Boezinge⁴⁹⁵, Cense du Don (fig. 119) in Nieuwkerke⁴⁹⁶ en de kasteelhoeve Vicogne* in Stuivekenskerke⁴⁹⁷. Deze vaalten, die trouwens reeds kort vóór de Eerste Wereldoorlog voorkwamen (fig. 120)⁴⁹⁸, waren bij voorkeur

---

⁴⁸⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁴⁸⁹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Heropgebouwd landgoed Vicogne* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78531> (geraadpleegd op 10 februari 2020).

⁴⁹⁰ ALGEMEEN RIJSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 3313.

⁴⁹¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 122.

⁴⁹² DE VUYST 1913, 58; VANDELDE 1917, 23; RONSE & RAISON 1918a, I, 122.

⁴⁹³ ALGEMEEN RIJSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 6571 (briefwisseling met eigenares Verwilghen, juni 1921).

⁴⁹⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Oost-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30592> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁴⁹⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

⁴⁹⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Cense du Don* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32707> (geraadpleegd op 4 februari 2020).

⁴⁹⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Heropgebouwd landgoed Vicogne* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78531> (geraadpleegd op 10 februari 2020).

⁴⁹⁸ Een vooroorlogs voorbeeld vormt de overdekte mestvaalt op de hoeve Heerlijkheid van Heule (Heule, Kortrijk). Twee vooroorlogse voorbeelden zijn ook bewaard bij de hoeves Capronshof en Manquetiendehof in Dikkebus (Ieper), aan de noordwestelijke rand van het verwoeste gebied. Bij de Dikkebusse hoeves – destijds eigendom van de Ieperse Burgerlijke Godshuizen - zijn de roodbakstenen sierlijke gebouwtjes onder zadeldak, met deels opengewerkte rondbogen, achter de nutsgebouwen ingeplant. Beide mestvaalten zijn met jaarstenen “1894” en “1895” gedateerd. Vandaag zijn de meeste overdekte mestvaalten niet meer in gebruik. Soms zijn ze hergebruikt als koestal. Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Heerlijkheid van Heule* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/60831>, *Hoeve Capronshof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30670>, *Hoeve Manquetiendehof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30684> (geraadpleegd 1 juni 2018).

naar het noorden gericht.⁴⁹⁹ Volgens sommige agronomen hadden ze het voordeel dat de mest minder verdampte.⁵⁰⁰ Alfred Ronse en Théodore Raison betwijfelden echter of het gedane profijt opwoog tegen de kostprijs van een dergelijke constructie.⁵⁰¹

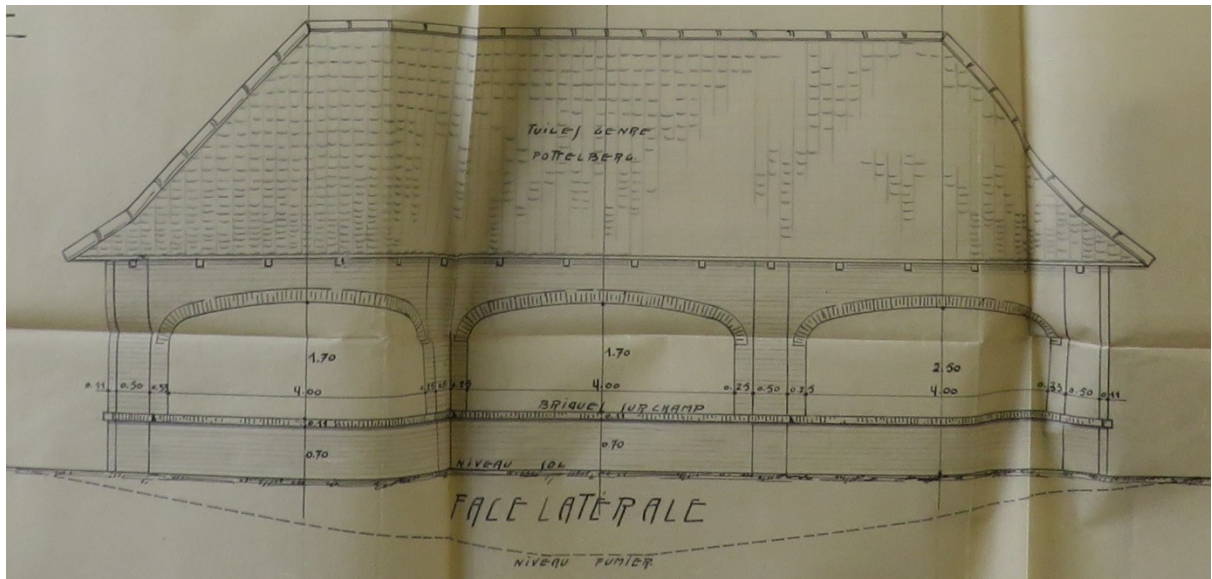

Fig. 117: de overdekte mestvaalt van de wederopbouwhoeve Oost-Bellegoed in leper, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Algemeen Rijksarchief, Dienst de Verwoeste Gewesten).

Fig. 118: de centraal op het erf gelegen overdekte mestvaalt op de hoeve Madelstede* in Boezinge, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

⁴⁹⁹ GIELE, PEPERMANS, GRAFTIAU, MAUKELS, BOUCKAERT, CASSIERS, PUISSANT, CRETEN, HUART & VAES 1916, 11.

⁵⁰⁰ VANDEVELDE 1917, 23.

⁵⁰¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 123.

Fig. 119: de achter de stallen gelegen overdekte mestvaalt op de hoeve Cense du Don in Nieuwkerke, ontworpen door architect Gustave Fache (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Fig. 120: overdekte mestvaalt van 1895 op de hoeve Manquetiendehof in Dikkebus (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

7.11 DE SCHUUR EN DE OPEN HANGAR

Vanaf het einde van de 19de eeuw verloor de monumentale graanschuur door de landbouwontwikkelingen in belangrijke mate aan betekenis. Graangewassen werden minder geteeld en voor het dorsen werd meer en meer een mechanisch aangedreven dorsmachine ingezet (fig. 121), terwijl dit vroeger tijdens de lange wintermaanden manueel met een dorsvlegel op de dorsvloer gebeurde.⁵⁰² Bij de wederopbouw werd het heroprichten van grote schuren dan ook wel eens in vraag gesteld. Nu en dan wonnen open hangars die op pijlers steunden en afgedekt waren met een stomp dak, het in belang van de gesloten schuren. Soms waren deze pijlers in baksteen of beton, maar zeer dikwijls ook in hout of ijzer. Houten pijlers op betonnen voet kenmerken bijvoorbeeld de open hangars van de hoeve Oosthof* (fig. 122) in Ramskapelle⁵⁰³, Cense du Don (fig. 123) in Nieuwkerke⁵⁰⁴ en de hoeve in de Waastenstraat 5 in Zillebeke.⁵⁰⁵ Deze hangars waren doorgaans ook voorzien van een houten dakgebinte en gedekt met pannen. De open hangar van de hoeve in de Kemmelsestraat 4 in Ieper steunt op ijzeren pijlers op een kleinere betonnen voet (fig. 124). In dit geval bestond de kapconstructie in de regel uit een lichte structuur van bijvoorbeeld Polonceauspanten, die was beslagen met gegalvaniseerde golfplaten of asfaltpapier. Open hangars waren effectief veel goedkoper, doch er rezen vooral vragen omtrent hun duurzaamheid, zeker in de polders met hun gierende winden. Bovendien werden ze door hen die een esthetische opwaardering van de architectuur op het platteland beoogden, ervaren als effenaf lelijk.⁵⁰⁶ Bijgevolg werd gepleit voor het behoud van de soliede schuren, mits ze naar de actuele noden van de landbouw werden heringericht. Ook voor het dorsen met een door een stoomlocomobiel aangedreven dorsmachine had men immers een speciale ruimte nodig, waarvoor de schuur zich nog altijd best leende.

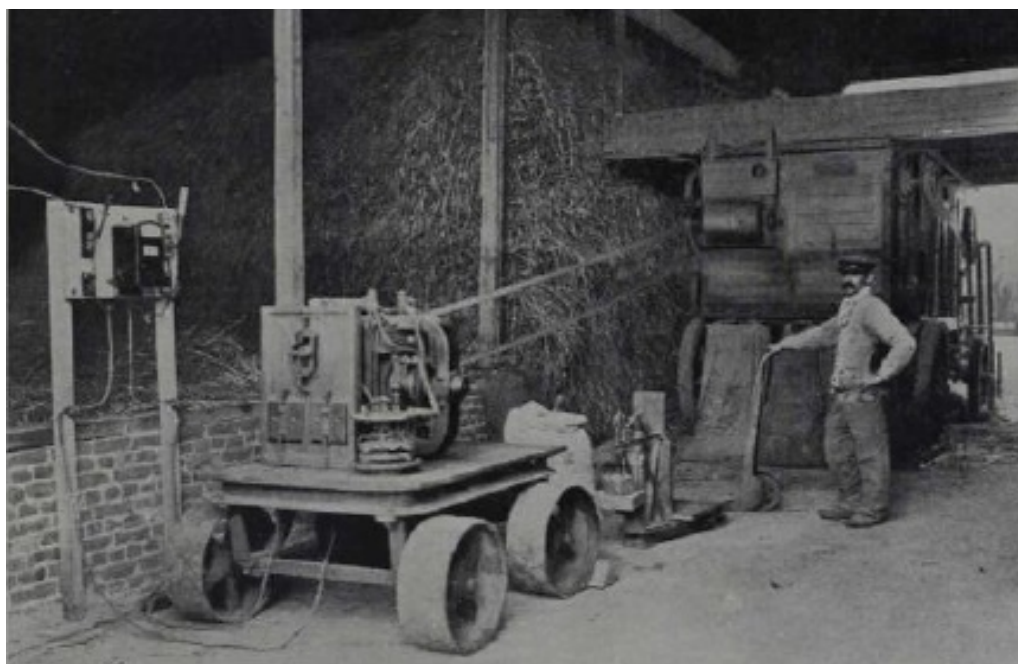

Fig. 121: elektrisch aangedreven dorsmachine in schuur (Bouckaert 1916, 37-38).

⁵⁰² VANDEVELDE 1917, 31-32.

⁵⁰³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

⁵⁰⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Cense du Don* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32707> (geraadpleegd op 4 februari 2020).

⁵⁰⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve met semi-gesloten opstelling en hangar van 1946* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/308118> (geraadpleegd op 15 december 2020).

⁵⁰⁶ RONSE & RAISON 1918a, I, 128.

Fig. 122: open hangar op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle, ontworpen door architect Camille Van Elslande (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 123: open hangar op de hoeve Cense du Don in Nieuwkerke, ontworpen door architect Gustave Fache (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Fig. 124: open hangar op de hoeve in de Kemmelsestraat 4 in leper (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 125: schuur op de hoeve in de Groenestraat 3 in Nieuwkerke, met bakstenen erfgevel en achtergevel in houtbouw (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Bij de wederopbouw van stallen en andere hoevegebouwen werd wel eens gebruik gemaakt van beton voor de binnenstructuur, schuren daarentegen werden in de regel integraal opgetrokken in baksteen. Zeer uitzonderlijk zijn dan ook de schuren in houtbouw op bakstenen onderbouw zoals vóór de Eerste Wereldoorlog kenmerkend was voor de West-Vlaamse zandleemstreek. Een van de zeldzame

voorbeelden vormt de dwarsschuur op de hoeve in de Groenestraat 3 in Nieuwkerke⁵⁰⁷, waarvan de achterzijde uit een houten beplanking boven een bakstenen aanzet bestaat (fig. 125). Had een deel van de vooroorlogse houten schuur de oorlog getrotseerd, dan werd dit restant wel geïntegreerd in het in baksteen heropgebouwde gedeelte zoals de hoeve in de Nieuwkerkestraat 49 (fig. 126) in Nieuwkerke⁵⁰⁸ getuigt.

Fig. 126: de schuur- en stalveugel van de hoeve in de Nieuwkerkestraat 49 in Nieuwkerke, bestaande uit een in baksteen heropgebouwd noordelijk gedeelte en een houten gedeelte van omstreeks 1800 (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 127: de langsschuur op de hoeve De Kleine Bamburg* in Westende, ontworpen door architect Théodore Raison (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

---

⁵⁰⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307455> (geraadpleegd op 6 februari 2020).

⁵⁰⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve met vooroorlogse houtbouw* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/307456> (geraadpleegd op 1 oktober 2020).

De schuur in de kopgevels van poorten voorzien, zoals bij twee hoeves in Passendale⁵⁰⁹ en bij de monumentale langsschuur van De Kleine Bamburg* (fig. 127) in Westende⁵¹⁰, was eerder ongebruikelijk. Toch had dit als voordeel dat de ruimte in de lengte was gecompartmenteerd. Belangrijk voor een optimaal ruimtegebruik was dat de schuurpoorten, voor zover niet voor schuifdeuren werd geopteerd, langs buiten openden. De toegangspoorten hadden bij voorkeur een breedte van 3,20 tot 3,50 m en een hoogte van 3,50 tot 4,00 meter. De uitgangspoorten, langs waar de lege wagens naar buiten reden, mochten iets lager zijn. Hun hoogte werd veelal op 2,50 tot 2,80 m gehouden. In één van de vleugels van de toegangspoort werd gewoonlijk een kleine deur (klinket of winket)⁵¹¹ voorzien. In sommige poorten, meestal de uitgangspoort, stak een klein venstertje.⁵¹² Voorbeelden van een originele schuurpoort met klinket (model G4) uit het materialenaanbod van de Dienst der Verwoeste Gewesten (fig. 128) (zie bijlage 1) zijn aan te treffen op de wederopbouwhoeve in de Zonnebekerstraat 99 in Langemark (fig. 129)⁵¹³ en de wederopbouwhoeve De Koppeldreve in Bikschote (fig. 130)⁵¹⁴. Een venstertje kenmerkt nog steeds de schuurpoort van de hoeve in de Waterstraat 42 (fig. 131) in Zandvoorde.⁵¹⁵

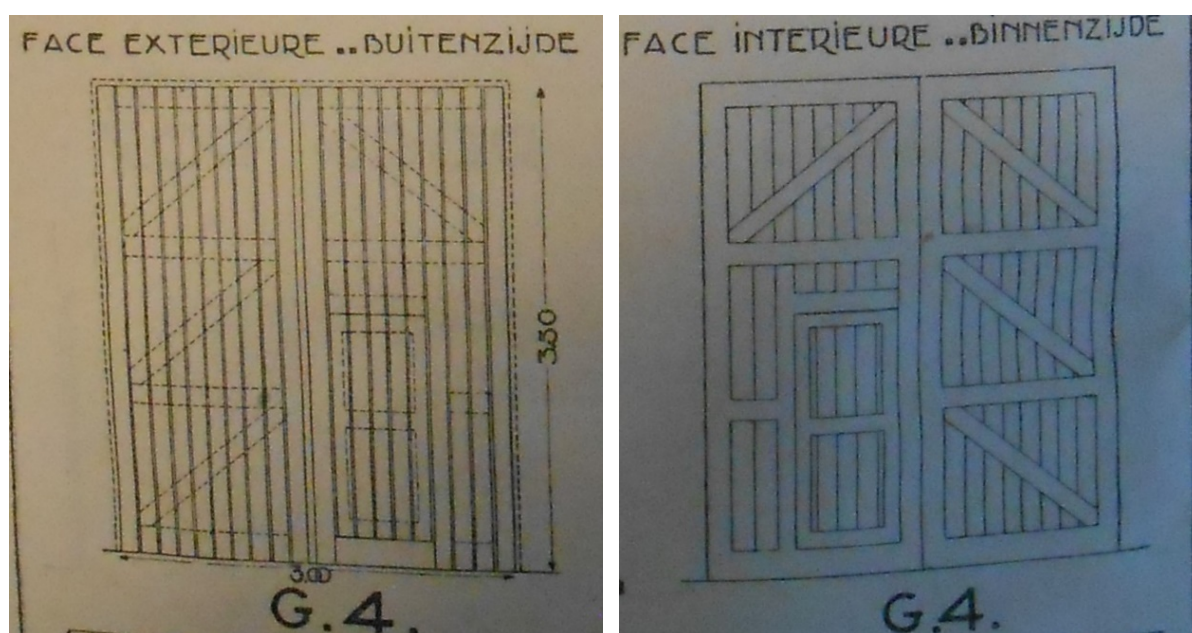

Fig. 128: schuurpoort met klinket - model G4 uit het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten*. Exterior – interieur.

⁵⁰⁹ De overgrote meerderheid van wederopbouwhoeves, opgenomen in de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed*, heeft een dwarsschuur. Langsschuren vormen de uitzondering. Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2017: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/33170> (ontworpen door de Gullegemse architect Remi Lemahieu, verbouwd of gesloopt), *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/33169> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

⁵¹⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve De Kleine Bamburg* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118> (geraadpleegd op 11 januari 2018).

⁵¹¹ Een *klinket* of *winket* is een klein deurtje dat in een poort is aangebracht om als voetganger bij het in- en uitgaan niet altijd de poort te moeten openen.

⁵¹² RONSE & RAISON 1918a, I, 127-128.

⁵¹³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307533> (geraadpleegd op 2 maart 2020).

⁵¹⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307529> (geraadpleegd op 27 februari 2020).

⁵¹⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/33210> (geraadpleegd op 1 oktober 2020).

Fig. 129: originele vleugelpoort met klinket in de schuur van de wederopbouwhoeve in de Zonnebekerstraat 99 in Langemark (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 130: originele vleugelpoort met klinket in de schuur van de wederopbouwhoeve De Koppeldreive in Bikschote (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 131: venstertje in de schuurpoort van de hoeve in de Waterstraat 42 in Zandvoorde (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Door te kiezen voor een langsschuur (zie fig. 127) kon de dorsmachine naargelang de noodzaak om te dorsen verreden worden langs de in de diverse compartimenten opgestapelde graangewassen. Ook een strosnijmachine kon er gemakkelijk geplaatst worden. In de ruimte onder de compartimenten die zich op 0,50 m boven de grond bevonden, konden de aardappelen gestapeld worden.⁵¹⁶ Om bij de gewassen schimmelvorming te verhinderen, moest de schuur evenwel droog zijn en goed verlucht worden. Daarom werden de compartimenten voorzien van een droge betonnen of bakstenen vloer.⁵¹⁷

Voor de verluchting werden de bakstenen muren op een hoogte van minstens 2,50 m doorbroken door verluchtingsspleten of asemgaten (“chicanes”) (fig. 132) . Deze openingen in de vorm van schietgaten waren zo geconstrueerd dat er geen regen kon binnenvallen. Voorbeelden zijn vandaag nog terug te vinden op onder meer de hoeve Foch Farm* (fig. 133) in Boezinge⁵¹⁸, de hoeve Oosthof* (fig. 134) in

⁵¹⁶ RONSE & RAISON 1918a, I, 125-126; LÉONARD 1928, 48.

⁵¹⁷ RONSE & RAISON 1918a, I, 126.

⁵¹⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Foch Farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307057> (geraadpleegd op 23 januari 2020).

Ramskapelle⁵¹⁹, de Kasteelhoeve in Beerst⁵²⁰, het Couchyhof in Passendale⁵²¹ en de hoeve in de Oude Kortrijkstraat 75 in Ieper⁵²². Metaalgaas moest mussen en andere vogels buiten houden. In het dak werden duivenpannen voorzien die eveneens voor verluchting zorgden. Glaspannen in het pannendak zorgden dan weer voor wat licht. Om brand te vermijden werden deze alleen aan de noordzijde geplaatst.⁵²³

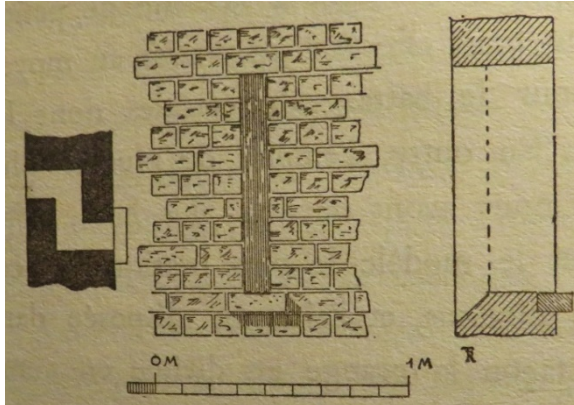

Fig 132: asemgaten, verluchtingsspletten of 'chicanes' (Ronse & Raison 1918a, I).

Fig. 133: asemgat in de schuur op de Foch Farm* in Boezinge (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Fig. 134: asemgat in de schuur op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle, ontworpen door architect Camille Van Elslande (Onroerend Erfgoed).

⁵¹⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

⁵²⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Kasteelhoeve* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78178> (geraadpleegd op 1 oktober 2020).

⁵²¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Couchyhof* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/33190> (geraadpleegd op 1 oktober 2020).

⁵²² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30407> (geraadpleegd op 1 oktober 2020).

⁵²³ RONSE & RAISON 1918a, I, 126-127.

Het gewijzigde belang van de schuur vertaalde zich bij de wederopbouw veelal in kleinere afmetingen. De capaciteit werd strikt afgestemd op het aantal hectaren graanteelt, en dit op basis van 60 tot 80 m³ stro en graan per hectare.⁵²⁴ Was het graanareaal klein, waardoor de nood aan een effectieve schuur zich nog nauwelijks stelde, dan liet een architect zich omwille van de herkenbaarheid van de regionale vormtotaal wel eens verleiden tot optisch boerenbedrog. Een zeer mooie illustratie daarvan is het zogenaamde schuurvolume van de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere, dat in realiteit een paardenstal, een berging en een machinekamer (met boerenmolen) herbergt (fig. 135). Op de kasteelhoeve Vicogne* in Stuivekenskerke⁵²⁵ illustreert het afgenomen belang van de dwarsschuur zich in haar integratie in de koe- en paardenstallenvleugel (fig. 136).

Fig. 135: de wederopbouwhoeve 't Geuzegat* met zogenaamde schuur in Mannekensvere, ontworpen door architecten Jules Heyneman en Alfred Neiryck (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

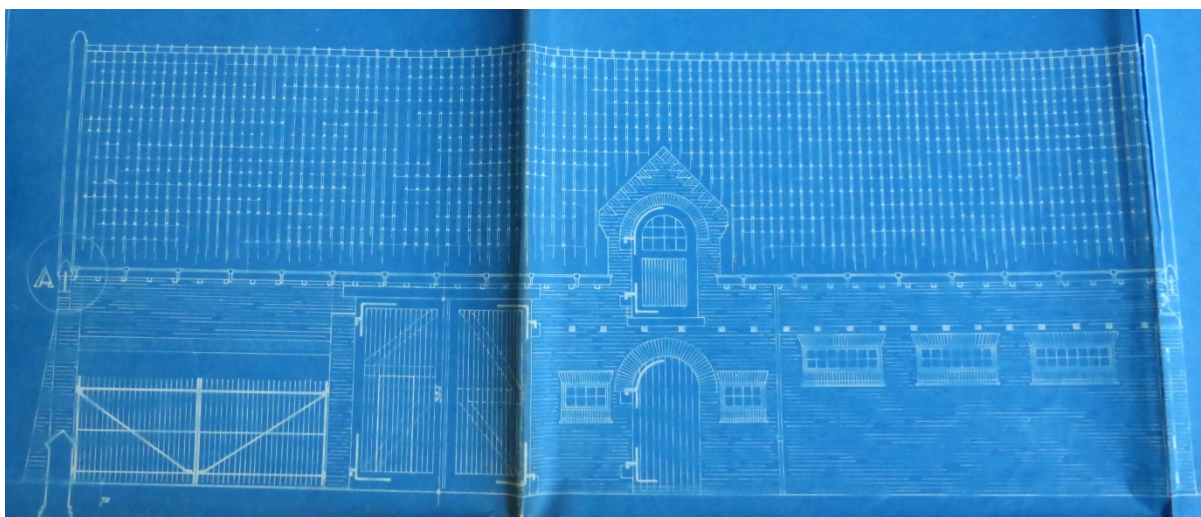

Fig. 136: de oostvleugel van de kasteelhoeve Vicogne* in Stuivekenskerke, ontworpen door architect Camille Van Elslande. Het wagenhuis, de dwarsschuur en de koe- en paardenstallen zijn gevat onder één dak (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

⁵²⁴ RONSE & RAISON 1918a, I, 126.

⁵²⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Heropgebouwd landgoed Vicogne* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78531> (geraadpleegd op 10 februari 2020).

7.12 HET WAGENHUIS

De berging van landbouwmaterieel zoals karren, wagens, eggen, ploegen, maaibinders, maaimachines, zaaimachines, enz. bevond zich in veel gevallen in de schuurvleugel. Daarvan getuigen onder meer nog de hoeve 't Geuzegat* (fig. 137, fig. 138 & fig. 139) in Mannekensvere⁵²⁶, de hoeve De Roode Poort in Westende⁵²⁷, de hoeve Madelstede* (fig. 140)⁵²⁸ in Boezinge, de hoeve in de Nieuwstraat 11 (fig. 141) in Kemmel⁵²⁹ en de hoeve Busschaertlinde* (fig. 142) in Kemmel⁵³⁰. Door schuur en wagenhuis bovendien te situeren tegenover de boerenwoning, vergemakkelijkt volgens E. Leonard het toezicht vanuit het huis.⁵³¹ Op sommige boerderijen, zoals de hoeve Oosthof* (fig. 143) in Ramskapelle⁵³² of de Kasteelhoeve (fig. 144) in Keiem⁵³³, werd voor het stallen van het rollend materieel soms een apart gebouw geconcipeerd. Steeds bleef één van de gevels open om over een voldoende brede toegang te beschikken. Deze werd afgesloten met houten traliewerk of een raamwerk met een traliewerk van ijzerdraad met grote mazen.⁵³⁴ Een bewust aandachtspunt in de kustvlakte was daarbij dat er tegenover deze toegang geen andere opening was. Een dergelijk tochtgat zorgde er immers voor dat het hout van de toestellen te sterk droogde met vervormingen tot gevolg.⁵³⁵

Fig. 137: het wagenhuis onder één dak met de dwarsschuur op de wederopbouwhoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere, ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neiryndt (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

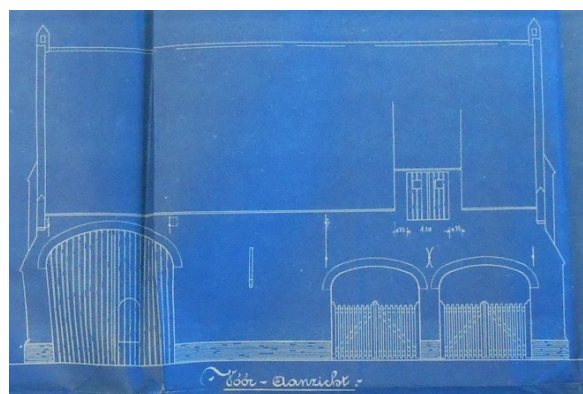

Fig. 138: vooraanzicht van het wagenhuis onder één dak met de dwarsschuur op de wederopbouwhoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

⁵²⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵²⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵²⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵²⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307466> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

⁵³⁰ Millekruisestraat 2, Kemmel. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Busschaertlinde* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32635> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

⁵³¹ LEONARD 1916, 19.

⁵³² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

⁵³³ Beerstblotestraat 22, Keiem. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Kasteelhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78271> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

⁵³⁴ RONSE & RAISON 1918a, I, 129.

⁵³⁵ RONSE & RAISON 1918a, I, 129.

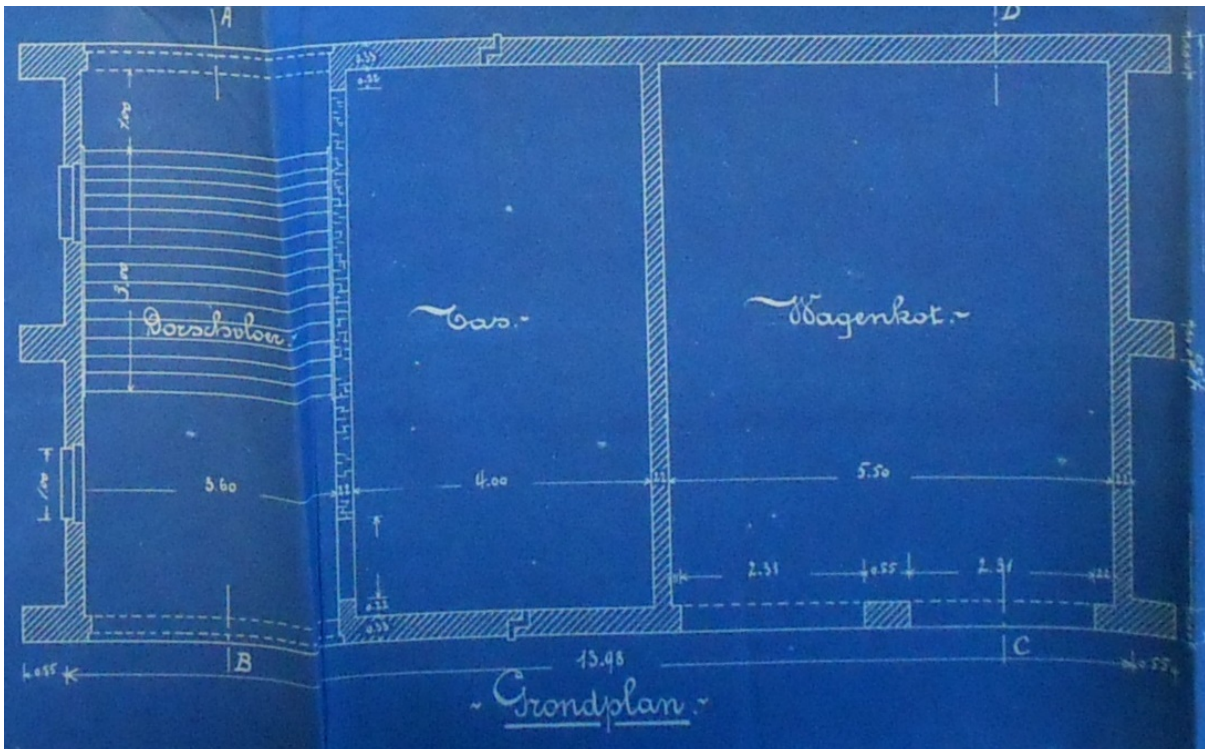

Fig. 139: plattegrond van het wagenhuis onder één dak met de dwarsschuur op de wederopbouwhoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere, ontworpen door Jules Heyneman en Alfred Neiryck (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Fig. 140: het wagenhuis in het verlengde van de schuur op de hoeve Madelstede* in Boezinge (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 141: de van een betonnen latei voorziene poort van het wagenhuis in de schuurvleugel van de hoeve in de Nieuwstraat 11 in Kimmel (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Fig. 142: het wagenhuis in het verlengde van de schuur op de hoeve Busschaertlinde* in Kemmel (Onroerend Erfgoed, fotoarchief).

Fig. 143: het vrijstaand wagenhuis op de wederopbouwhoeve Oosthof* in Ramskapelle, ontworpen door architect Camille Van Elslande (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 144: het vrijstaand wagenhuis op de heropgebouwde Kasteelhoeve in Keiem, ontworpen door architecten De Backere en Lacroix (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

7.13 DE MACHINEKAMER

Van oudsher was het landbouwbedrijf aangewezen op natuurlijke drijfkracht, geleverd door mens, dier, wind of water. Waar de boterkarn niet door de mens zelf manueel werd aangedreven, werd door middel van een hondenmolenrad (fig. 145) dierlijke kracht ingeschakeld.⁵³⁶ Vond het vermalen van veevoedergranen op de hoeve plaats, dan was deze voorzien van een door een paard aangedreven rosmolen (fig. 146) of paardenmanège.⁵³⁷ Omdat het paard daardoor op die momenten niet voor andere landbouwactiviteiten kon ingezet worden, werd ook wel eens gepoogd om hiervoor wind- of waterkracht, die bovendien gratis was, aan te wenden. Zo werd in het prille begin van de 20ste eeuw op de hoeve Knockaert in Zonnebeke een windrad geplaatst bovenop de rosmolen.⁵³⁸ De hoeves die met een wind- of watermolen waren uitgerust, waren evenwel zeldzaam.⁵³⁹

Fig. 145: een hondenmolen (Ronse & Raison 1918a, I).

Fig. 146: een rosmolen (Ronse & Raison 1918a, I).

Reeds voor de Eerste Wereldoorlog nam de nood aan drijfkracht toe. De mechanisatie had immers intussen onder invloed van een rurale exodus zijn intrede gedaan in het landbouwbedrijf. De wederopbouw werd dan ook gezien als een opportuniteit om het gebruik van mechanische drijfkracht een volwaardiger plaats te geven op de hoeve. Mobiele krachtbronnen, zoals een stoomlocomobiel of één of andere motorlocomobiel die op diverse plaatsen voor wisselende doeleinden werden ingezet, waren daarbij vrij populair. Zo waren enkele hoeves die Alfred Ronse vóór de oorlog bezocht in Gistel, Snaaskerke, Stene en Koksijde, uitgerust met een benzinemotor die onder meer een in de schuur opgestelde kleine dorsmachine aandreef.⁵⁴⁰ Veel voorkomend omwille van hun zuinigheid waren ook stationaire zuiggasmotoren, waarvoor twee aparte ruimtes nodig waren: één voor de motor en de daarbij horende dynamo en één voor de gasgenerator, de *scrubber*⁵⁴¹ en het zuiveringstoestel.⁵⁴²

⁵³⁶ RONSE & RAISON 1918a, I, 77-78.

⁵³⁷ BECUWE 2016, 161 & 197-198. Zie ook RONSE & RAISON 1918a, I, 73-76.

⁵³⁸ BECUWE 2009b, 46.

⁵³⁹ Volgens Alfred Ronse beschikten onder meer enkele hoeves in Slijpe en Leffinge over een windmolen (RONSE & RAISON 1918a, I, 72). Een nog bewaard voorbeeld van een hoevemolen is de windmolen Decroos in Eggewaartskapelle <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/201059> (geraadpleegd op 8 december 2020).

⁵⁴⁰ RONSE & RAISON 1918a, I, 67-68.

⁵⁴¹ De *scrubber* (of wasser) is een verticaal cilindrisch reservoir, dat met grote stukken cokes was gevuld. Terwijl het gas onderaan binnenkwam, druppelde het water langzaam van boven naar beneden. In toepassing van het tegenstroomprincipe kwamen het vuilste gas met het vuilste water en het properste gas met het properste water in aanraking en werd het gas gezuiverd. Zie BECUWE 2009b, 181 n. 1654.

⁵⁴² RONSE & RAISON 1918a, I, 131-133. Voor de werking van een zuiggasmotor zie BECUWE 2009b, 181.

Vanuit de machinekamer werden onder meer de toestellen in de stalkeuken of het voederhok, zoals een haverbreker, een paardenbonenpletter, een strosnijmachine, een cilindermolen of een koppel maalstenen, een boterkarn en een pomp aangedreven.⁵⁴³ Om bij de krachtoverbrenging het verlies aan drijfkracht te beperken, bevond de machinekamer zich bij voorkeur bij de lokalen van de productverwerking. Aangezien dit evenwel niet altijd zo evident was, zeker op een boerderij met losstaande gebouwen, werd soms al vrij vroeg overgeschakeld op elektriciteit.⁵⁴⁴ Voor voederwagonnetjes, zakkenliften en andere toestellen voor het horizontaal of verticaal verhandelen van al dan niet opgezakte gewassen en veevoerders bleek een aandrijving door middel van elektromotoren zelfs aangewezen.⁵⁴⁵ Bij de wederopbouw van de hoeve Knuydtswalle⁵⁴⁶ in Schore werd omwille van zijn U-vormige configuratie echter geopteerd voor het plaatsen van een benzinemotor onder het dak van de middelste hoevevleugel. Vanuit dit centrale punt dreef een grote overbrengingsas met diverse riemschijven de over diverse ruimtes gespreide toestellen, gaande van cilindermolens tot zakkenliften, aan.⁵⁴⁷

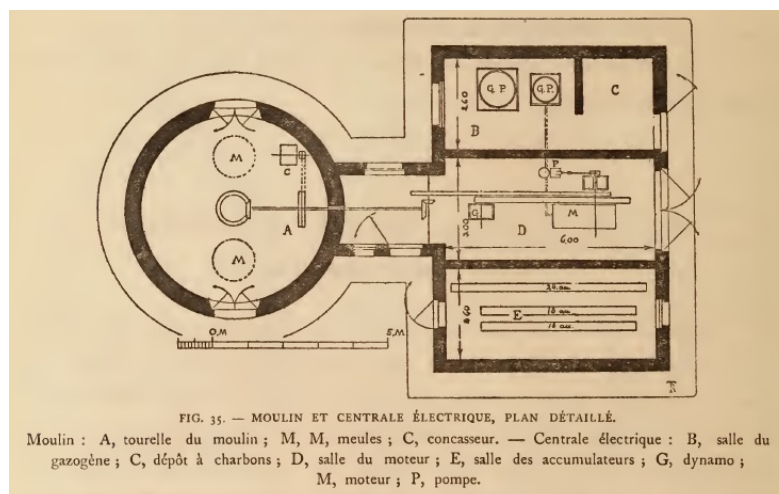

Fig. 147: plattegrond en perspectieftekening van de windmolen en elektriciteitscentrale, voorzien voor het 'Groot Tempelhof' in Slijpe (Ronse & Raison 1918a, I).

Ofschoon overtuigd van het belang van mechanische kracht voor de verdere mechanisatie van het landbouwbedrijf, bleven Alfred Ronse en Théodore Raison ook pleitbezorger voor de inzet van natuurlijke krachtbronnen. In hun voorstudie voor de wederopbouw van het Groot Tempelhof (fig. 147)⁵⁴⁸ in Slijpe stonden zij – zoals volgens hen reeds toegepast op een hoeve in Noordschote en een hoeve in Wijtschate⁵⁴⁹ – een combinatie van mechanische en natuurlijke kracht voor in de vorm van een zuiggasmotor en een kleine windmolen. De bedoeling was dat de motor bij windstilte zowel de molenstenen en cilinders in de molen en als een generator aandreef. Met de geproduceerde elektriciteit, opgeslagen in een batterij accumulatoren, kon de nodige verlichting voorzien worden en konden kleinere toestellen, zoals een boterkarn of een waterpomp, in werking gesteld worden.⁵⁵⁰

⁵⁴³ BOUCKAERT 1916, 36-37; RONSE & RAISON 1918a, I, 68-69.

⁵⁴⁴ RONSE & RAISON 1918a, I, 69-73.

⁵⁴⁵ BOUCKAERT 1916, 32-35.

⁵⁴⁶ Vandaag bekend als de Schoorbakkehoeve. Schorestraat 61, Schore (Middelkerke). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Schoorbakkehoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55074> (geraadpleegd op 16 maart 2020).

⁵⁴⁷ RONSE & RAISON 1918a, I, 73 & 172-.

⁵⁴⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Groot Tempelhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55094> (geraadpleegd op 13 februari 2020).

⁵⁴⁹ RONSE & RAISON 1918a, I, 72.

⁵⁵⁰ RONSE & RAISON 1918a, I, 72-73 & 241-247.

7.14 HET HONDENHOK

Het betonnen of met cement bestreken bakstenen hondenhok stond normaal in het midden van het erf. Rond het hok lag veelal een ronde bakstenen vloer, zodat de hond zich niet in de vochtigheid zou bevinden. Tenzij de hond aan de ketting lag, werd deze droge loopzone afgezoomd met traliewerk, al dan niet voorzien van een bakstenen sokkel. In het hok werd bij voorkeur een droger en iets warmere plankenvloer voorzien.⁵⁵¹ Vandaag komen de bakstenen hondenhokken zoals het conische hondenhok midden op het erf van de Pollepelhoeve in Zillebeke⁵⁵² nog maar zelden voor (fig. 148). Ook op de hoeve De Roode Poort in Westende⁵⁵³ bevindt zich een identiek voorbeeld, dat echter niet meer centraal op het erf staat (fig. 149).

Fig. 148: het conische hondenhok op de Pollepelhoeve in Zillebeke (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 149: het (op het erf verplaatste) hondenhok op de hoeve De Roode Poort in Westende (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Opmerkelijk is het hondenhok op de Kasteelhoeve in Beerst (fig. 150).⁵⁵⁴ Regionalistische karakteristieken als tuitgevels met aandaken, schouderstukken en vlechtingen kenmerken er eveneens het bakstenen hondenhok. Geprofileerde natuur- of simillistenen dekstenen dekken er de schouder- en topstukken af. Het zadeldakje is gecementeerd. In uitzonderlijke gevallen is het hondenhok geïntegreerd in een van de hoevegebouwen. Zo verwijst op de wederopbouwhoeve in de Zonnebekestraat 99 in Langemark (fig. 151)⁵⁵⁵ een dichtgemetselde kleine korfboogvormige opening naar het hondenhok in de schuur.

⁵⁵¹ RONSE & RAISON 1918a, I, 117.

⁵⁵² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁵⁵³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵⁵⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Kasteelhoeve* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78178> (geraadpleegd op 1 oktober 2020).

⁵⁵⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/307533> (geraadpleegd op 5 oktober 2020).

Fig. 150: het bakstenen hondenhok met tuitgevels met aandaken en vlechtingen op de Kasteelhoeve in Beerst (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 151: dichtgemetselde opening van in de schuur geïntegreerd hondenhok op de wederopbouwhoeve in de Zonnebekestraat 99 in Langemark (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

7.15 DE AST

In de zandleemstreek richtte de landbouw zich ook op de teelt van nijverheidsgewassen. In het geval van hop, cichorei en tabak uitte dit zich in de aanwezigheid van een ast, die – zowel vóór als na de Eerste Wereldoorlog – omwille van het brandgevaar doorgaans in harde materialen en op enige afstand, veelal ten oosten van de hoeve werd gebouwd. Deze als droogoven geconcipeerde nijverheidsgebouwen hebben een geheel eigen en daardoor zeer herkenbare bouwvorm, waardoor ze medebepalend zijn voor het architecturale silhouet van een wederopbouwhoeve. Dit belet niet dat aan de meeste asten intussen een andere functie, bijvoorbeeld als stal, is gegeven.

Voorbeelden van hopasten bij wederopbouwhoeves zijn nog te vinden op diverse hoeves, waaronder het Hospitaalhof⁵⁵⁶ en het Klokhof⁵⁵⁷ in Elverdinge, het Ravenhof in Vlamertinge⁵⁵⁸ en de hoeve in de Blérotstraat 4 in Voormezele⁵⁵⁹. De hopteelt hervatte zich immers vrij vlug na de Eerste Wereldoorlog. Had de oorlog het West-Vlaamse hopareaal gereduceerd tot 240 hectare in 1918, in 1929 had dit areaal zich opnieuw uitgebreid tot 799 hectare.⁵⁶⁰ Het vooroorlogse peil van meer dan 1500 hectare werd echter nooit meer bereikt.⁵⁶¹

⁵⁵⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Hospitaalhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30698> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁵⁷ Klapstraat 1-3, Elverdinge (Ieper). AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Twee wederopbouwhoeves* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30701> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁵⁸ Poperingseweg 412, Vlamertinge (Ieper). Ook hoeve Boerave genoemd. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve 't Ravenhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30833> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁵⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve met hopast* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307465> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁶⁰ BECUWE 2009a: 81; BECUWE & VANDERMARLIERE 2010, 146.

⁵⁶¹ In 1880 werd in West-Vlaanderen 1673 hectare hop geteeld (BECUWE & VANDERMARLIERE 2010, 146).

Fig. 152: de hopast (met warmeluchtdroging) op de hoeve Ravenshof in Vlamertinge (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 153: kantelbare eestvloer in de hopast op het Ravenshof in Vlamertinge (© De Keteniers).

Op sommige hopboerderijen werd de wederopbouw aangegrepen om de hopast te moderniseren. In dat geval werd doorgaans geopteerd – zoals voor de ast op het Ravenhof (fig. 152 & fig. 153) in Vlamertinge⁵⁶² – voor een bakstenen constructie met twee eestvloeren van geperforeerd plaatijzer of gegalvaniseerde ijzerdraad. De bovenste vloer was samengesteld uit tuimelpanelen om de hop te laten kantelen op de onderliggende eestvloer. Het drogen gebeurde met een gesloten warmeluchtoven of -kachel, die was uitgerust met een schoorsteen, een sleutel of register en een (op de oven of kachel aangesloten) buizenstel. De sleutel zorgde ervoor dat bij het aanmaken en bevoorraden van het kolen- of cokesvuur de rook via een schoorsteen werd afgeleid en bij een gelijkmatig vuur zonder rookontwikkeling de warme lucht zich eerst via het buizenstel in de ruimte onder de eestvloer verdeelde vooraleer via de schoorsteen te ontsnappen. Door de nok stak een metalen tochtbuis, die met een draaimuts of vaste muts was afgedekt.⁵⁶³

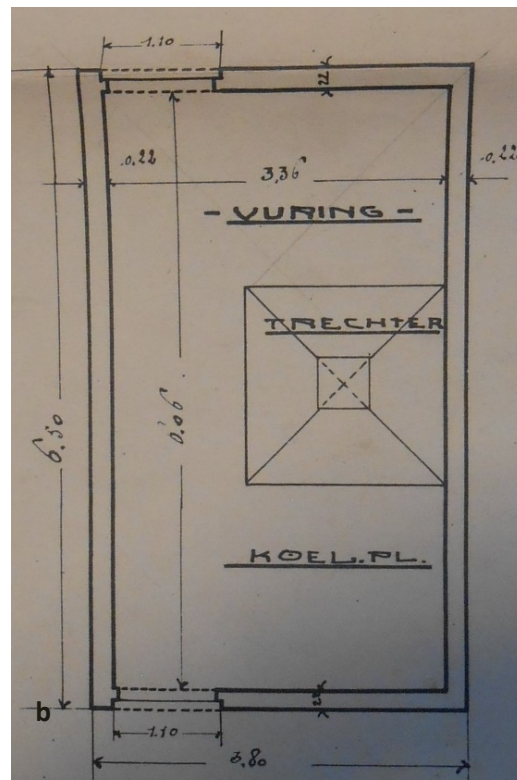
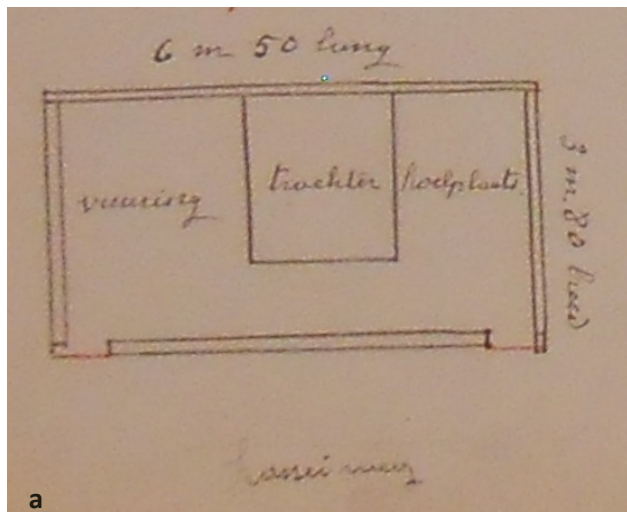

Fig. 154: hopast op een (inmiddels verdwenen) hoeve in Westouter (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Legende: a. ast vóór WO I, – b. ast na WO I.

In veel gevallen werd echter, vermoedelijk grotendeels omwille van de vigerende oorlogsschaderegeling, geopteerd voor een wederopbouw van de vooroorlogse hopast. Een vóór de Eerste Wereldoorlog veel voorkomend asttype was het model dat reeds in 1826 door Samuel von Groner na zijn rondreis in de streek van Aalst werd opgemerkt. Werd dit type aanvankelijk nog in vakwerk opgetrokken, in de loop van de 19de eeuw werd echter gekozen voor een versteende versie. De wijze van hopdroging bleef ongewijzigd. Het eesten gebeurde er met een gesloten eestoven met daarboven een tremelvormige warmelucht-kamer (of 'hel'). De bovenliggende eestvloer was samengesteld uit houten latten, die sinds de late 19de eeuw – voor een betere doorstroom van de warme lucht – smaller waren en een tonische vorm hadden aangenomen. Naast de eestvloer bevond zich een afsteekruimte, waarin de gedroogde hop werd afgestoken om na enkele dagen voor verdere bewaring naar een hopzolder gebracht te worden. Vanuit deze ruimte gebeurde ook de bevoorrading van de eestvloer.⁵⁶⁴ Een dergelijke ast bevond zich vóór de oorlog bij een inmiddels gesloopte

⁵⁶² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve 't Ravenhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30833> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁶³ BECUWE & VANDERMARLIERE 2010, 160-169.

⁵⁶⁴ BECUWE & VANDERMARLIERE 2010, 151-155 & 164.

wederopbouwhoeve in de Westouterstraat in Westouter. Na de oorlog werd een identieke, precies even grote ast heropgebouwd (fig. 154), zij het niet langer langs de toenmalige kasseiweg maar – wat omwille het brandgevaar eerder uitzonderlijk is – op het erf (fig. 155).⁵⁶⁵

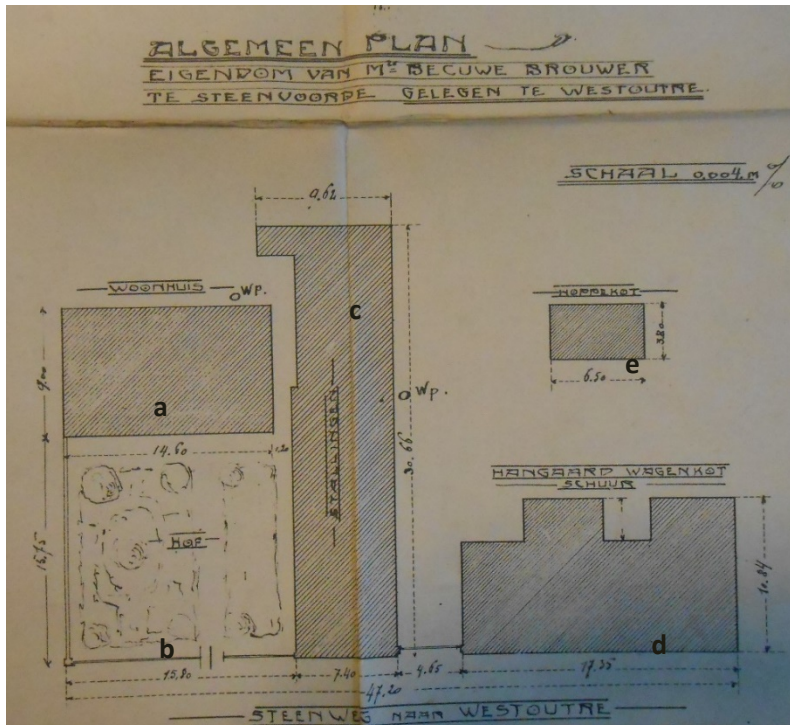

Fig. 155: plattegrond van (inmiddels verdwenen) wederopbouwhoeve in Westouter. Legende: a. woonhuis – b. ommuurde tuin – c. stallen – d. Schuur en wagenhuis – e. hopast. (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

Fig. 156 : de hopast op de hoeve in de Blérotstraat 4 (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

⁵⁶⁵ Algemeen Rijksarchief Brussel, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 4185 (hoeve van Henri Becuwe, Steenvoorde).

Van dezelfde typologie is de hopast op de hoeve in de Blérotstraat 4 (fig. 156)⁵⁶⁶ in Voormezele. Zoals de restanten aangeven bestond de drooginstallatie er eveneens uit een gesloten eestoven, een tremelvormige warmluchtkamer en een eestvloer van smalle tonische latten (fig. 157 & fig. 158). Merkwaardig aan deze ast is echter zijn bouwwijze, die een oprichting als noodgebouw laat vermoeden. De langsgevels hebben een onderbouw in baksteen, waarop een houtskelet rust dat bestaat uit een muurplaat en een constructie van stijlwerk. De vakken tussen de stijlen zijn ingevuld met baksteen en bedekt met een dunne laag cementpleister.

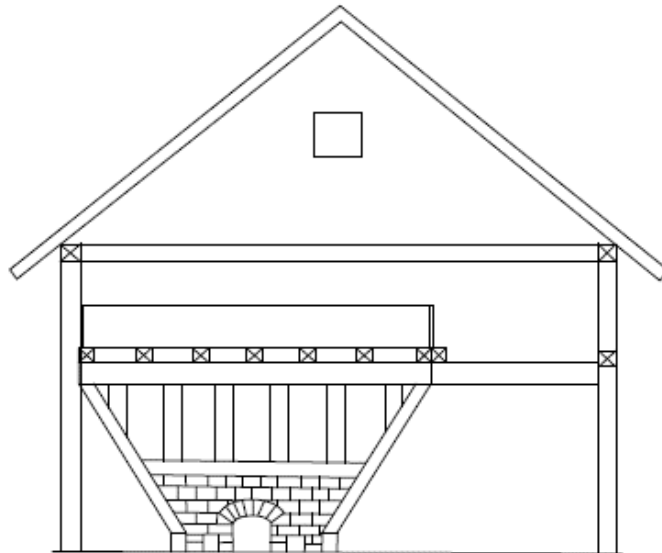

Fig. 157: Doorsnede van een hopast met oven en tremelvormige hel (Becuwe & Vandermarliere 2010).

Fig. 158: de hopast op de hoeve in de Blérotstraat 4, met restant van de tremelvormige 'hel' en de houten eestvloer (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

⁵⁶⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve met hopast* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307465> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

Voor de Eerste Wereldoorlog kwamen vrij veel hopasten voor in combinatie met een bakhuis (fig. 159), zoals de nog bewaard vooroorlogse hopast Dekock in Poperinge⁵⁶⁷ illustreert. De reden daarvoor was het brandgevaar dat zich in beide gevallen stelde. Bij de wederopbouw was deze combinatie echter nog zelden een optie. Eén van de zeldzame gevallen betrof de (inmiddels verdwenen) wederopbouwhoeve in de Rodenbachstraat 51 in Vlamertinge, waar een hopast, een varkensstal en een bakhuis samen het bouwvolume achter het boerenhuis uitmaakten.⁵⁶⁸ Bij de wederopbouw van de hoeve Ravenhof in Vlamertinge werd de (inmiddels tot stal aangepaste) hopast gebouwd tegenaan het oude bakhuis, dat de oorlog grotendeels had getrotseerd.⁵⁶⁹

Fig. 159: vooroorlogse hopast Dekock* in combinatie met een bakoven in Poperinge (F. Becuwe).

Cichoreiasten zijn nog terug te vinden op verscheidene wederopbouwhoeves, zoals het Klokhof⁵⁷⁰ in Boezinge, het Sint-Katharinahof⁵⁷¹ in Vlamertinge en het West-Bellegoed (fig. 160 & fig. 161)⁵⁷² in Voormezele. Identiek aan de ast op het West-Bellegoed was de intussen gesloopte cichoreiast op het Oost-Bellegoed in Ieper.⁵⁷³ Op het Abeelhof⁵⁷⁴ in Vlamertinge is ook een cichoreiast aanwezig, die echter initieel teruggaat op een hopast. Uitzonderlijk is de ast op de Pollepelhoeve⁵⁷⁵ in Zillebeke, die als cichoreiast werd gebouwd, maar achteraf met een tabaksast werd uitgebreid (fig. 162 & fig. 163).⁵⁷⁶

⁵⁶⁷ Helleketelweg 36, Poperinge. Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve met hopast* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/31070> (Geraadpleegd op 16 maart 2020).

⁵⁶⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30764> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁶⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve 't Ravenhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30833> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁷⁰ Briekestraat 55, Boezinge (Ieper). Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve 't Klokhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30606> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁷¹ Omloopstraat 10, Vlamertinge (Ieper). Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Sint-Katharinahof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30817> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁷² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve West-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30852> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵⁷³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Oost-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30592> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵⁷⁴ Marshofstraat 8, Vlamertinge (Ieper). Zie AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Abeelhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30813> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁷⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁵⁷⁶ JAKEALOO 2016: *Paying Respect: a Pilgrimage to France and Belgium in 1926* [online], <https://militaryandfamilyhistory.blog> (geraadpleegd op 3 januari 2020).

Fig. 160: de erfzijde van de cichoreiast bij de hoeve West-Bellegoed in Voormezele, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Fig. 161: de achterzijde van de cichoreiast bij de hoeve West-Bellegoed in Voormezele, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Onroerend Erfgoed, V. Debonne).

Fig. 162 : de cichorei- en tabaksast bij de Pollepelhoeve in Zillebeke ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 163: de nog niet met een tabaksast uitgebreide cichoreiast bij de Pollepelhoeve in Zillebeke, 1926 (Jakealoo 2016).

Kenmerkend voor de in de wederopbouw gebouwde cichoreiast is zijn rechthoekige plattegrond. Een cichoreiast beschikt in de regel immers over drie compartimenten: een snijkamer voor het snijden van de cichoreiwortels in kleine stukken, een ast voor het drogen van de cichoreibonen en een magazijn voor het opslaan – in afwachting van de verkoop – van de droge cichoreibonen (fig. 164 & fig. 165). Voor het astgedeelte werd tijdens de wederopbouw typologisch doorgaans gekozen voor een ast met twee gemetselde eestovens (fig. 166) en een eestvloer van geperforeerd plaatijzer (fig. 167). Tussen de ovens en de eestvloer werd een kubusvormige ruimte als warmluchtkamer (of ‘hel’) voorzien. In deze ruimte moest het dakje in plaatijzer boven elke oven zorgen voor een betere verdeling van de warmte en tegelijk verhinderen dat stof en andere bestanddeeltjes in het vuur vielen. Om een goede

luchtstroom te verzekeren werd het zadeldak ter hoogte van de ast over een bepaalde lengte doorbroken door een zadeldakje met luchtstraat. Ter hoogte van het centrale snijlokaal stak in de voorgevel meestal een dubbele poort met daarboven een laadvenster, die toegang verleende tot de eerste verdieping. Het aanpalende magazijn betrof doorgaans een donkere ruimte, waarvan de beneden- en bovenverdieping enkel vanuit de snijruimte toegankelijk waren (fig. 168).

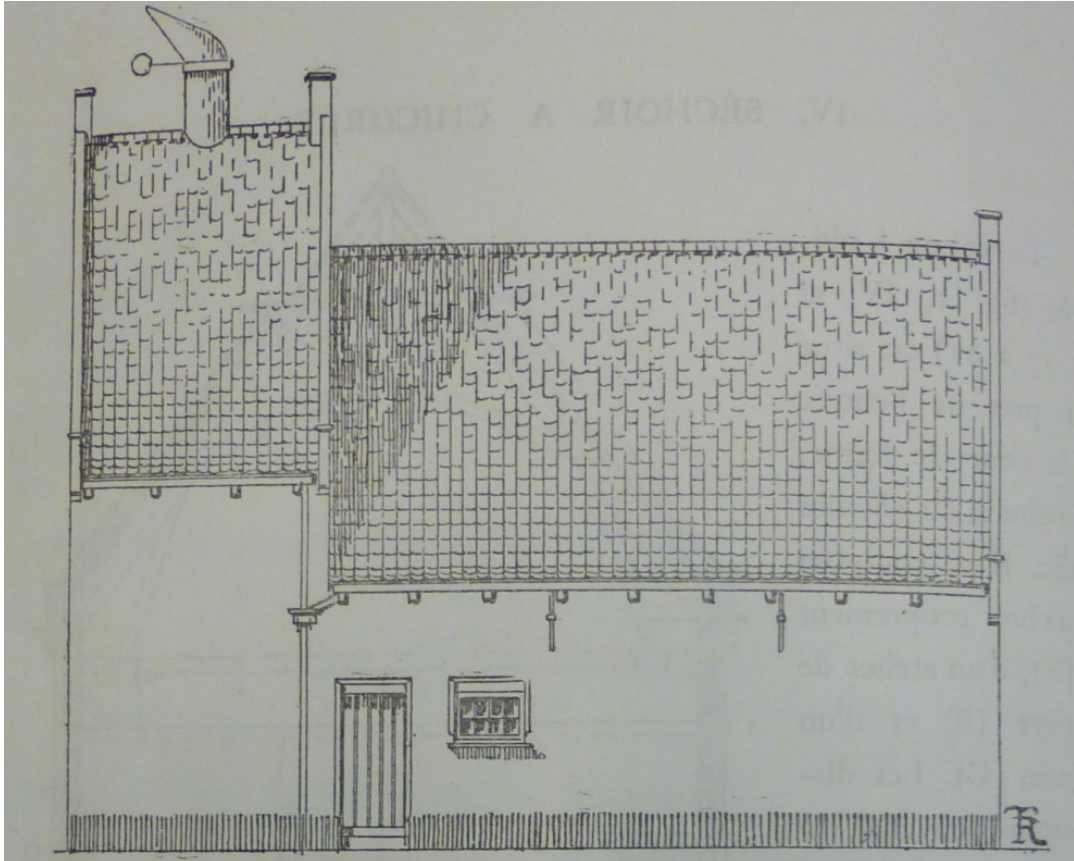

Fig. 164: cichoreiast (zuidzijde). Schets van Th. Raison (Ronse & Raison 1918, II).

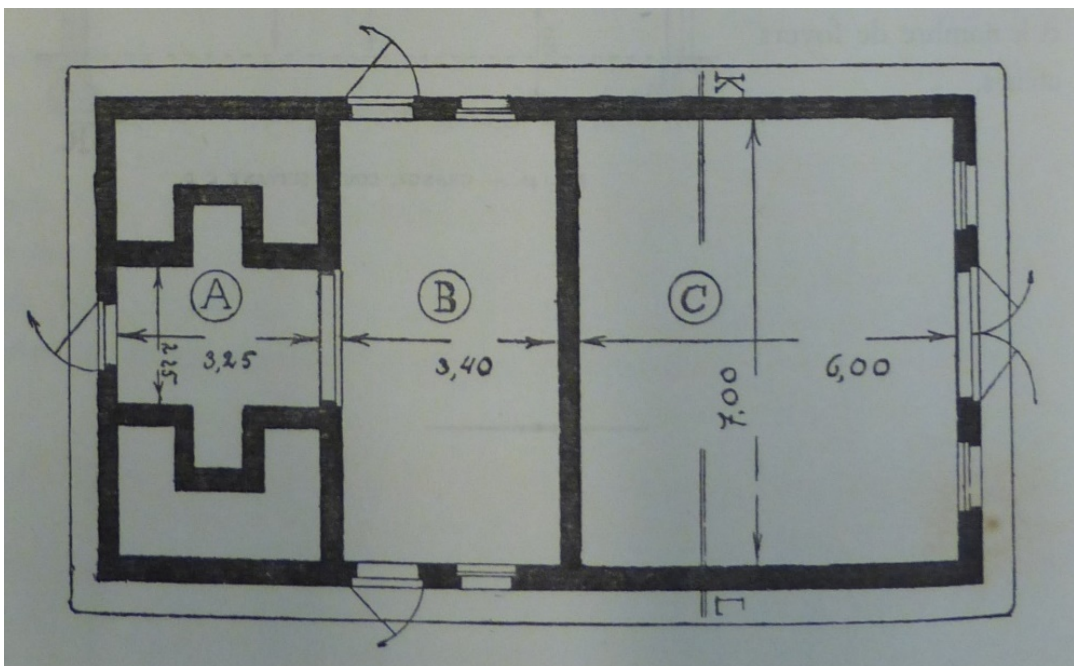

Fig. 165: cichoreiast. Plattegrond: a. ast – b. snijlokaal – c. magazijn (Ronse & Raison 1918, II).

Fig. 166: de dichtgemetselde doorgang naar de (verdwenen) ovens van de cichoreiast op het West-Bellegoed in Voormezele (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 167: de geperforeerde eestvloer van de cichoreiast op het West-Bellegoed in Voormezele (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

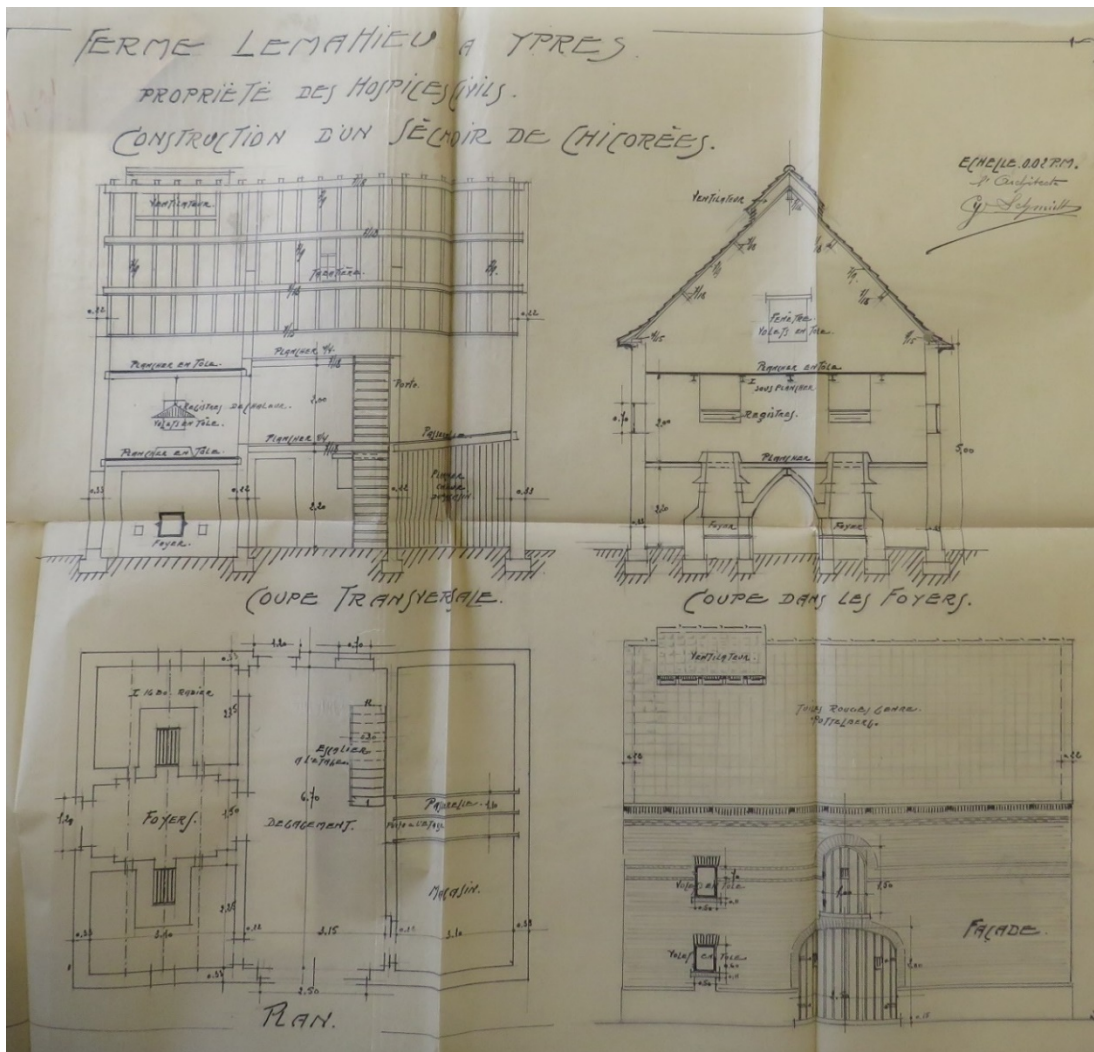

Fig. 168: de cichoreiast op de hoeve Oost-Bellegoed in Ieper, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoest Gewesten).

Tabaksasten komen onder meer voor op de wederopbouwhoeves in de Houthemstraat 56⁵⁷⁷ en Rijselstraat 62⁵⁷⁸ in Wijtschate, in de Wolvenstraat 1⁵⁷⁹ en de Kruisekestraat 334⁵⁸⁰ in Wervik, in de Bornstraat 6⁵⁸¹ in Passendale, in de Zonnebekerstraat 80 (fig. 169)⁵⁸² in Langemark, in de Oude Boezingestraat 12 (fig. 170)⁵⁸³ in Elverdinge en in de Madelstedestraat 2 en de Reningelststraat 97 in Kemmel. Op de Pollepelhoeve in Zillebeke⁵⁸⁴ werd het magazijn van de cichoreiast verbouwd tot tabakast (fig. 171).

Fig. 169: tabaksast op de wederopbouwhoeve in de Zonnebekerstraat 80 in Langemark, ca. 2010 (Onroerend Erfgoed, E. Vanderhisplie).

De bouw van tabaksasten dateert echter van na de wederopbouw. Pas vanaf de jaren 1930 werd systematisch gezocht naar mogelijkheden om het drogen van tabak te optimaliseren. Voorheen werden de tabaksbladen op natuurlijke wijze gedroogd in droogstellingen en -schuren.⁵⁸⁵ Karakteristiek voor de tabaksasten uit het late interbellum is hun torenvormige constructie. Tabaksranken worden bij het eesten of drogen immers niet op eestvloeren gelegd, maar opgehangen aan draden. Vanaf de eerste verdieping steekt op alle niveaus een laaddeur met laadplatform, die met een in het metselwerk verankerde metalen ladder wordt ontsloten. Het zadeldak dat de ast afdekt, wordt ter hoogte van de nok meestal onderbroken door een met een zadeldakje afgedekte luchtstraat, die de vereiste luchtstroom moet garanderen. Soms staat op de nok in de plaats van een luchtstraat een windschouw met een vaste of draaiende muts. In de ast zorgde een gemetselde cokesoven met een bijhorende gemetselde schoorsteen in combinatie met warmluchtbuizen voor de vereiste warme

⁵⁷⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve met tabaksast* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307463> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁷⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32759> (Geraadpleegd op 17-02-2020).

⁵⁷⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32942> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁸⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32857> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁸¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/33143> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁸² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44115> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁸³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve met losse bestanddelen* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30705> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

⁵⁸⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Pollepel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30867> (geraadpleegd op 27 januari 2020).

⁵⁸⁵ Becuwe 2017, 19-27.

lucht. Omdat deze droging echter te wensen overliet, werden deze eestovens met hun warmluchtbuizen na de Tweede Wereldoorlog vervangen door open cokesvuren.⁵⁸⁶

Fig. 170: tabaksast op de wederopbouwhoeve in de Oude Boezingestraat 12 in Elverdinge, ca. 2005 (Onroerend Erfgoed).

Fig. 171: de tabaksast (bij de cichoreiast) op de Pollepelhoeve in Zillebeke. Voorgevel – zijgevel - achtergevel (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

---

⁵⁸⁶ Becuwe 2017, 28-49.

7.16 RONDOM DE HOEVE: OMHAAGDE MOESTUIN EN SIERTUIN, ERFTOEGANG EN KAPEL

In hun publicatie *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* (1918) besteedden Alfred Ronse en Théodore Raison ook heel wat aandacht aan de onmiddellijke omgeving van de hoeve. Een belangrijk item vormde de moestuin. Zo werd in het ontwerp van een kleine hoeve voor de zandstreek een “groenselhof ten oosten van de gebouwen en aan de noordzijde door eenen muur en aan de andere zijden door eene haag afgesloten” uitgetekend. Ten zuiden van de gebouwen diende er een boomgaard aangeplant te worden.⁵⁸⁷ Op de hoeve Kleine Bamburg* in Westende werd ten noorden van het erf een ommuurde moestuin voorzien (fig. 172).⁵⁸⁸ Op het langgevelhoevetje De Panele in Dranouter situeerde de moestuin zich ten zuiden van de hoeve (fig. 173).⁵⁸⁹

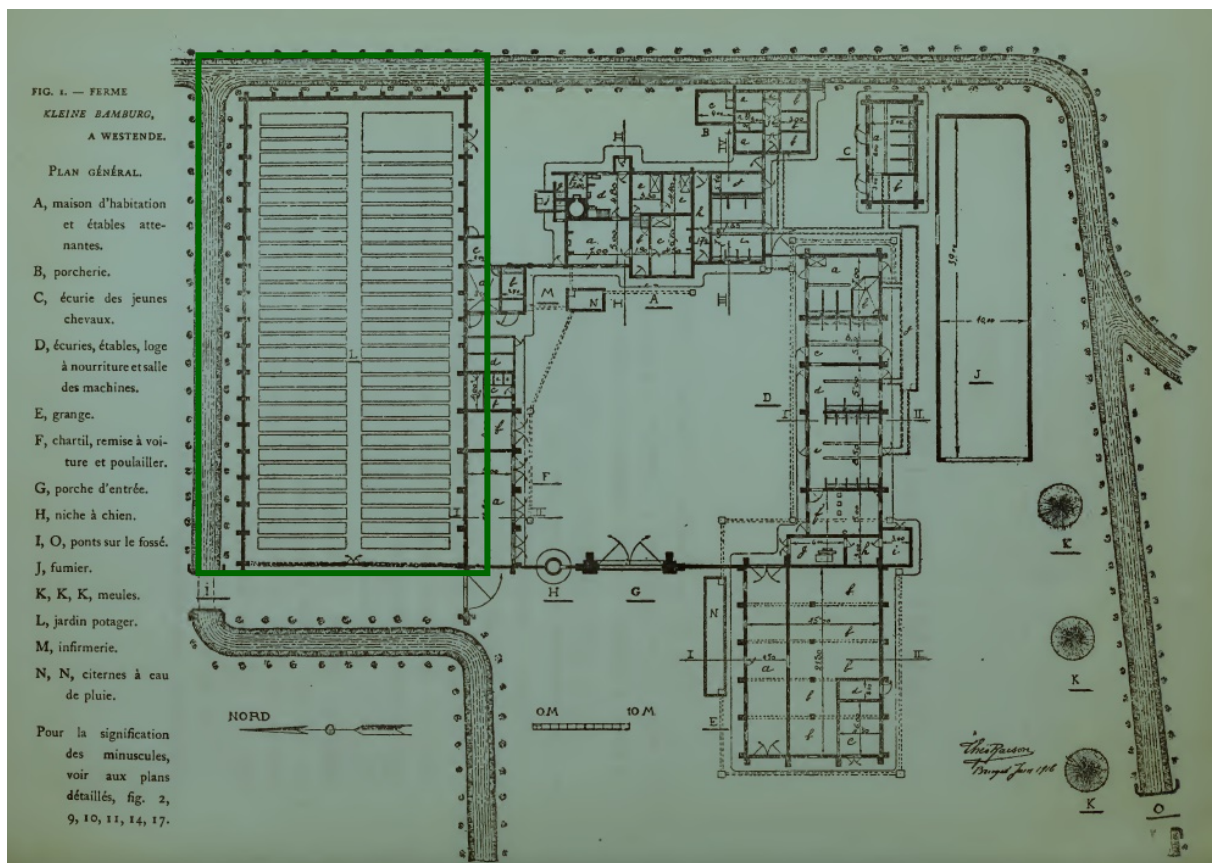

Fig. 172: de (groen omlijnde) ommuurde moestuin ten noorden van het erf van de hoeve Kleine Bamburg* in Westende (Ronse & Raison 1918a, I).

In de moestuin werd soms een bijenstal voorzien. Volgens Ronse en Raison bestond deze uit een kleine bakstenen constructie die zich met zijn open voorzijde naar het zuiden richtte en met een rieten dak was afgedekt. De bijenkorven in stro of hout werden er eventueel in twee rijen boven elkaar opgesteld.⁵⁹⁰ Een dergelijke bijenstal, mogelijk van 1918, komt nog voor bij een hoeve in Izegem (fig. 174).⁵⁹¹

⁵⁸⁷ RONSE & RAISON 1918b, 72.

⁵⁸⁸ RONSE & RAISON 1918a, I, 202.

⁵⁸⁹ Kruisabelestraat 24, Dranouter. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Panele* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32655> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

⁵⁹⁰ RONSE & RAISON 1918a, I, 118.

⁵⁹¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Boerenwoning en bakhuis van Het Beloken Hof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/51656> (geraadpleegd op 24 juni 2020).

Fig. 173: de deels omhaagde moestuin ten zuiden van de kleine wederopbouwhoeve De Panele in Dranouter, vermoedelijk ontworpen door architect Louis Verstraete (Onroerend Erfgoed, fotoarchief).

Fig. 174: bijenstal met rieten dak, mogelijk van 1918, bij hoeve in Roeselaarsestraat 531/2 in Izegem (Onroerend Erfgoed, fotoarchief).

Behalve een moestuin was op de hoeve ook soms een siertuin aangelegd, die doorgaans aansloot op het boerenhuis. Op de hoeve Oost-Bellegoed in Ieper⁵⁹² alsook op de hoeve Madelstede (fig. 175)⁵⁹³ in Boezinge sloot de siertuin aan op de representatieve voorgevel van de woning die zich naar de straat richtte.⁵⁹⁴ Op de hoeve De Roode Poort in Westende⁵⁹⁵ bevond zich zowel tegen de naar de straat gerichte voorgevel als tegen de erfgevel van de boerenwoning een siertuin. Beide tuintjes waren omsloten met lage tuinmuurtjes en hekken aan muurpijlers.⁵⁹⁶

Fig. 175: de siertuin voor de boerenwoning met zijn naar de straat gerichte representatieve voorgeel op de hoeve Madelstede in Boezinge, ontworpen door architect Cyrille Schmidt. Rechts, de kapel voor Onze-Lieve-Vrouw van Vrede uit de wederopbouwperiode en de latere toegangspoort (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

De walgracht die vóór de Eerste Wereldoorlog veelal de grotere hoeves omgaf, was in veel gevallen door de oorlogsverrichtingen aangeslibd en met puin gevuld. Soms werd deze walgracht bij de wederopbouw opnieuw uitgegraven. Dit was alvast het geval voor het Geuzegat* in Mannekensvere⁵⁹⁷ en het Oosthof* in Ramskapelle⁵⁹⁸. De poort of het hek met hekpijlers die het erf afsloten, werd soms, maar niet altijd, opnieuw voorzien. De toegang van het Geuzegat*, ten oosten van het erf, werd bij de wederopbouw opnieuw gemarkeerd met twee bakstenen hekpijlers, waaraan een houten hekken werd opgehangen (fig. 176).⁵⁹⁹ Bij de wederopbouw van de Kleine Bamburg* in Westende werd het erf aan de zuidwestzijde afgesloten met een lage bakstenen omheining met een monumentale

⁵⁹² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Oost-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30592> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵⁹³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵⁹⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Oost-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30592> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

⁵⁹⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (Geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁵⁹⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

⁵⁹⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

⁵⁹⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

⁵⁹⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

toegangspoort (fig. 177).⁶⁰⁰ Een equivalent van deze poort verrees bij de wederopbouw van de hoeve De Roode Poort in Westende (fig. 178).⁶⁰¹ Een statige poort accentueert in Sint-Pieterskapelle de toegang tot het heropgebouwde Spermaliefhof*.⁶⁰² Een poort onder een pannen zadeldakje (fig. 179) sloot tussen de boerenwoning en de stalvleugel het erf van het Poorthof⁶⁰³ in Dranouter af. In Boezinge verschaft een poortgebouw toegang tot 't Klokhof (fig. 180).⁶⁰⁴ Een dakruiter met klokje bekroont er het leien zadeldak. Na de oorlog werd ook het poortgebouw van de herenhoeve in de Markizaatstraat 36 in Beselare⁶⁰⁵ heropgebouwd (fig. 181). Het voorziene decoratieve bas-reliëf van een paard met hooiwagen werd echter niet uitgevoerd (fig. 182). Op de hoeve Oosthof* in Ramskapelle⁶⁰⁶ werd de monumentale toegangspoort, bestaande uit een inrijpoort en een voetgangersdoorgang, na de oorlog echter niet meer heropgebouwd.⁶⁰⁷

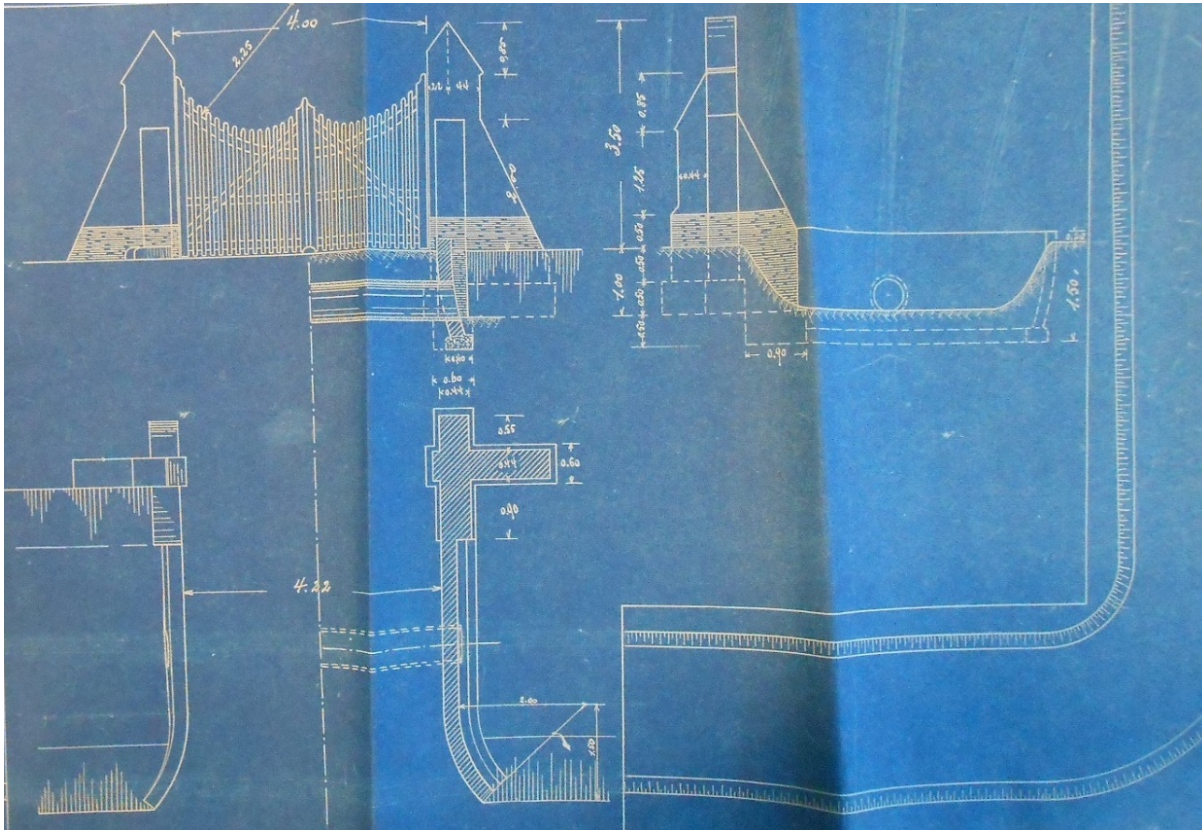

Fig. 176: de toegangspoort van de hoeve 't Geuzegat* in Mannekensvere (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

⁶⁰⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve De Kleine Bamburg* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

⁶⁰¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

⁶⁰² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Spermaliefhof* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/55078> (geraadpleegd op 5 oktober 2020).

⁶⁰³ Zwartemolenstraat 4, Dranouter. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Poorthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32666> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

⁶⁰⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve 't Klokhof* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30606> (geraadpleegd op 5 oktober 2020).

⁶⁰⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Herenhoeve* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/33087> (geraadpleegd op 5 oktober 2020).

⁶⁰⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 21 januari 2020).

⁶⁰⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

Fig. 177: de toegangspoort van de hoeve Kleine Bambrug* in Westende, ontworpen door architect Théodore Raison (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 178: de toegangspoort van de hoeve De Roode Poort in Westende, ontworpen door architect Théodore Raison (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 179: de toegangspoort van de wederopbouwhoeve 'Poorthof' in Dranouter, ontworpen door architect Gustave Fierens (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 180: het poortgebouw met dakruiter van de hoeve 't Klokhof in Boezinge (Onroerend Erfgoed, E. Vanderhispallie).

Fig. 181: herenhoeve met poortgebouw in de Markizaatstraat 36 in Beselare (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

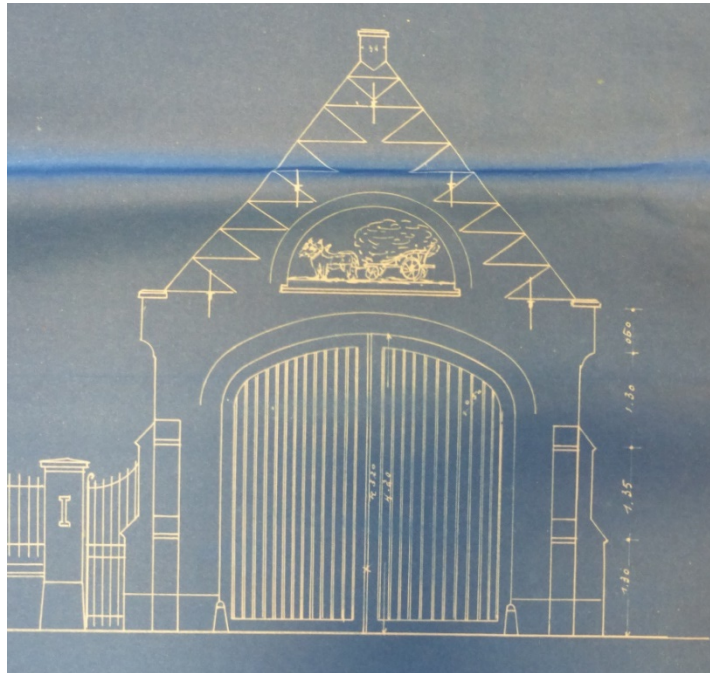

Fig. 182: plan met vooraanzicht van de toegangspoort van de herenhoeve in de Markizaatstraat 36 in Beselare (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

De aanplant van bomen rond de al dan niet omwalde hoeve was eveneens één van de aandachtspunten van Alfred Ronse en Théodore Raison in hun standaardwerk uit 1918. In de open vlaktes vormden olmen- en populierenrijen en -dreven niet alleen voor de hoevegebouwen, maar ook voor de boomgaarden, weiden en akkers een belangrijk windscherm. Hun beheer verschilde echter van het beheer van parkbomen. Voor de productiviteit van de landbouwgewassen was het immers belangrijk om de bomen niet al te hoog te laten uitgroeien.⁶⁰⁸ Veel landbouwers waren echter niet onmiddellijk geneigd om de verdwenen bomen heraan te planten. In de vroege jaren 1920 gaven sommige auteurs, zoals Brutsaert en Verwilghen, dan ook aan dat ze “*onze schoone boomen*” misten, terwijl de gerealiseerde wederopbouw (van hoeves) op zich hen wel gunstig stemde. Om aan de jammerlijke kaalslag te verhelpen riep Henri Brutsaert op “*om den moed [te] hebben van een boompje te planten.*” Als voorbeeld van goede praktijk verwees hij naar een initiatief van het ministerie van Landbouw om notelaars aan te planten bij herbouwde hoeves. Om dit initiatief kracht bij te zetten plantte baron Ruzette als minister van Landbouw in 1922 zelf de eerste notelaar bij een hoeve in Kemmel.⁶⁰⁹ Nog steeds bepalen dreven, hagen, populierenrijen en ten dele ook boomgaarden het beeld van heel wat wederopbouwhoeves. Zo leidt in Ramskapelle een statige dreef naar de wederopbouwhoeve Klein Noordhof (fig. 183).⁶¹⁰ Een meidoornhaag omheint in Vladslo het erf van een kleine wederopbouwhoeve met boomgaard (fig. 184).⁶¹¹ Ook in Elverdinge is de voor het Hospitaalhof⁶¹² gelegen weide met moestuin nog deels omgeven met meidoornhagen (fig. 185). De restanten van de omwalling zijn er nog afgezoomd met populieren.

⁶⁰⁸ *Notice sur la culture des arbres au point de vue rural dans la Flandre Occidentale* in het modelboek van Ronse en Raison is geschreven door graaf Amedée Visart, voorzitter van de Belgische Bosbouwvereniging. Zie: RONSE & RAISON 1918, II, 2-3, 8.

⁶⁰⁹ “*Zijn ze al niet bezig met de notelaars van Baron Ruzette te planten bij de nieuwe hoven?*” Het is onduidelijk of de boomplanting in Kemmel de eerste is in de Verwoeste Gewesten of enkel in Kemmel. Zie BRUTSAERT 1923, 26; BOEREBOOM 1923, 56; S.N. 1922: Kemmel - Boomplanting, *De Poperingenaar* (10 december) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

⁶¹⁰ Diksmuidse Weg 14, Ramskapelle. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Klein Noordhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16644> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

⁶¹¹ Houtlandstraat 3, Vladslo. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Boerenarbeiderswoning* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78567> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

⁶¹² Hospitaalstraat 33, Elverdinge. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Hospitaalhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30698> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

Fig. 183: toegangsdreef van de wederopbouwhoeve Klein Noordhof in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 184: een meidoornhaag als erfomheining van een kleine wederopbouwhoeve in Vladslo (Onroerend Erfgoed, F. Becuwe).

Fig. 185: de met meidoorn afgezoomde weide met moestuin bij het Hospitaalhof in Elverdinge, ontworpen door architect Cyrille Schmidt. Op de achtergrond een populierenrij (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Zelden opnieuw aangeplant zijn de lindebomen die vóór de Eerste Wereldoorlog de erftoegang van de hoeve accentueerden ter bescherming tegen onheil. Eén van de weinige uitzonderingen is de knotlinde die samen met een geknotte Canadapopulier als welkomstboom de toegang tot de hoeve in de Hellegatstraat 8 in Westouter flankeert.⁶¹³ In de onverwoeste delen van de zandleemstreek vormen deze welkomstbomen wel nog een vrij kenmerkend gegeven.

Fig. 186: Sint-Jozefskapel bij de erftoegang van hoeve in Vladslo (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 187: Sint-Annakapel bij de erftoegang van de Kasteelhoeve in Beerst, gedateerd '1930' (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 188: Lourdeskapel bij de erftoegang van de hoeve in de Bellestraat 21 in Westouter (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

⁶¹³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Knotlinde als welkomstboom* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130485> (geraadpleegd op 24 februari 2020); AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Knotpopulier als welkomstboom* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130486> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

Fig. 189: kapel bij de erftoegang van de wederopbouwhoeve Madelstede in Boezinge, ontworpen door architect Cyrille Schmidt (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Fig. 190: kapel bij de erftoegang van de wederopbouwhoeve in de Oude Kortrijkstraat 75 in Ieper, ontworpen door architect Jan Lauwers (Onroerend Erfgoed, P. Vanneste).

Veldkapellen die vóór de Eerste Wereldoorlog de erftoegang van vele hoeves markeerden, herrezen bij de wederopbouw wel op diverse plaatsen. In 1918 hadden Alfred Ronse en Théodore Raison ook het behoud van deze vrome ‘leestekens’ in het landschap bepleit.⁶¹⁴ Samen met de hoevegebouwen werden deze bakstenen constructies opgetrokken in een regionalistische architectuur. Een mooie illustratie van dit devotieel gebruik vormt de kapel bij de erftoegang van de hoeve in de Vladslostraat (z.nr.) in Vladslo (fig. 186). Deze kapel, toegewijd aan de “*H. Joseph byzonder patroon tegen overstrooming en langdeurigen regen*”, dateerde oorspronkelijk van 1873, maar werd, door de oorlog verwoest, heropgebouwd in 1923.⁶¹⁵ Andere voorbeelden zijn onder meer de kapellen bij de Kasteelhoeve in Beerst (fig. 187)⁶¹⁶, de hoeve in de Bellestraat 21 in Westouter (fig. 188), de hoeve Madelstede* in Boezinge (fig. 189)⁶¹⁷, de hoeve Busschaertlinde* in Kemmel⁶¹⁸, de hoeve in de Oude Kortrijkstraat 75 in Ieper (fig. 190)⁶¹⁹ en de hoeve in de Briekeriestraat 3 in Kemmel⁶²⁰.

⁶¹⁴ RONSE & RAISON 1918a, 268-271.

⁶¹⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Sint-Jozefskapel bij erftoegang van hoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78589> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

⁶¹⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Kasteelhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78178> (geraadpleegd op 20 februari 2020).

⁶¹⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve Madelstede met gedenkkapel en verlaten vooroorlogse site* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 16 januari 2020).

⁶¹⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Hoeve Busschaertlinde* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32635> (geraadpleegd op 24 februari 2020).

⁶¹⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2020: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30407> (geraadpleegd op 8 oktober 2020).

⁶²⁰ Niet opgenomen in de Inventaris Bouwkundig Erfgoed.

CORNILLY J. & VANDEWALLE C. 2009: Onzichtbare pleitbezorgers. Tussen bewoners en hogere overheden. In: CORNILLY J., DE CAIGNY S., DENDOOVEN D., VANDEWALLE C., VANDERMARLIERE K. & WUYTS E. (red.), *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, [s.l.], Erfgoedcel CO7 - VAI - Cva - Provincie West-Vlaanderen, 51-73.

DAWYNDT A. 1981: Vluchtelingen uit de frontstreek tijdens W.O. I te Veurne. In: *Bachten de Kupe*, 23, 2, 40-45.

DE BO L.L. 1873: *Westvlaamsch Idioticon*, Brugge, Edw. Gailliard & Comp., 2 dln.

DE BUSSCHER J.-M. 1983: *L'Architecture de dommages de guerre: aspects de la reconstruction des régions dévastées de la première guerre mondiale*, Brussel.

DE CAIGNY S. 2009: Tussen filantropie en macht. In de bres voor de belangen van de achterban. In: CORNILLY J., DE CAIGNY S., DENDOOVEN D., VANDEWALLE C., VANDERMARLIERE K. & WUYTS E. (red.), *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, [s.l.], Erfgoedcel CO7 - VAI - Cva - Provincie West-Vlaanderen, 149-170.

DE CAIGNY S. 2010: *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, Leuven, Universitaire Pers.

DE CAIGNY S. 2012: Het Moderne Dorp op de Wereldtentoonstelling van Gent. Ideeën over een landelijke architectuur tijdens het interbellum. In: *Faro Tijdschrift voor cultureel erfgoed*, 5, 4, 30-32.

DECOODT H. 2009: *Noodwoningen opgericht na de Eerste Wereldoorlog*, [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/themas/39> (geraadpleegd op 21 oktober 2019).

DE GRAEVE A.G. s.d.: *Une visite à l'Yser*, Brussel, J. Felix: 32 pp.

DEGRAEVE M. 2011: *Camille Van Elslande op alle fronten. Modern architecturaal denken in een traditionele context*, Gent, Universiteit Gent, masterproef Kunstwetenschappen.

DEMASURE B. 2014: *Boter bij de vis. Landbouw en voeding tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, Davidsfonds.

DENDOOVEN D. 2006: Vechten op twee fronten, in: CHIELENS P., DENDOOVEN D. & DECOODT H., *De laatste getuige. Het oorlogslandschap van de Westhoek*, Tielt, 21-24.

DENDOOVEN D. 2009, Het terrein effenen. Aanleg, infrastructuur en landbeheer. In: BAERT K., BERTELS I. & CORNILLY J., *Bouwen aan de Wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 81-106.

DE VUYST P. & TIBBAUT E. (red.) 1913: *Le village moderne. Evolution agricole. Esthétique rurale. Fermes. Edifices. Pavillons. Jardins. La famille rurale. Bibliographie*, Brussel, Goemare.

DEWILDE M. & GOEMAERE L. 2010: Ferme des Paratonnerres, in: *Spaenhirs. Jaarboek 2009*, 17, 273-285.

DE WOUTERS DE BOUCHOUT P. & GEVAERT E. 1918: *Kenmerkende onderdelen van landelijke gebouwen in België. Een bundel nota's en platen door de Redactie van het Bulletin des Métiers d'Art samengesteld en in het licht gegeven tot opleiding der ambachtslieden in de bouwbedrijven*, Brussel.

//

DUTRY A. 1915: *De kunst op het platteland. Schets eener landelijke schoonheidsleer*, Gent, A. De Scheemaeker, 45 pp.

DUTRY A. 1916: *Quelques questions d'esthétique rurale posées au premier congrès pour l'embellissement de la vie rurale*, Gent, A. De Scheemaeker.

FLOUQUET P.-L. 1934 : *Vers un urbanisme National ? De la rationalisation des villes à la rationalisation des campagnes*. Interview de l'ingénieur-architecte R. Verwilghen, SBUAM, Professeur d'urbanisme à l'Institut Supérieur des Arts décoratifs. In : *Bâtir*, 25, 963-966.

GERARD E. 2017: *De schaduw van het interbellum. België van euforie tot crisis*, Tielt, Lannoo, 310 pp.

GIELE J. 1918 : *Hygiène des Constructions rurales*. In: GIELE J., PEPERMANS L., GRAFTIAU F., MAUKELS G., BOUCKAERT G., CASSIERS H., PUISSANT A., CRETEN V., HUART C. & VAES H., *Reconstruction rurale. Cinq leçons d'embellissement de la vie rurale données pendant les travaux du jury de perfectionnement*, [s.l.], Commission Nationale pour l'Embellissement de la Vie Rurale - Fédération des Sociétés d'Architectes de Belgique, 23-29.

GIELE J. & VAN DEN ABEELE W. 1915: *Bouwen en Heropbouwen van Huis en Stal*, Leuven.

GIELE J., PEPERMANS L., GRAFTIAU F., MAUKELS G., BOUCKAERT G., CASSIERS H., PUISSANT A., CRETEN V., HUART C. & VAES H. 1916 : *Reconstruction rurale. Rapport Général*, [s.l.], Commission Nationale pour l'Embellissement de la Vie Rurale - Fédération des Sociétés d'Architectes de Belgique, 35 pp.

GILOT M. 1921: *Onze werking in verwoest Vlaanderen. Beknopt overzicht der werkzaamheden van onze Dienst voor herstel van Westvlaanderen*, Roeselare, Belgische Boerenbond.

GOBYN R. 1985 : *De woningnood en het probleem van de voorlopige huisvesting in België na de eerste wereldoorlog*. In: SMETS M. (red.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, tentoonstellingscatalogus, 227.

GRAS L. 1921: *Un Manuel de Génie rural - Manuel de données pratiques relatives à la construction des fermes*. In: *La Cité - Architecture Urbanisme Art public. Revue mensuelle*, 11, 8, 181-187.

HANS A. 1920-1921: *Het bloedig IJzerland*, Brussel, J. Hoste.

HEINS A. 1905 : *Au pays des dunes. Excursions pittoresques aux anciennes granges monumentales de la Flandre Maritime. Abbayes des Dunes et de Ter Doest (XIIIe siècle)*, Gent.

HEINS A. & DUTRY A. 1915: *Maisons rurales du type traditionnel flamand. Recueil des planches*, Gent, A. Heins.

HEINS A. & DUTRY A. 1916: *Landelijke woningen naar traditioneele Vlaamsche type*, Gent, A. Heins.

HEYVAERT TH.-P. 1881: *Toestand van den landbouw, redevoering uitgesproken door M. Heyvaert, gouverneur, in de openingszitting van den gewonen zitting van 1881*, Brugge.

HOUBEN C. 2017 : *De wederopbouw van hoeves in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog. Een onderzoek naar de wederopbouwactiviteiten door de Dienst der Verwoeste Gewesten in Kemmel en Esen*, Leuven, K.U.Leuven, masterproef geschiedenis.

LAGASSE DE LOCHT CH. & SAINTENOY P. 1914: La reconstruction des villes et villages détruits par la guerre de 1914. Rapport sur les devoirs administratifs incombant aux Pouvoirs publics. In: *Bulletin de la Commission Royale des Arts et Archéologie*, 53, 253-264.
http://www.crmsf.be/sites/default/files/book/BCRAA_1914.pdf

LAGASSE DE LOCHT CH. 1919: La Commission royale des monuments et des sites pendant la guerre. In: *Bulletin de la Commission Royale des Arts et Archéologie*, 58, 274-297.
http://www.crmsf.be/sites/default/files/book/BCRAA_1919.pdf

LÉONARD E. 1916: *Land en dorp. Aanteekeningen en wenken ter overweging bij het bouwen en heropbouwen op het land*, Antwerpen, Land- en Tuinbouwcomiteit der provincie Antwerpen.

LEONARD E. 1928: *Bouwen in het dorp en op het land*, Antwerpen, De Sikkel.

LEPLAE E. 1920: *La restauration agricole des régions dévastées*. Brussel, Van Buggenhoudt.

LIDDLE P.H. 1997: *Passchendaele in perspective: the third battle of Ypres*, London.

LONCKE L. 2017: *De invloed van de architect in het proces van de wederopbouw van hoeves in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, K.U.Leuven, oefening 2e bachelor Geschiedenis.

MAERTENS F. 1935: De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de heropbouw in de gewesten door de oorlog 1914-1918 verwoest. In: *Bulletin de la Commission Royale d'Art et d'Archéologie*, 441-451.
http://www.crmsf.be/sites/default/files/book/BCRAA_1935-juillet-decembre.pdf

MAES J. 1985a: De tuinvijckexperimenten in het kader van de Belgische wederopbouw na 1918. In: SMETS M. (red.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, tentoonstellingscatalogus, 189-213.

MAES J. 1985b: Théo Raison. In: SMETS M. (red.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, tentoonstellingscatalogus, 227.

MEGANCK L. 2013: Patriotism, Genius Loci, Authentic Buildings and Imitation Farmsteads. Regionalism in Interwar Belgium. In: MEGANCK L., VAN SANTVOORT L. & DE MAEYER J. (eds.), *Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe 1914-1940*, Leuven, Leuven University Press, Kadoc-Artes 14, 73-93.

MOENAERT R. 1921: Des Méthodes de reconstruction. In: *L'Emulation, organe de la société centrale d'architecture de Belgique*, 5.

NEUMANN C. 1986: De Dienst der Verwoeste Gewesten en zijn historisch kader. In: NOTEBAERT A., NEUMANN C. & VANDEN EYNDE W. (red.), *1914-1918. Verwoeste Gewesten. Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 35-55.

NOTEBAERT A., NEUMANN C. & VANDENEYNDE W. (red.) 1986: *1914-1918. Verwoeste Gewesten. Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel, Algemeen Rijksarchief.

NOTTEBOOM B. 2009: *Ouvrons les yeux! Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940*, Gent, Universiteit Gent, doctoraatsverhandeling.

PIRET R. 1916: Dispositions et dimensions générales des Etables, des Ecuries, des Porcheries et de leurs principales dépendances. In: GIELE J., PEPERMANS L., GRAFTIAU F., MAUKELS G., BOUCKAERT G., CASSIERS H., PUISSANT A., CRETEN V., HUART C. & VAES H., *Reconstruction rurale. Cinq leçons d'embellissement de la vie rurale données pendant les travaux du jury de perfectionnement*, [s.l.], Commission Nationale pour l'Embellissement de la Vie Rurale - Fédération des Sociétés d'Architectes de Belgique, [49-52].

POPPE A. 1916: *Hoe moet men op den buiten bouwen?*, Gent, L. Scheerder.

RONSE A. & RAISON T. 1918a: *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre*, Brugge, Charles Beyaert, 2 dln.

RONSE A. & RAISON T. 1918b: *Landelijke bouwingen - algemene raadgevingen - Ontwerp tot het opbouwen van eene Kleine Hofstede - Mekanieke toepassingen*, Brugge (kortere samenvatting in het Nederlands).

SCHMITZ D. & LIEFOOGHE M. 2008: *Studie: Omgaan met de wederopbouwarchitectuur in de Frontstreek van '14-'18. Ieper en Heuvelland*, Gent.

SMETS M. 1972: *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Brussel, Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf.

SMETS M. 1985: De Belgische wederopbouw op de overgang tussen stadsbouwkunst en stedebouw. In: SMETS M. (red.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, Gemeentekrediet, 71-97.

S.N. 1919a: Inlichtingen nopens den Vervoerdienst van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken in Vlaanderen. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 1ste bundel (augustus), 28-29.

S.N. 1919b: Programma van het ontwerp tot het bouwen van blijvende woningen, in 1920 in de verwoeste streek op te trekken. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 3de bundel (oktober), 115-119.

S.N. 1919c: Opbouw van goedkope woningen te Roeselare, In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 4de bundel (november), 230-235.

S.N. 1919d: Volledige lijst der reeds aangenomen vennootschappen voor geteisterden. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 5de bundel (december), 273-277.

S.N. 1919e: Het Decauvillenet dat de Vervoerdienst der Verwoeste Gewesten (E.T.R.D.) in de vroegere bezettingslijn van het Belgisch leger uitbaat. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 5de bundel (december), 288 (kaart).

S.N. 1919f: De Belgische Boerenbond in West-Vlaanderen. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, 1ste jg., 3de bundel (oktober), 131-136.

S.N. 1919g: Inlichtingen nopens de Gemeentemagazijnen, *Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 3de bundel (oktober), 153-155.

S.N. 1920a: *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel, Ministerie van Staathuishoudkundige Zaken.

STYNEN H. 1983: Architect Richard Acke (1873-1934) en de woningbouw in de frontstreek. In: Monumenten & Landschappen, 2, 5, 42-53.

VANDEKERCKHOVE J. 1999: *Dr. Henri Brutsaert 1868-1938*, [s.l.] uitgegeven in eigen beheer.

UYTTENHOVE P. 2003, Wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog. In: VAN LOO A. (red.), *Repertorium van de architectuur in België - van 1830 tot heden*, Gent, 420-423.

VANDEVELDE H. 1917: *Het heropbouwen van hoeven. Voordracht gehouden tijdens de rondreizende tentoonstellingen, ingericht in 1916 door het technisch bureel voor hoevenbouw van het land- en tuinbouwcomiteit der prov. Antwerpen*, Antwerpen.

VAN HAUTE K. 2009: *Jos Léonard en de ontstaansgeschiedenis van het grafisch ontwerp in België (1918-1936)*, Leuven, Katholieke Universiteit, doctoraatsverhandeling.

VAN HISSENHOVEN P. 1938: *Le Mouvement des Grains dans le Monde*, Brussel - Parijs.

VAN IMPE E. & ANSEEUW A. 2010: *Het Gekwetste Gewest - Archief van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek*. In: *Bibliotheek- & archiefgids*, 86, 1, 2-8.

VANNESTE P. 2015: Wederopbouw van dorpskerken tussen Diksmuide en Nieuwpoort. Oorlogstrauma en kunsthistorische erfenis, *Monumenten & Landschappen*, 34, 5, 18-41.

VAN ISACKER K. 1983: *Mijn land in de kering, 1830-1980. Deel 2. De enge ruimte, 1914-1980*, Antwerpen - Amsterdam, Uitgeverij De Nederlandse Boekhandel.

VAN LOO A. (red.) 2003 – *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, Mercatorfonds.

VAN MOLLE L. 1990: *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond*, Leuven, University Press.

VAN SANTVOORT L. 2008: "Back to nature'. From cottage to farmstead', in: VAN SANTVOORT L., DE MAEYER J. & VERSCHAFFEL T. (red.), *Sources of regionalism in the nineteenth century. Architecture, art and literature*, Leuven, Kadoc-Artes, 9, 100-121.

VAN WALLEGHEM A. 2014: *Oorlogsdagboeken 1914-1918. Nederlandse hertaling van het integrale manuscript door Willy Spillebeen*, Tiel, Lannoo, 693 pp.

VERWILGHEN R. 1923a: De verrijzenis van verwoest Vlaanderen. In: BRUTSAERT H., BOEREBOOM L. & VERWILGHEN R., *Nieuw-Vlaanderen (Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding 214-215)*, Antwerpen, 59-90.

VERWILGHEN R. 1923b: *Compte rendu de la visite des régions dévastées le 7 septembre 1922, Xe Congrès International des Architectes*, Brussel.

VIÉRIN J. 1921: *Over de landelijke bewoning aan de Vlaamsche kust. Kenteekens der Bouwwijze van de Streek*, Brussel, Vromant.

WACKENIER W. 2006: *Alveringem in de Grote Oorlog*, Brugge, De Klaproos.

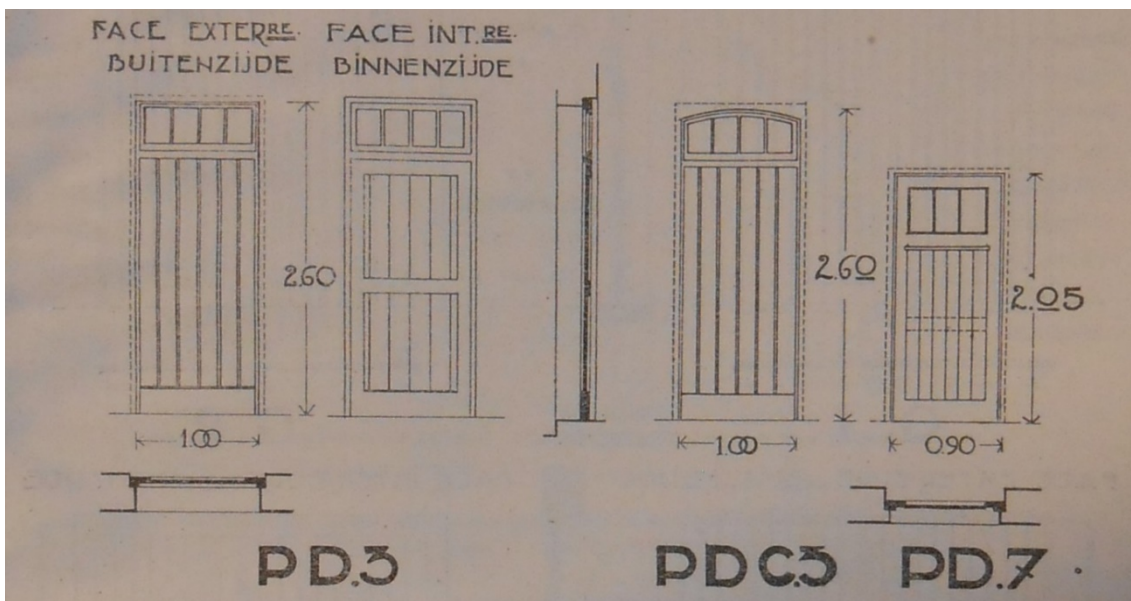
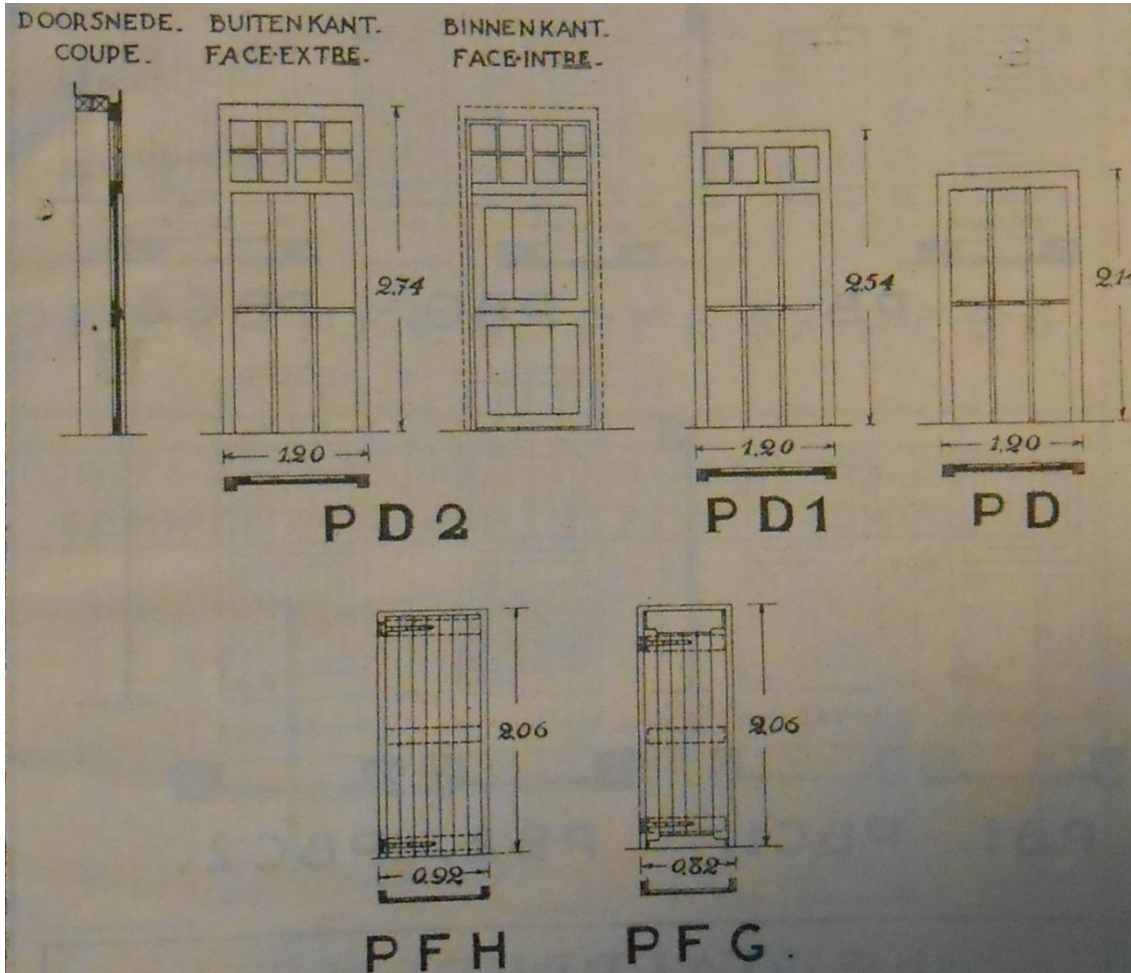
WILLAERT M. 1930: *Geschiedkundig overzicht van het Verbond der Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade*, Brussel.

ZAMPA F. 2003: Dienst der Verwoeste Gewesten (DVG). In: VAN LOO A. (red.), *Repertorium van de architectuur in België - van 1830 tot heden*, Gent, 282-283.

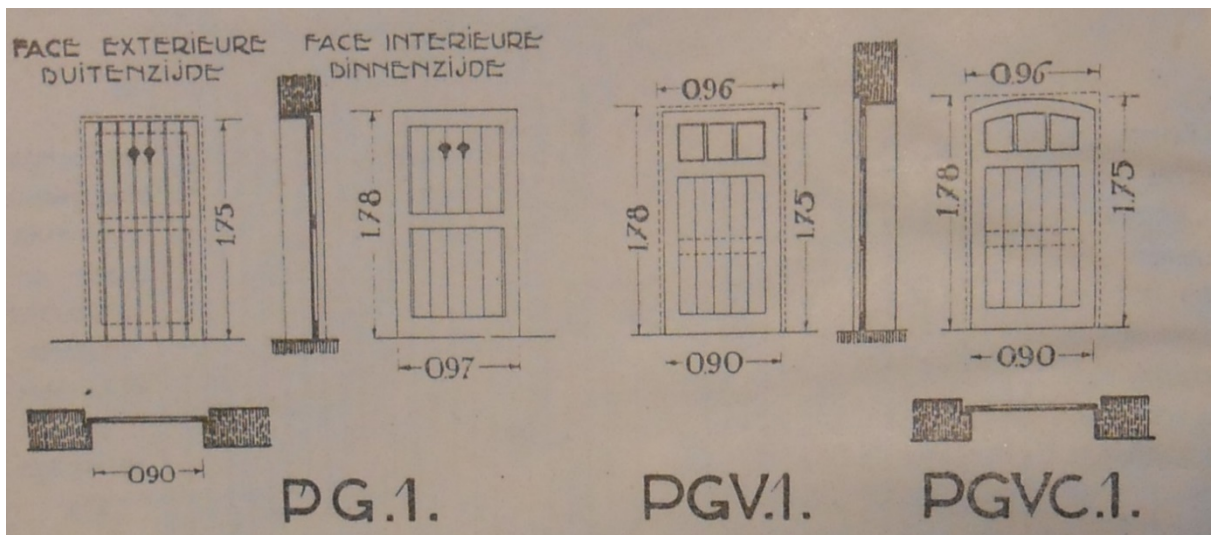
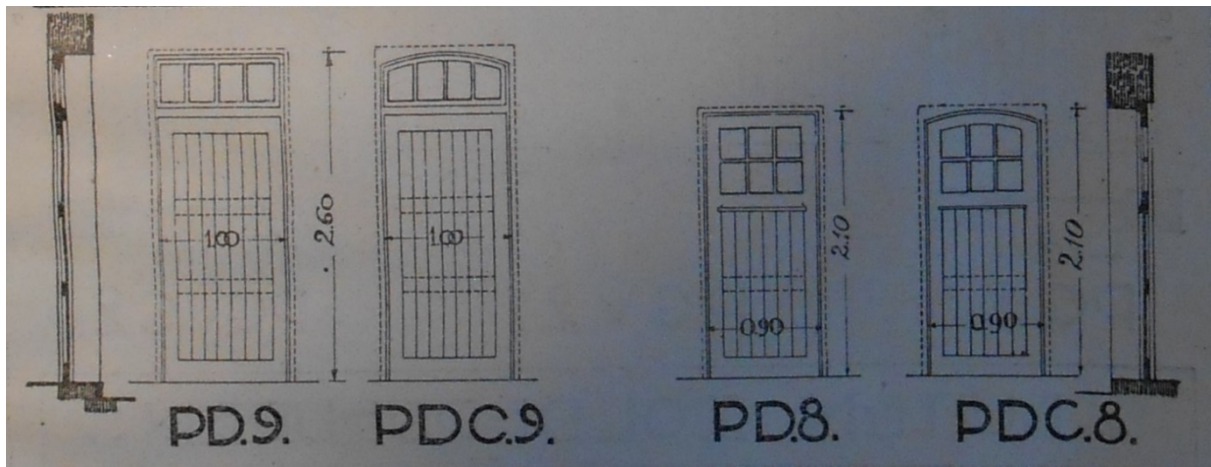
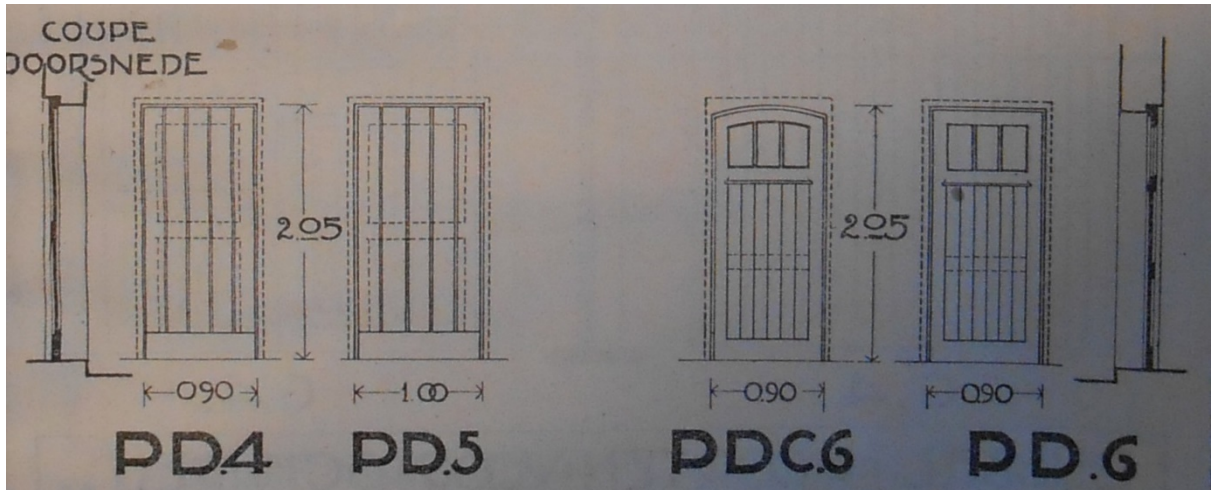

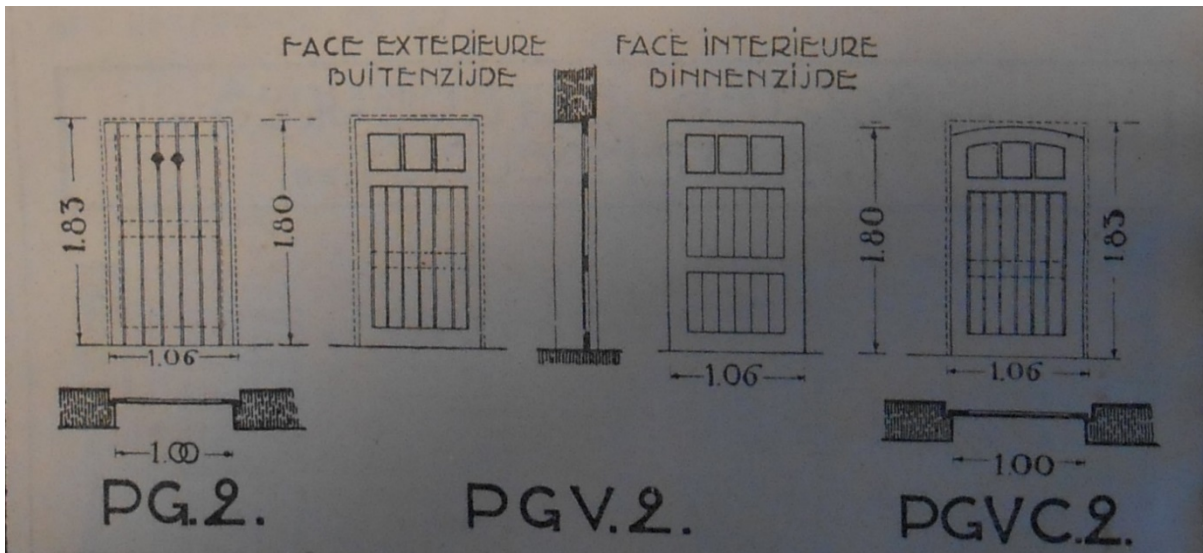
BIJLAGE 1. GESTANDAARDISEERDE BOUWELEMENTEN VAN DE DIENST DER VERWOESTE GEWESTEN

Modellen van buitendeuren

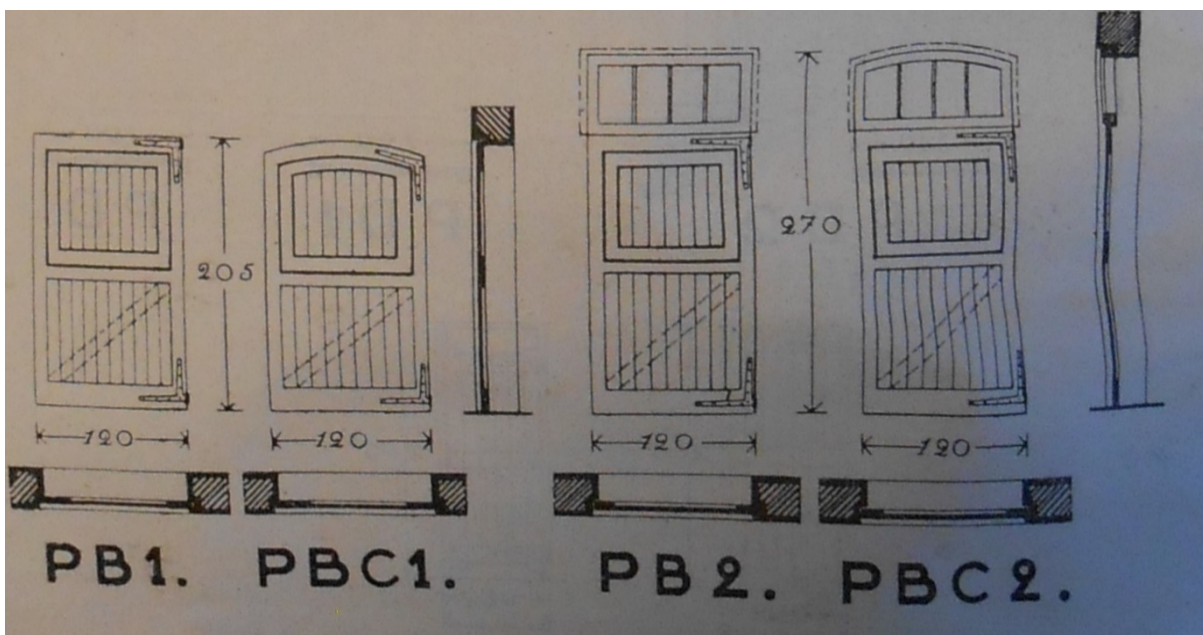
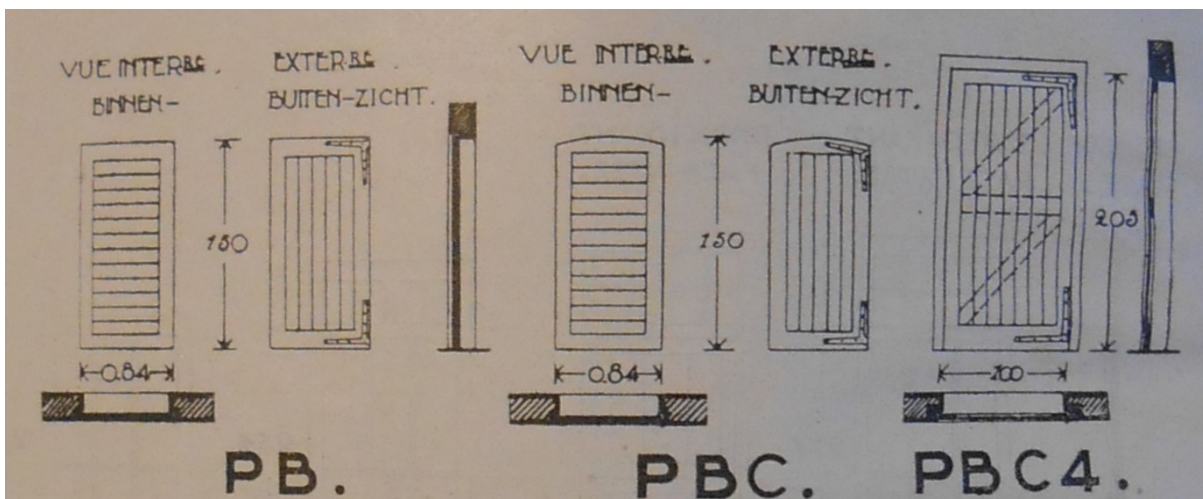

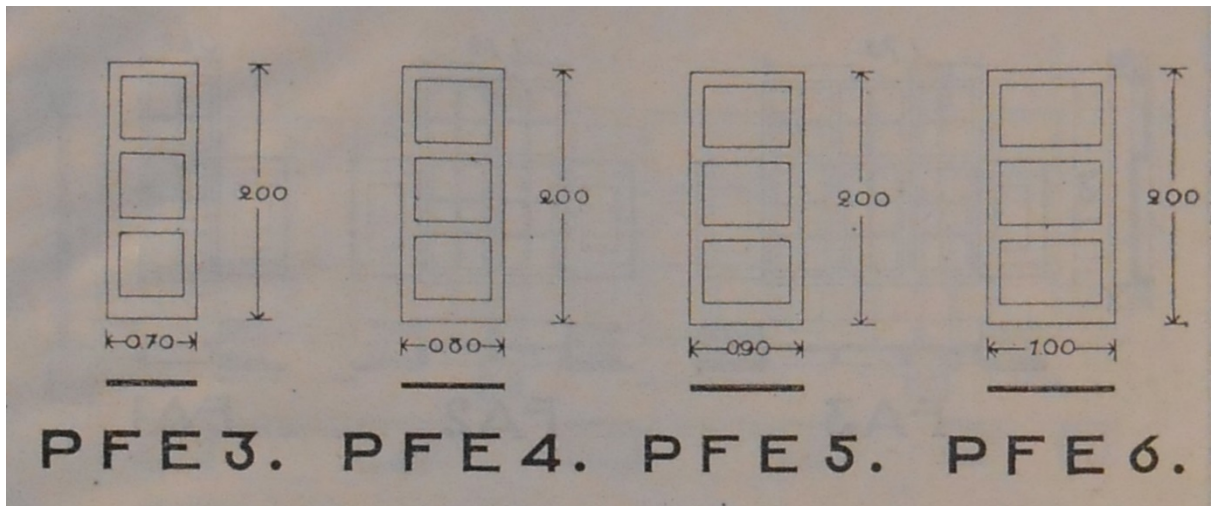

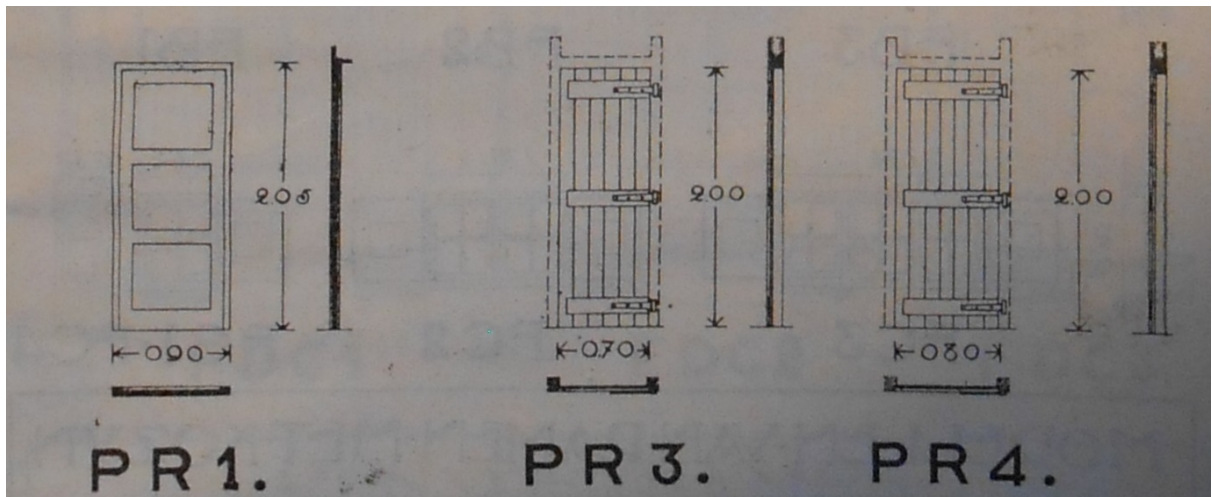
Modellen van staldeuren

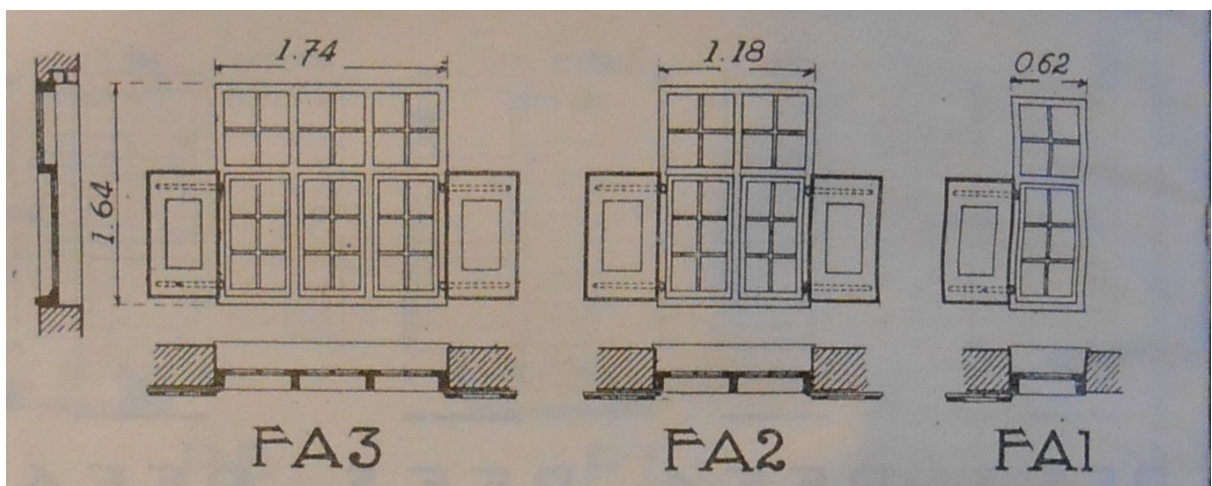
Modellen van binnendeuren

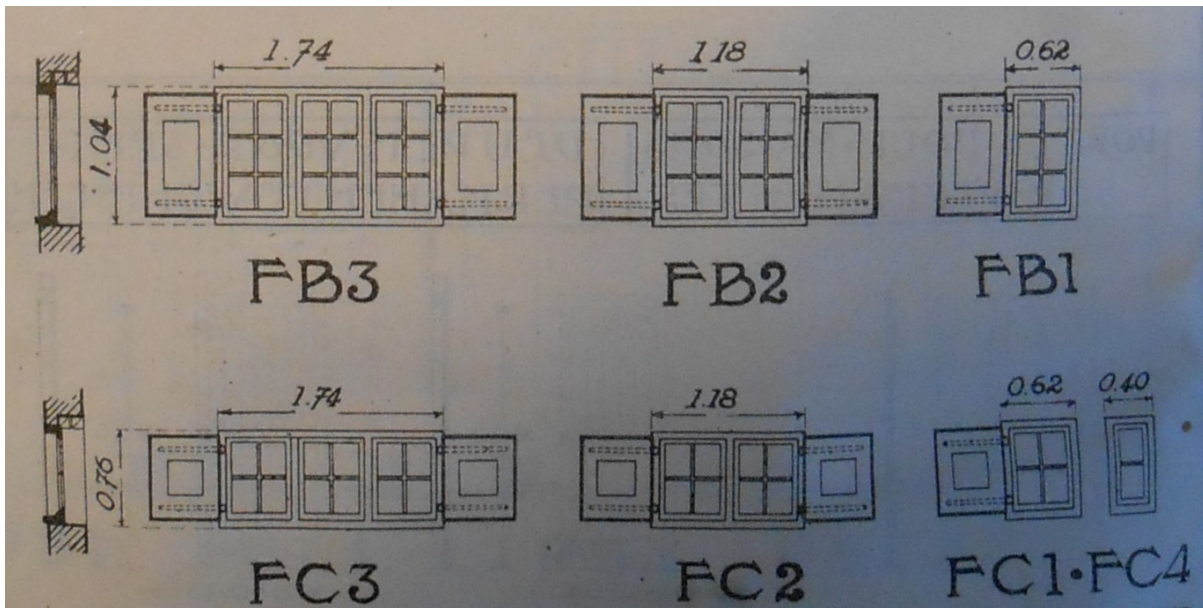

Modellen van deuren voor semipermanente woningen

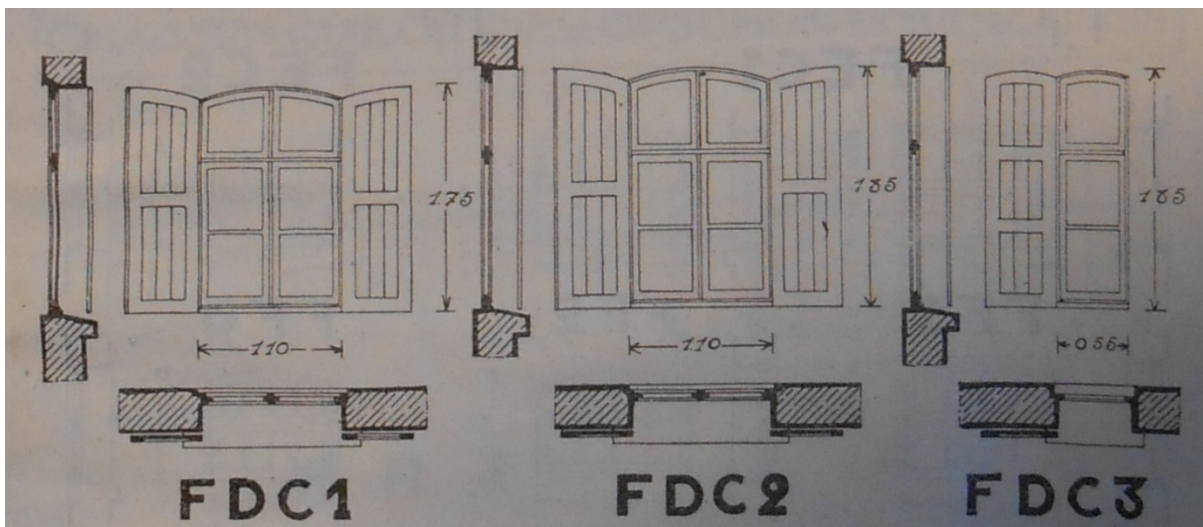
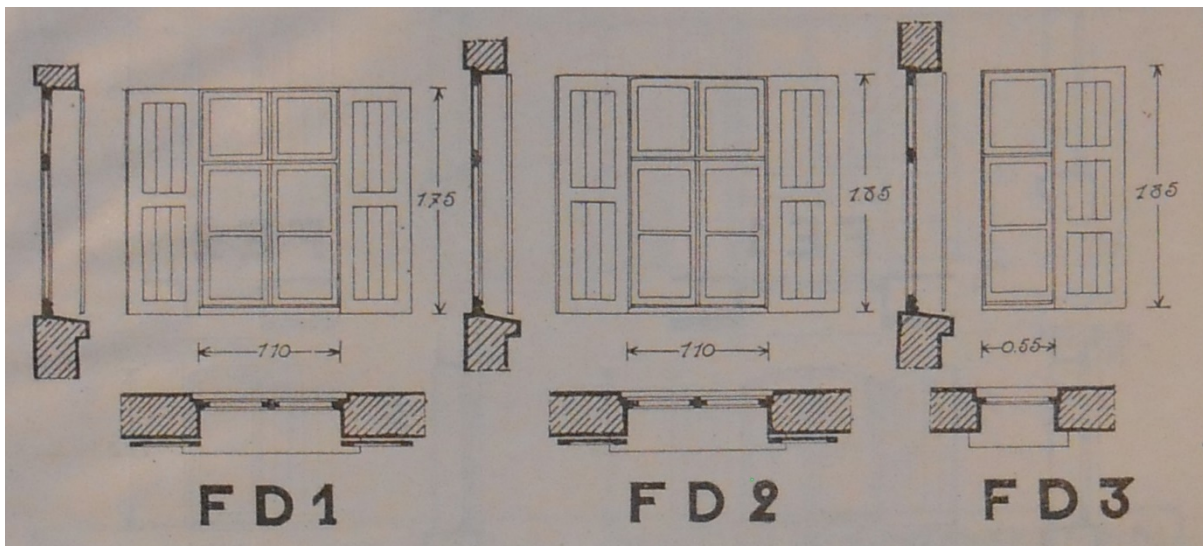

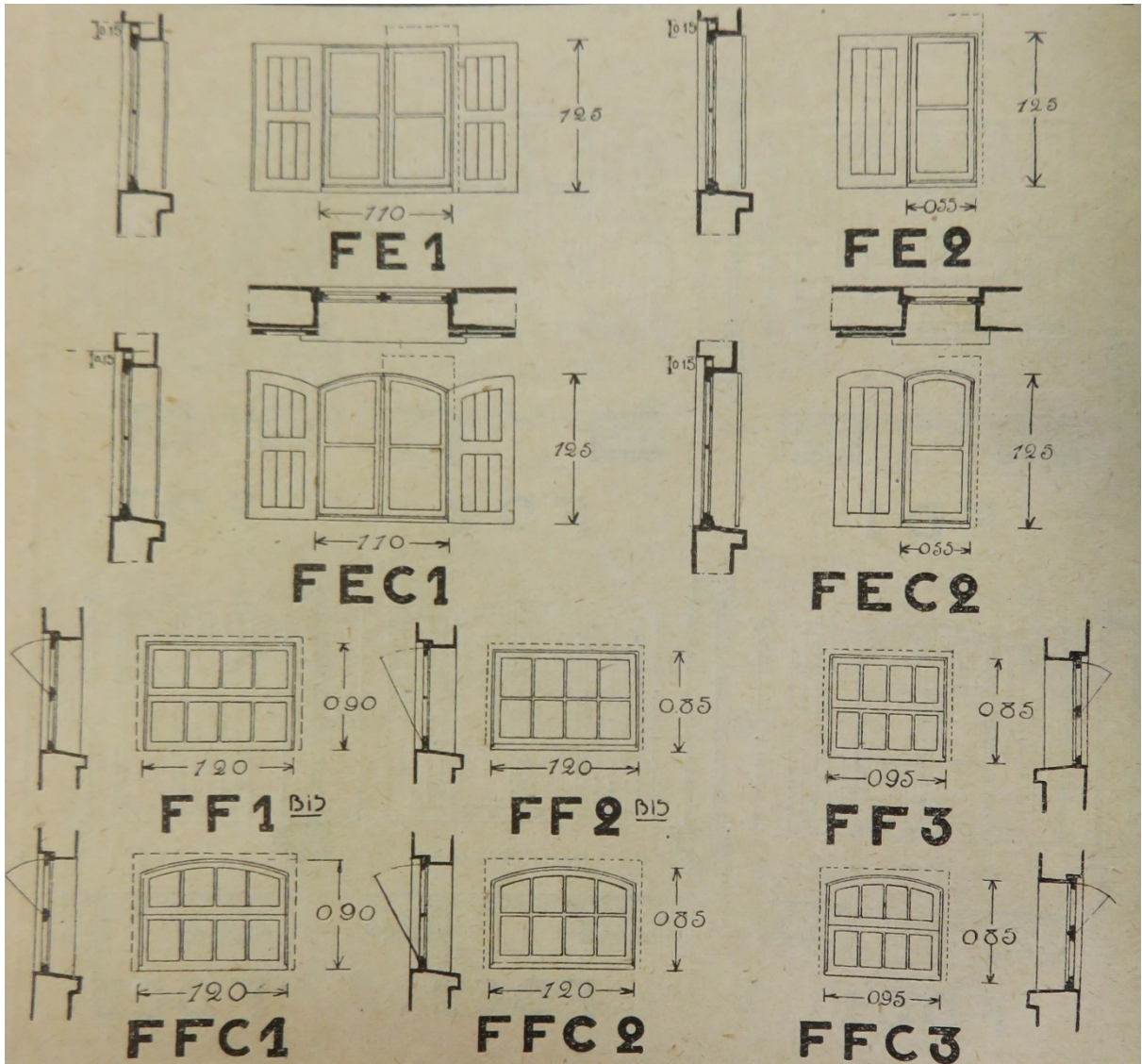
Modellen van raamkozijnen ("Ramen met kozyn")

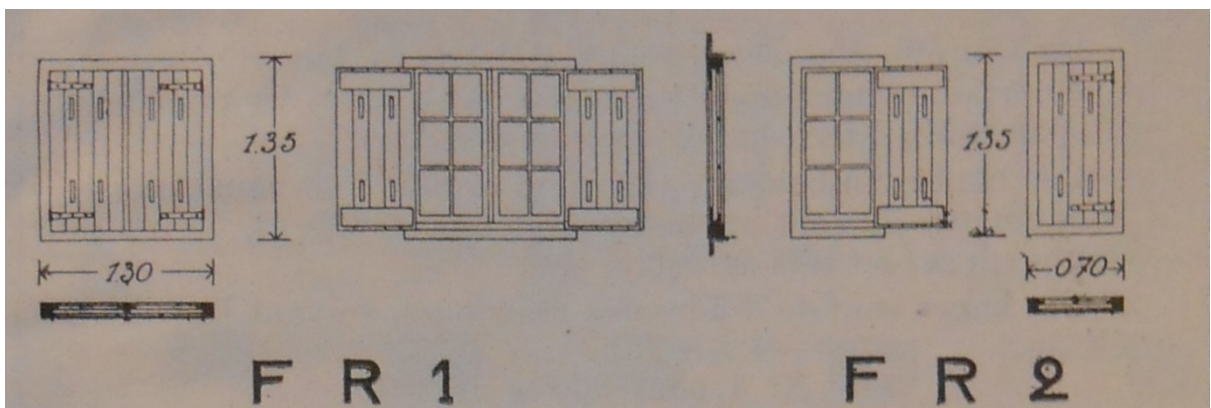

Modellen van vensterramen

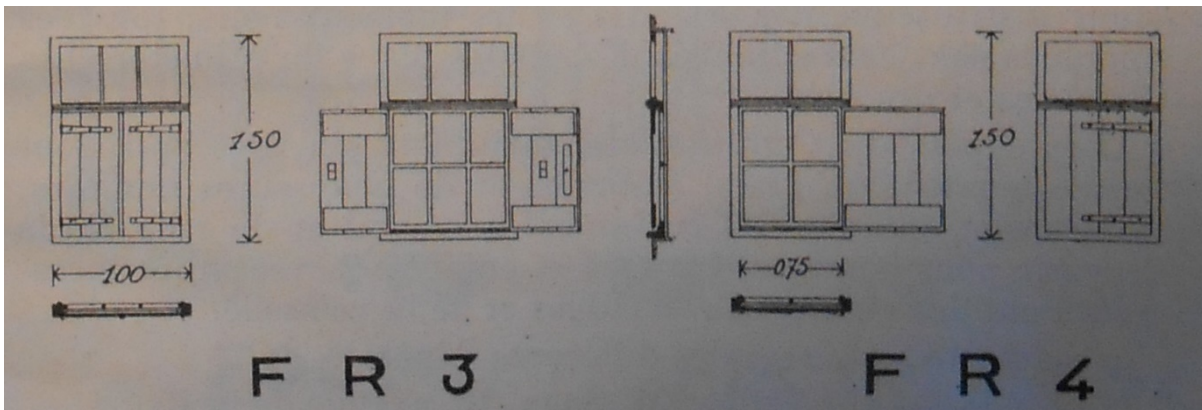

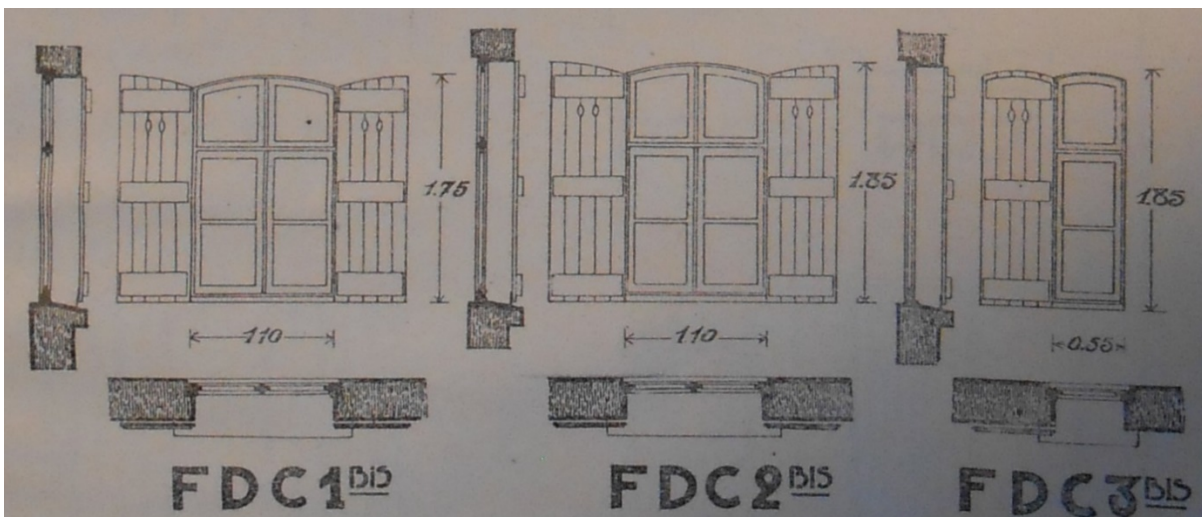
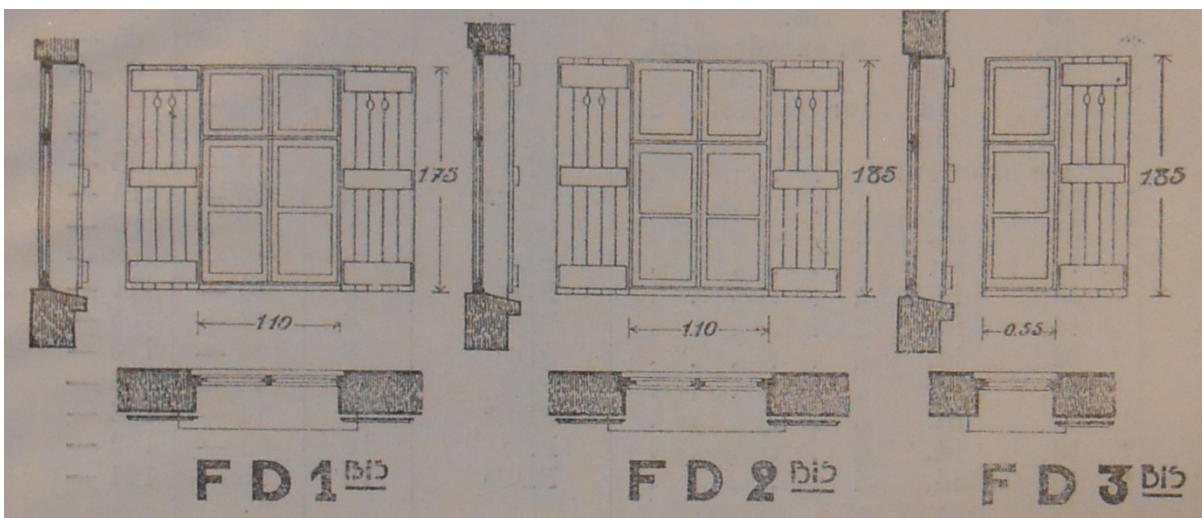
Modellen van draaiende ramen

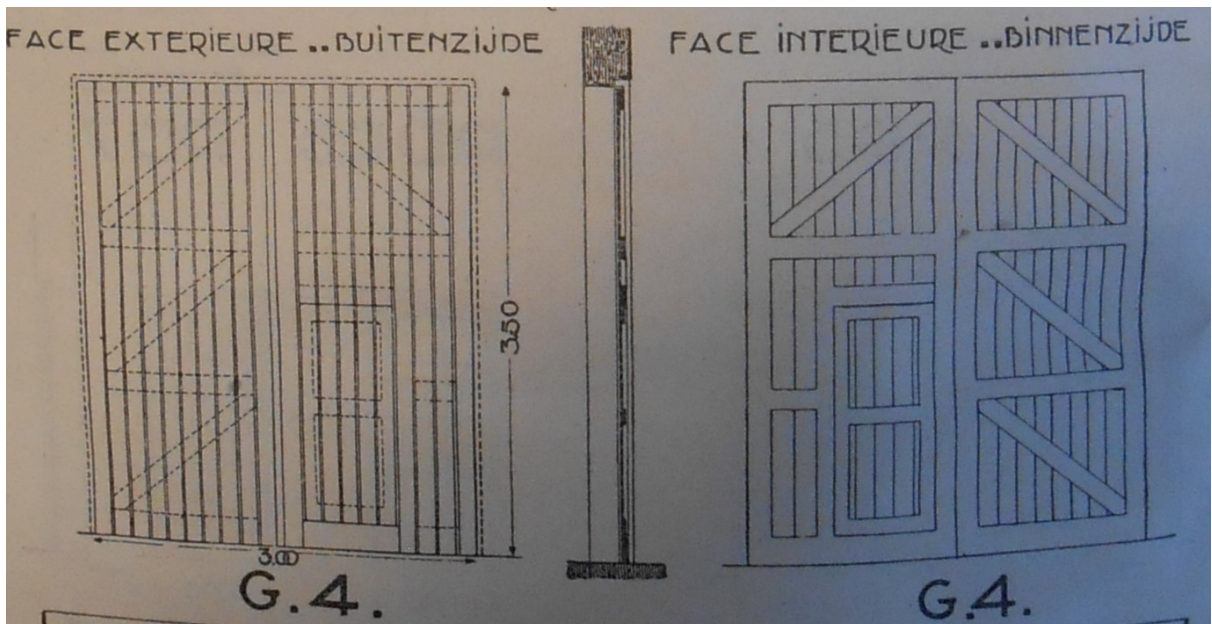
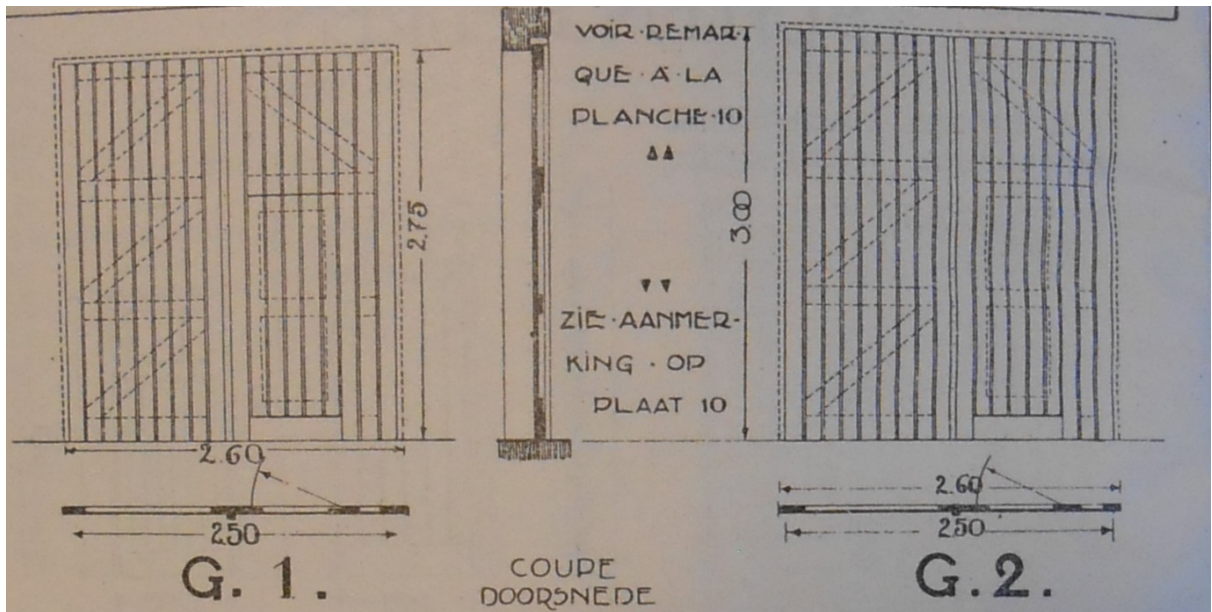
Modellen van schuiframen

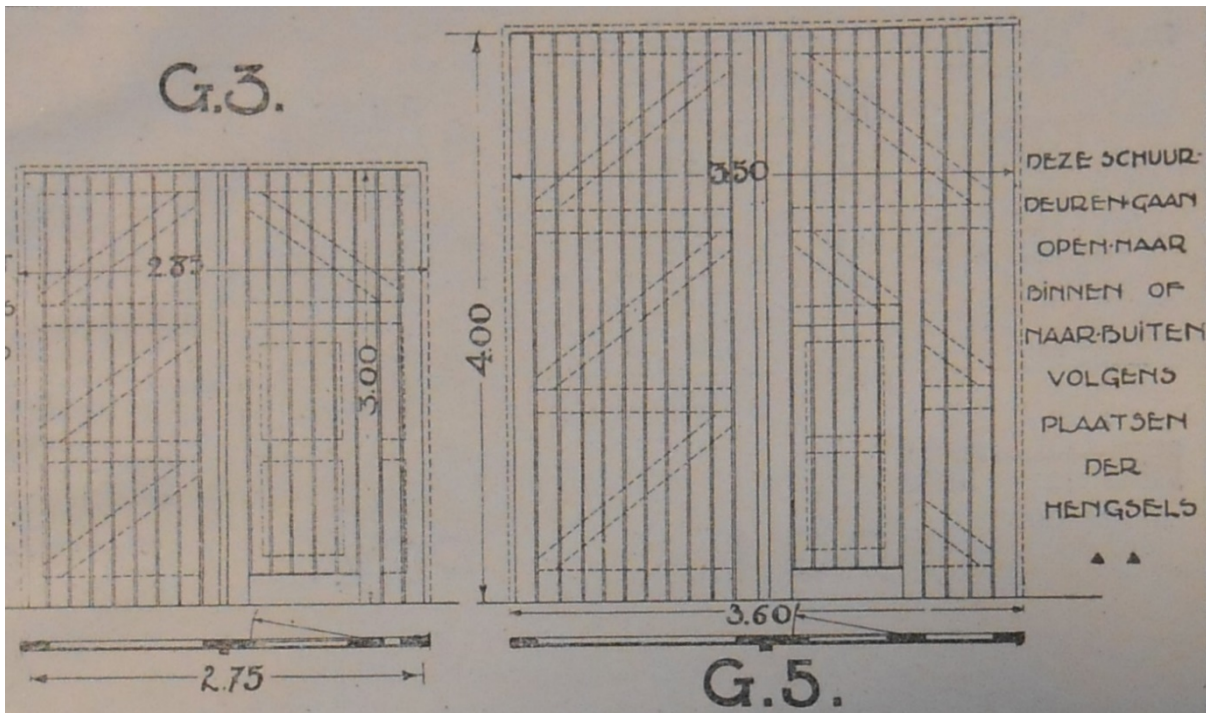

Modellen van lichte luiken

Modellen van dubbele poorten voor schuren

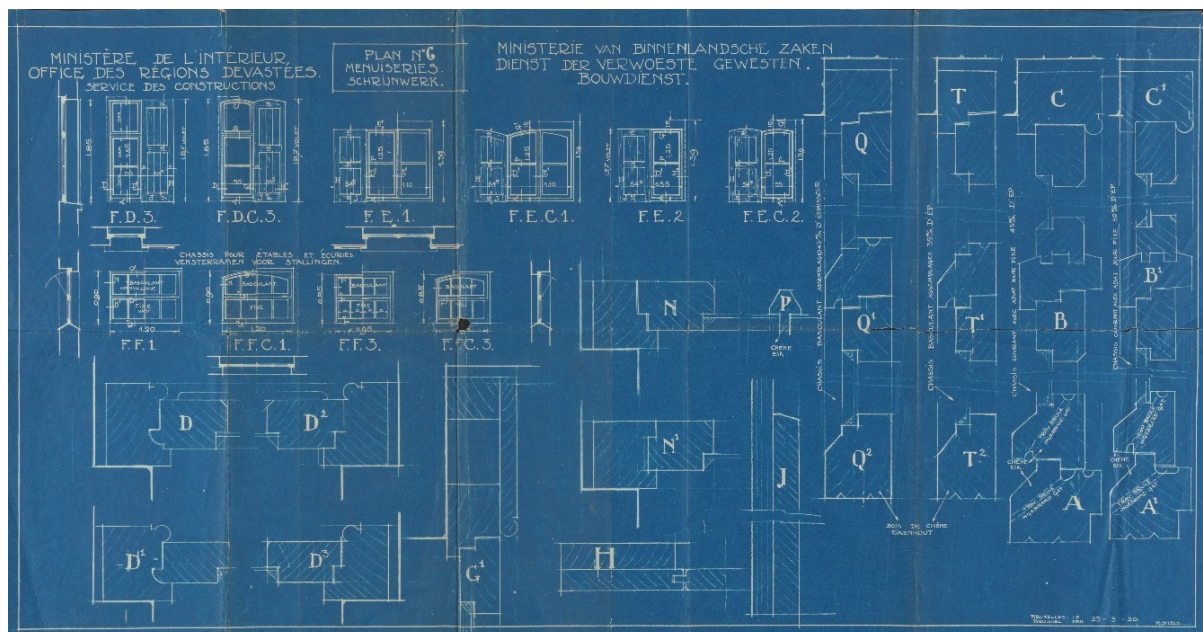
Bron

Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten, Brussel, 1920.

BIJLAGE 2. STANDAARDSCHRIJNWERK VAN ARCHITECT STEELS VOOR DE DIENST DER VERWOESTE GEWESTEN

Bron

Universiteitsarchief KUL, Archief Raphaël Verwilghen, plan 3.1.2.